

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

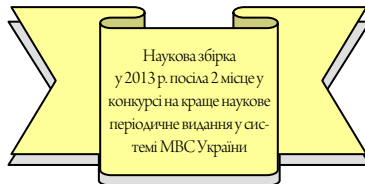
ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

№ 2 (97) 2022

Харків 2022

*Збірник належить до категорії «Б»
Переліку наукових фахових
видань України (наказ
Міністерства освіти і науки України
від 17.03.2020 № 409)
і є фаховим з юридичних наук
(наказ МОН України
від 06.03.2015 № 261)*

Рекомендовано
до друку та до поширення
через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 6 від 29.06.2022

Редакційна колегія:

Л. В. Могілевський – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **О. В. Джафарова** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **В. В. Чумак** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – відповідальний секретар; **С. Є. Абламський** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. С. Вакумов** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **І. О. Бандурка** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. М. Бортник** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **І. В. Бригадир** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **К. Л. Бугайчук** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **М. Ю. Бурдія** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. В. Войціховський** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник (ХНУВС); **Г. І. Глобенко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. І. Гудзь** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Головка** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **П. ван Дайне** – д-р філософії (Утрехтський університет, Нідерланди); **А. І. Денисов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУ ім. В. Н. Каразіна); **Ю. М. Жорнокуй** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. Л. Зайцев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Кікічук** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **Н. В. Коломоєць** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Д. Ю. Кондратов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Л. В. Красицька** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Лазарев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. В. Левченко** – д-р юрид. наук, канд. філос. наук, проф. (Кабінет Міністрів України); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. І. Марчук** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. П. Матюшкова** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Ю. Мельник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Панова** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. Ю. Подорожній** – д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник (ХНУВС); **В. Б. Пчелін** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. Ю. Салманова** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **О. Ю. Синявська** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. Сігель** – д-р кримінології, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **С. В. Слінько** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **С. О. Сліпченко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Сокурєнко** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **Т. Спапенс** – д-р кримінології, проф. (Тільбурзький університет, Нідерланди); **М. В. Стащак** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Р. А. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. С. Устименко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. О. Шатрава** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. В. Швець** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Шендрик** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **А. М. Шульга** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. М. Шуміло** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. О. Юхно** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ягер** – д-р філософії, проф. кримінології (Люблянський університет, Словенія)

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

BULLETIN **of Kharkiv National University** **of Internal Affairs**

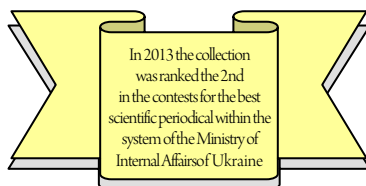
Collection of scientific papers

Founder and publisher -
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in December, 1995

No. 2 (Vol. 97) 2022

Kharkiv 2022

*The collection belongs to the category
“B” of the List of scientific professional
editions of Ukraine
(order of the Ministry
of Education and Science of Ukraine
dated from March 17, 2020, No. 409)
and is a professional edition in the
field of juridical science*

Recommended for publishing
and distribution through
Internet by the Academic
Council of Kharkiv National
University of Internal Affairs,
protocol No. 6 dated from
June 29, 2022

Editorial Board:

L. V. Mohilevskiy – Doctor of Juridical Sciences (J.S.D.), Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs) – Chief Editor; **O. V. Dzhafarova** – J.S.D., Prof. – Deputy Editor; **V. V. Chumak** – J.S.D., Prof. (KhNUIA) – Executive Secretary; **S. Ye. Ablamskyi** – Candidate of Juridical Sciences (Ph.D.) (KhNUIA); **O. S. Bakumov** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **I. O. Bandurka** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **S. M. Bortnyk** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **I. V. Bryhadyr** – Ph.D. (KhNUIA); **K. L. Buhachuk** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **M. Yu. Burdin** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **A. I. Denysov** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **P. C. van Duyne** – Prof. (Utrecht University, Netherlands); **T. I. Gudz** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **S. M. Gusarov** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Law Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **Ye. O. Hladkova** – J.S.D., Senior Research Fellow (KhNUIA); **H. I. Hlobenko** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **O. M. Holovko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University); **M. Jager** – Ph.D., Prof. (University of Ljubljana, Slovenia); **V. V. Kikinchuk** – Ph.D. (KhNUIA); **N. V. Kolomoiets** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **D. Yu. Kondratov** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **L. V. Krasytka** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Lazariev** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **K. B. Levchenko** – J.S.D., PhD in Philosophy, Prof. (Cabinet of Ministers of Ukraine); **S. S. Lukash** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **M. I. Marchuk** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **T. P. Matiushkova** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **K. Yu. Melnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **Yu. V. Orlov** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **I. V. Panova** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **Ye. Yu. Podorozhnyi** – J.S.D., Senior Research Fellow (KhNUIA); **V. B. Pchelin** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **V. D. Pcholkin** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. Yu. Salmanova** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUIA); **S. O. Shatrava** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Shendryk** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **D. V. Shvets** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **A. M. Shulha** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. M. Shumilo** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **D. Siegel** – Prof. (Utrecht University, Netherlands); **S. V. Slinko** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **S. O. Slipchenko** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Sokurenko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **T. Spapens** – Prof. (Tilburg University, Netherlands); **M. V. Stashchak** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **R. L. Stepaniuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. Yu. Syniavska** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. S. Ustymenko** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **A. V. Voitsikhovskiy** – Ph.D., Docent (KhNUIA); O. O. Yukhno – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. L. Zaitsev** – Ph.D., Docent (KhNUIA); **Yu. M. Zhornokui** – J.S.D., Docent (KhNUIA); **O. O. Zhytnyi** – J.S.D., Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University)

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ ТА ЧИТАЧІВ.....	11
ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ	
Ярмиш О. Н., Греченко В. А. Використання МВС УРСР агенури для контролю над академічною історичною наукою в радянській Україні (1953 р.).....	15
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО	
Муртіщева А. О. Еволюція правового регулювання муніципальної служби в Литовській Республіці та Україні.....	25
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА	
Аврамова О. Є. Система суб'єктів права інтелектуальної власності в умовах становлення кіберпростору.....	39
Жорнокуй В. Г. Сутність реорганізації юридичної особи з позиції визнання виділу одним з її видів.....	48
Жорнокуй Ю. М. Проблемні питання застосування категорії «вина» до юридичних осіб.....	59
Моргунов О. А., Лисенко І. В., Лисенко А. М. Джерела цивільно-спортивного права як підгалузі цивільного права України	71
Сліпченко А. С. Поняття об'єктів цивільного обороту	81
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО	
Артеменко Р. М. Місце та роль ознаки майнової відокремленості підприємницького товариства в теоріях про сутність юридичної особи.....	94
ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
Бортник С. М. До питання про особливості правового регулювання трудових правовідносин в умовах воєнного стану.....	106

Співак В. О.

Окремі питання функціонування законодавства України
про соціальне забезпечення медичних капеланів118

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Акопян М. А.

Актуалізація пріоритетних напрямів миротворчої діяльності
в умовах сучасної російсько-української війни на прикладі
поліцейських структур країн світу та України.....132

Гусаров С. М., Лісойван Я. М.

Організаційно-правові засади діяльності Державного бюро
розслідувань у системі правоохоронних органів України.....142

Древаль Ю. Д.

Принципи як методологічна основа формування
та реалізації державної політики у сфері охорони праці151

Ільчишин Н. В.

Сутність стадії розгляду справи по суті в адміністративному
судочинстві.....159

Казанчук І. Д.

Щодо вдосконалення організаційно-правового регулювання
відносин у сфері охорони та використання тваринного світу
і протидії браконьєрству в період воєнного стану в Україні172

Колодчина Р. В., Дьомін Ю. М.

Адміністративно-правове регулювання прав особи,
якій надається психіатрична допомога183

Марцун М. І.

Характеристика складу адміністративного проступку,
який полягає в порушенні правил карантину людей194

Нікітін А. А.

Організація діяльності Національної поліції як суб'єкта
сектору безпеки і оборони.....204

Рубаненко А. М.

Юридична відповідальність у структурі правового статусу
іноземців та осіб без громадянства214

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Гонтаренко В. П.

Процесуальний порядок унесення відомостей про кримінальні
правопорушення, пов'язані з домашнім насильством,
до Єдиного реєстру досудових розслідувань221

Степанюк Р. Л., Кікінчук В. В.

Напрями вдосконалення правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу в Україні в контексті інтеграції до Європейського Союзу 234

Фоміна Т. Г.

Особливості збереження матеріалів кримінальних проваджень в умовах воєнного стану 250

Шульженко А. В.

Проблеми доказування у кримінальних провадженнях за фактами порушення законів і звичаїв війни 261

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ

Дедурін Г. Г.

Міжнародно-правове визначення статусу національних меншин у країнах Центральної та Східної Європи в межах Версальської системи 269

ПРАВО НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ; ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Марущак А. І., Кудрявцева Н. О.

Доступ до інформації про діяльність Служби безпеки України в контексті протидії дезінформації 281

НАШІ АВТОРИ 292

ДО УВАГИ АВТОРІВ 294

Періодичні наукові видання Харківського національного університету внутрішніх справ 294

CONTENT

ACTUAL INFORMATION FOR AUTHORS AND READERS	13
THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW; COMPARATIVE LAW; HISTORY OF LAW AND STATE	
Yarmysh O. N., Grechenko V. A. The use of agencies by the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR to control academic historical science in Soviet Ukraine (1953) (<i>Ukr</i>)	15
CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW	
Murtishcheva A. O. Evolution of legal regulation of municipal service in the Republic of Lithuania and Ukraine (<i>Ukr</i>)	25
CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL AND LEGAL DIRECTION IN THE SPHERE OF PRIVATE LAW	
Avramova O. Ye. The system of subjects of intellectual property law in the conditions of the cyberspace formation (<i>Ukr</i>)	39
Zhornokui V. H. Essence of a legal entity's reorganization from the standpoint of recognizing hive-out as one of its types (<i>Ukr</i>)	48
Zhornokui Yu. M. Problematic issues of applying the category of "guilt" to legal entities (<i>Ukr</i>)	59
Morhunov O. A., Lysenko I. V., Lysenko A. M. Sources of Civil and Sports Law as a sub-branch of Civil Law of Ukraine (<i>Ukr</i>)	71
Slipchenko A. S. The concept of objects of civil turnover (<i>Ukr</i>)	81
COMMERCIAL LAW; COMMERCIAL PROCEDURAL LAW	
Artemenko R. M. The place and role of the sign of property separation of an entrepreneurial company in theories about the essence of a legal entity (<i>Ukr</i>)	94

LABOR LAW; SOCIAL GUARANTEEING LAW

Bortnyk S. M.

To the question on the peculiarities of the legal regulation of labor relations in the martial law conditions (*Ukr*) 106

Spivak V. O.

Separate issues of Ukrainian legislation functioning on social security of medical chaplains (*Ukr*) 118

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW

Akopyan M. A.

Actualization of peacekeeping activity priority directions in the conditions of current Russian-Ukrainian war on the example of police structures of the countries of the world and Ukraine (*Ukr*)..... 132

Gusarov S. M., Lisoyvan Ya. M.

Organizational and legal principles of the State Bureau of Investigation activity in the system of law enforcement agencies of Ukraine (*Ukr*) 142

Dreval Yu. D.

Principles as a methodological basis for the formation and implementation of state policy in the field of labor protection (*Ukr*) 151

Ilchyshyn N. V.

The essence of case on the merits consideration stage in administrative proceedings (*Ukr*) 159

Kazanchuk I. D.

Regarding the improvement of organizational and legal regulation of relations in the sphere of protection and use of the animal world and combating poaching during the period of martial law in Ukraine (*Ukr*) 172

Kolodchyna R. V., Domin Yu. M.

Administrative and legal regulation of the rights of a person receiving psychiatric care (*Ukr*) 183

Martsun M. I.

Characteristics of the composition of an administrative offense related to violation of the rules of quarantine of people (*Ukr*) 194

Nikitin A. A.

Organization of the National Police activities as a subject of the security and defense sector (*Ukr*) 204

Rubanenko A. M.

Legal responsibility in the structure of the legal status of foreigners and stateless persons (*Ukr*) 214

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS;
FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY

Gontarenko V. P.

Grounds and procedural order for entering information
about criminal offenses related to domestic violence
into the Unified Register of Pre-trial Investigations (*Ukr*).....221

Stepaniuk R. L., Kikinchuk V. V.

Directions for improving the legal regulation of forensic DNA analysis
in Ukraine in the context of integration into the European Union (*Ukr*).....234

Fomina T. H.

Peculiarities of criminal proceedings materials preservation
in conditions of martial law (*Ukr*).....250

Shulzhenko A. V.

Problems of proving in criminal proceedings based on violations
of war laws and customs (*Ukr*).....261

INTERNATIONAL AND LEGAL AREA

Dedurin G. G.

International legal determination of the national minorities' status
in the Central and Eastern European countries
within the Versailles system (*Ukr*).....269

NATIONAL SECURITY LAW; MILITARY LAW

Marushchak A. I., Kudriavtseva N. O.

Access to information about the activities of the Security Service
of Ukraine in the context of countering disinformation (*Ukr*)281

НАШІ АВТОРИ292

TO AUTHORS' ATTENTION (UKR).....294

SCIENTIFIC PERIODICALS

of Kharkiv National University of Internal Affairs (*Ukr*)294

АКТУАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ ТА ЧИТАЧІВ

Редакційна колегія інформує, що збірник наукових праць «**Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ**»:

I. Із серпня 2015 р. **включено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International».**

Паспорт видання в базі даних можна переглянути за посиланням:

<http://journals.indexcopernicus.com/+++++p24783655,3.html>.

II. Включено до рейтингу видань, що мають бібліометричні профілі в Google Академії, за версією проекту «Бібліометрика української науки».

Доступ до рейтингу видань:

http://nbuviap.gov.ua/bpnu/index.php?page_sites=journals.

Доступ до профілю видання в Google Академії:

https://scholar.google.com.ua/citations?user=mfG_xhkAAAAJ.

III. Підтримується **репозитарієм Харківського національного університету внутрішніх справ (KhNUAIR – <http://v2.sherpa.ac.uk/id/repository/3190>)**, який має міжнародну реєстрацію.

IV. У серпні 2015 р. **zareestrovano в «Polska Bibliografia Naukowa» (PBN, Польська наукова бібліографія) – на порталі Польського міністерства науки і вищої освіти, який акумулює інформацію, що стосується польських і зарубіжних академічних наукових журналів, а також про публікації польських науковців.**

Паспорт видання в базі даних порталу можна переглянути за посиланням:

<https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/51408>.

V. У серпні 2015 р. **zareestrovano в «Research Bible»**, більш відомий як «ResearchBib» – міжнародній мультидисциплінарній відкритого доступу базі даних наукових журналів, публікацій та конференцій.

Поточну інформацію про видання в базі даних можна переглянути за посиланням:

<http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/1999-5717>.

VI. Описано в україномовній версії **Вікіпедії** – Вільної енциклопедії за посиланням: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вісник_Харківського_національного_університету_внутрішніх_справ.

Дописувачем статті про збірник може стати кожний.

VII. Із жовтня 2018 р. **співпрацює з Агентством Crossref**, усім опублікованим матеріалам присвоюється ідентифікатор DOI.

Більш детальну інформацію про збірник наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ» дивіться на сайті видання за адресою: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Про зміни в редакційній політиці видання

Починаючи з наступного номера відповідно до змінених у 2018 році програмних цілей (основних принципів) змінюються рубрики (предметні напрями досліджень) видання. Програмними цілями збірника є: поширення результатів наукових досліджень і передового досвіду науково-педагогічного складу Університету й інших закладів вищої освіти, висвітлення актуальних проблем боротьби зі злочинністю, охорони, правопорядку та підготовки кадрів для Національної поліції, вдосконалення правового регулювання цивільних, трудових та інших відносин в Україні тощо. **Предметними напрямами досліджень** (рубриками), що висвітлюватимуться на сторінках збірника, стають:

- теорія та філософія права; порівняльне правознавство; історія права та держави;
- конституційне право; муніципальне право;
- цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародно-правовий напрям у сфері приватного права;
- господарське право; господарське процесуальне право;
- трудове право; право соціального забезпечення;
- земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право;
- адміністративне право і процес; фінансове право;
- кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право;
- кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність;
- судоустрій; прокуратура та адвокатура;
- міжнародно-правовий напрям;
- інформаційне право; право інтелектуальної власності;
- право національної безпеки; військове право.

Триває **формування оновленого складу редколегії** збірника згідно з новими рубриками. Перевага під час прийняття вчених у члени редколегії надається тим, хто, маючи науковий ступінь з юридичних наук, має також публікації відповідного профілю у виданнях, включених до баз Scopus чи Web of Science Core Collection (бажаною є наявність щонайменше 3 статей у 2 різних виданнях). **Запрошуємо** таких науковців до виконання покладених на членів редколегії завдань, основними з яких є участь у визначенні редакційної політики видання і формуванні редакційного портфелю наукових публікацій, організація рецензування (пошук рецензентів) або особисте здійснення рецензування за профілем, вирішення питань щодо прийняття статей до публікації. Бажання (готовність) стати членом редколегії оформлюється письмовою згодою науковця (форма нами розроблена), дані про нього стають доступними на сайті видання та у певних наукових базах.

Продовжуючи заходи з належного рецензування наукових статей, також **запрошуємо до виконання функцій рецензентів**; ними можуть стати вчені, які здійснюють дослідження за спеціальністю і мають за останні 3 роки не менше 1 публікації у виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, або закордонних виданнях, включених до Web of Science Core Collection та/або Scopus.

Пропозиції з цих питань просимо направити на адресу електронної пошти редакції visnyk.hnuvs@ukr.net.

ACTUAL INFORMATION FOR AUTHORS AND READERS

Editorial Board informs, that the collection of scientific papers “**Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs**”:

I. Since August 2015 is **comprised into the international scientometric database Index Copernicus International**.

The passport of the edition can be viewed in the database by the following link:

<http://journals.indexcopernicus.com/+++++p24783655,3.html>.

II. It is included into the ranking of editions with bibliometric profiles in Google Scholar according to the project «Bibliometrics of Ukrainian Science».

Access to the ranking of editions:

http://nbuviap.gov.ua/bpnu/index.php?page_sites=journals.

Access to the edition's profile in Google Scholar:

https://scholar.google.com.ua/citations?user=mfG_xhkAAAAJ.

III. Supported by the **repository of Kharkiv National University of Internal Affairs** (KhNUiAIR – **<http://v2.sherpa.ac.uk/id/repository/3190>**), which has the international registration.

IV. On August 2015 is **registered in «Polska Bibliografia Naukowa»** (PBN, Polish scientific bibliography) – on the web portal of Polish Ministry of Science and Higher Education, which accumulates information concerning Polish and international academic scientific journals, as well as about publications of Polish scholars.

The passport of the edition can be viewed in the database by the following link:

<https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/51408>.

V. On August 2015 is **registered in «Research Bible»**, more famous as «ResearchBib» – international multidisciplinary open access database of scientific journals, publications and conferences.

Current information about the edition can be viewed in the database by the following link:

<http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/1999-5717>.

VI. Described in the Ukrainian version of **Wikipedia** – Free Encyclopedia by the link: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вісник_Харківського_національного_університету_внутрішніх_справ. Anyone can be a contributor to the article about the collection.

VII. Since October 2018 cooperates with the **Crossref Agency**, all published materials have the DOI identifier.

More detailed information about the collection of scientific papers “Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs”, please view at the edition's website: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Updated headings since 2019:

- Theory and Philosophy of Law; Comparative Law; History of Law and State;
- Constitutional Law; Municipal Law;
- Civil Law and Civil Procedure; Family Law; International and Legal Direction in the Sphere of Private Law;
- Commercial Law; Commercial Procedural Law;
- Labor Law; Social Guaranteeing Law;
- Land Law; Agrarian Law; Environmental Law; Natural Resources Law;
- Administrative Law and Procedure; Financial Law;
- Criminal Law and Criminology; Penal Law;
- Criminal Procedure and Criminalistics; Forensic Examination; Operative and Search Activity;
- Judicial System; Procuracy and Legal Profession;
- International and Legal Area;
- Informational Law; Intellectual Property Law;
- National Security Law; Military Law.

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)«1953» DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.01>

Олександр Назарович Ярмиш,

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України,
Державний науково-дослідний інститут МВС України (м. Харків);*

 <https://orcid.org/0000-0002-4811-4520>;

Володимир Анатолійович Греченко,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін;*

 <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com

**ВИКОРИСТАННЯ МВС УРСР АГЕНТУРИ ДЛЯ КОНТРОЛЮ
НАД АКАДЕМІЧНОЮ ІСТОРИЧНОЮ НАУКОЮ
В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1953 Р.)**

Розкрито один із методів роботи органів державної безпеки УРСР, які входили тоді до складу об'єднаного Міністерства внутрішніх справ з науковою інтелігенцією, а саме з працівниками Інституту історії АН УРСР. Через свого агента, який працював у цій структурі, працівники державної безпеки намагалися вплинути на кадровий склад Інституту та основні напрями його наукової діяльності. У донесенні агента надано негативну характеристику стану роботи над основними дослідженнями вчених Інституту і таку ж негативну характеристику провідних учених і керівників Інституту.

Ключові слова: Україна, 1953 рік, Міністерство внутрішніх справ, історія України, агент.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У дослідженні виділено кілька основних аспектів: агентурна робота органів державної безпеки серед наукової інтелігенції та стан і розвиток історичної науки в республіці в один з переломних моментів її історії, адже саме в середині 1953 р. вирішувалося питання про головні напрями подальшого політичного, ідеологічного та соціального

розвитку держави. Всі ці проблеми є актуальними з політичної, організаційної та наукової точок зору.

Стан дослідження проблеми

Деякі загальні аспекти діяльності органів МВС висвітлювалися у статті одного з авторів наукової розвідки [1]. Стан історичної науки в Україні в розглядуваний період досліджено у монографіях В. Яремчука [2] та О. Яся [3], у статті І. Колісника [4]. Цікаві фактичні дані містяться у збірнику документів «У лещатах тоталітаризму» [5] та в щоденнику Ф. Шевченка [6].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розкриття сутності роботи агентури органів державної безпеки з науковою інтелігенцією, зокрема представниками Інституту історії Академії наук УРСР. *Мета* конкретизується в таких завданнях:

- показати оцінку стану розробки наукових проблем у галузі історичної науки з боку органів державної безпеки в середині 1953 р.;
- розкрити політичні та ідеологічні характеристики провідних учених цієї установи з точки зору працівників МВС УРСР та їхньої агентури.

Наукова новизна дослідження

Уперше висвітлено сутність, форми і методи роботи агентури органу державної безпеки МВС УРСР у середовищі наукової інтелігенції (групі провідних істориків республіки) в 1953 р. У науковий обіг уведено новий важливий історичний документ із Галузевого державного архіву Служби безпеки України, який раніше ніким не публікувався. Доповнено біографічні матеріали щодо низки провідних істориків України, які працювали в цей час – О. К. Касименка, Ф. П. Шевченка та деяких інших.

Виклад основного матеріалу

Холодний травень 1953 р. Саме так, тому що 10 травня 1953 р. температура повітря в Києві склала всього 3,4 градуса тепла – найнижчий показник у цей день за всі роки спостережень. 2 місяці як поховали «вождя народів» і «корифея всіх наук» Йосипа Сталіна. У політичній та ідеологічній сферах певна невизначеність і пауза: як-то буде далі? Хоча на вулиці вже пізня весна, благодатний вітер відлиги ще не відчувається. Хтось сподівається, що буде, як і раніше, і продовжує працювати буквально «у душі сталінізму». Ще в цей час Костянтин Сімонов писав у «Правді»:

«Нет слов таких, чтоб ими передать
Всю нестерпимость боли и печали,
Нет слов таких, чтоб ими рассказать,
Как мы скорбим по Вас, товарищ Сталин!» [7].

Водночас в Україну прибув новий міністр внутрішніх справ П. Мешик, який розмовляв українською і заявляв шокованим членам парткому МВС: «Слухати “Голос Америки” та “Бі-Бі-Сі” – аж ніяк не кримінал, я і сам їх слухаю». Або: «Із задоволенням вивчаю “Історію України” Грушевського» [8, с. 34]. Нагадаємо, що 15 березня 1953 р. було здійснено об’єднання МДБ та МВС, у назві нового міністерства залишилося лише МВС¹.

В архіві Служби безпеки України нам вдалося знайти цікавий документ, який висвітлює розуміння службою держбезпеки стану історичної науки в республіці на підставі агентурного донесення із середовища працівників Інституту історії АН УРСР. Це донесення датоване 14 травня 1953 р. Джерелом є агент із псевдонімом «Чернов». Узагальнив цей матеріал старший уповноважений 5 відділу 4 управління МВС УРСР майор Романов, назвавши це «Про деякі причини зривів на ідеологічному фронті в УРСР»².

У цьому документі відмічалось, що за післявоєнні роки у СРСР досягнуті значні успіхи в розвитку науки. Однак у вищих гуманітарних установах, насамперед в Академії наук УРСР, мають місце різке відставання від загального успішного розвитку радянського будівництва, серйозні прориви в роботі, нетерпимі суттєві прорахунки і помилки, що істотно порушують інтереси радянської держави. Нагадаємо, що 2 березня 1953 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову про перейменування Інституту історії України в Інститут історії Академії наук УРСР³, і ця зміна назви означала прибирання акценту на дослідженні проблем історії України. Як говорила колись Катерина II про гетьманів, «щоб навіть сама назва їх зникла». Тут було щось подібне, тільки стосувалося воно назви «Історія України».

У 1953 р. у 8 відділеннях суспільних наук Академії наук (у тому числі історії та археології) працювали 8 докторів наук, 126 кандидатів наук, а всього 283 наукові співробітники. Це була єдина наукова організація, де концентрувалося стільки наукових працівників. Бюджет цієї організації складав 19 729 000 рублів на рік⁴.

Агент і його начальник у МВС різко критикували діяльність академічних установ. У вказаному документі підкреслювалося, що за

¹ О преобразовании министерств СССР : Закон СССР от 15.03.1953 // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. / под ред. Ю. И. Манделштама. М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1956. С. 78–80.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 886. Арк. 84–101.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 8. Спр. 7730. Арк. 2.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 886. Арк. 85.

останні 8 років (1945–1952 рр.) друкована та наукова продукція цих установ була дуже незначною. Частина зданих до друку і навіть надрукованих праць, на думку конфідента, виявилася браком: «Науковий, ідейно-теоретичний рівень багатьох робіт виявився низьким. Низка праць, що мають істотне значення (“Історія УРСР”, “Історія української літератури”, “Історія суспільної думки в Україні”), над якими інститути працюють вже багато років і вже були надруковані макети, так і не побачили світ. Керівництво більшості інститутів не відповідає сучасним вимогам (крім Інституту економіки, частково Інституту мовознавства), не має необхідних політичних та ділових якостей, що забезпечують хоча б мінімальну задовільну роботу увірених ним установ». Далі він зазначав, що в інститутах є чимало кваліфікованих наукових співробітників, але завдяки поганому керівництву всі інститути забруднені на 20–40 % бездарними працівниками, нездатними до серйозної творчої роботи. Вони заважають поповненню інститутів здібними молодими працівниками, яких є чимало поза стінами Академії наук. Становище в Академії наук УРСР ще гірше, ніж в Академії наук СРСР. Донощик запитав: «Як можуть ці лідарі та неучі упродовж кількох років “процвітати” в інститутах, не потрапляючи в розряд тих, хто зриває плани і не піддається критиці?»¹. Як бачимо, тут є зверхнє та зневажливе ставлення агента до своїх колег. Він давав таку відповідь на своє ж питання: «Ім допомагає обман – окоманіювання. У плани робіт включаються роботи, вже виконані раніше, але у них змінюється назва. Або включаються роботи, які можуть бути виконані за 3–4 місяці, а плануються за рік. Коли виявляється невиконання планів, плани переглядаються, завдання даються легші. Чимало наукових робіт, виконаних за кількістю сторінок, є неякісними за змістом. Для таких робіт спеціально підбираються лояльні рецензенти, щоб в рецензіях не виявилася їхня наукова нікчемність. Автори таких робіт безсоромно списують та крадуть десятки сторінок з чужих робіт. Звідси – поширення плагіату. Таких робіт близько третини. При обговоренні звітів на вчених радах інститутів за 1952 р. виявилось, що більша частина виконаних робіт ніким не читалася і не має рецензій». Із деякими твердженнями можна частково погодитися, адже описане явище певною мірою і зараз є в науковому середовищі. У документі наголошувалося, що керівництво Інституту отримує досить високі зарплати, що повинно було б забезпечувати їх якісну роботу. Завідувачі відділеннями Інституту отримували тоді 4,5 тис. рублів на місяць, зокрема 2 тис. руб. за керівництво відділом, заступник директора – 4,8 тис. руб., а директор –

¹ Там само. Арк. 86.

6 тис. руб.¹ Відмітимо, що середня зарплата у УРСР у 1953 р. складала 684 руб.²

Конфідент уважав, що злісними озокамилювачами є самі члени дирекції. Він зазначав, що О. К. Касименко – директор Інституту історії – за 6 років директорства (1947–1953 рр.) не написав жодної наукової роботи, хоча в планах його роботи вказувалася низка тем. До речі, у 2007 р. про нього вийшла книга, де вказується, що він був патріотом України та чудовою людиною [9]. У 1955 р. О. К. Касименко захистив докторську дисертацію «Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 рр.», але згодом «Комуніст України» опублікував (1956 р.) критичну рецензію на монографію О. К. Касименка з цієї теми, звинувативши автора в ідеалізації Б. Хмельницького, і в результаті докторський ступінь йому було присуджено лише через 4 роки, у 1959 р. Доречно згадати, що ця книга була перевидана у 2019 р. [10].

Далі агент дає характеристику іншим провідним співробітникам Інституту, і вона фактично щодо всіх негативна: М. Н. Лещенко – заступник директора Інституту історії – за 3 роки не написав жодної наукової роботи, включаючи в план популярні брошури та компілятивні роботи. Займається сторонніми підробітками. А. М. Славін – археолог, зам. директора Інституту, член-кореспондент, за 8 років написав одну брошуру, розділ для 1-го тому, 2–3 популярні статейки. Жодної серйозної роботи ним не написано. В. А. Дядиченко – зав. відділом, написав 2 розділи в курс «Історія України» в 5 друкованих аркушів та декілька статейок. Жодної серйозної роботи ним не написано. А в планах рахувалося кілька серйозних тем. Зате вперто (?) сумісничав в університеті. П. К. Стоян за 3 роки написав важливу за темою роботу, але халтурно виконану («Спільна боротьба російського та українського народів за зміцнення радянської влади в Україні»). Коли її запропонували редагувати М. І. Супрунченку, він категорично відмовився, заявивши, що її слід писати заново, що це малограмотна хаотична компіляція. А між тим, ця робота у звітах 1950, 1951 рр. відзначалася як закінчена та виконана. Вперто займається сумісництвом³. Як бачимо, особливе обурення в агента викликали ті, хто ще працював як сумісник і підробляв.

Яскравим прикладом безвідповідальності, що межує зі злочином, на думку агента, була багаторічна затримка з виходом у світ «Історії УРСР» та «Історії української літератури». «Історія УРСР» вже мала

¹ Там само. Арк. 88.

² Средние зарплаты 1940–1955 гг. // Livejournal : сайт. URL: <https://ihistorian.livejournal.com/412544.html> (дата звернення: 03.06.2022).

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 886. Арк. 89–90.

6 макетів. Над нею працювали з 1945 р. Останні 2 макети вже були схвалені провідними істориками СРСР (Б. Д. Грековим, Г. М. Панкратовою, М. В. Нечкіною, М. М. Дружиніним), які вважали можливим друкування «Історії УРСР» масовим накладом після внесення деяких виправлень. Друкування 6 макетів коштувало біля мільйона рублів. Більше 3 мільйонів було витрачено на зарплату авторам та допоміжному персоналу. Однак завдяки безвідповідальності головного редактора О. К. Касименка, як наголошує агент, вважаючи, що останній не знає історії України, науково не підготовлений до такої ролі, робота над курсом лише затягувалася: «Касименко, не маючи своєї точки зору з багатьох питань, піддаючись націоналістичному впливу Ф. П. Шевченка та К^о, сам поділяючи його погляди з низки питань, нерідко лише погіршував текст “Історії УРСР”»¹.

Далі в узагальненні МВС відмічається, що для прискорення виходу «Історії УРСР» автори кілька разів наполегливо пропонували включити до редколегії авторитетних учених (Б. Д. Грекова, Г. М. Панкратову), але це відкидалося під різними приводами: «Касименко з міркувань авантюрного честолюбства, кар’єризму боявся втратити звання головного редактора та знаходив у цьому підтримку з боку секретаря ЦК КПУ І. Д. Назаренка»².

Слід указати, що макети двічі обговорювалися на комісії ЦК КП(б)У. Комісії не знаходили принципових політичних помилок, але відмічали наявність окремих помилок, недоліків, нечіткість деяких формулювань. На початку 1953 р. почав друкуватися новий, сьомий макет накладом 300 примірників. Однак агент висунув ще й таке оригінальне пояснення недолікам книги, повчаючи: «Не враховується, що подібна книга, якщо її авторами не є класики марксизму-ленінізму, завжди буде містити окремі недоліки та дискусійні питання»³.

У вказаному документі далі зазначалося, що на Західній Україні в обігу знаходяться тисячі примірників націоналістичних книг з історії України. Історики інших республік (Вірменії, Грузії, Таджикистану, навіть Молдавської РСР (чому навіть?) надрукували історію своїх республік: «Не злякалися! Настав час придивитися до політичних причин цієї затримки». Агент уважав, що «націоналістичні елементи намагаються протягнути в ці книги свої націоналістичні оцінки». Однією із центральних фігур у цьому плані є, на його думку, Ф. Шевченко. Агент указував на збіг його поглядів із концепцією М. Грушевського, що було тоді страшним гріхом: «Як і М. Грушевський, він заперечує існування давньоруської народності в Київській Русі,

¹ Там само. Арк. 92.

² Там само. Арк. 93.

³ Там само. Арк. 93.

єдності походження російського, українського та білоруського народів, наполягає, що головним в історії України є вивчення її особливостей, національно-визвольної боротьби, що Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський були фундаторами пролетарського етапу української літератури і суспільної думки¹. Тоді така точка зору теоретичним органом ЦК КПРС журналом «Коммунист» неодноразово визнавалася помилковою.

У 1951 р. вийшов збірник документів про німецько-фашистський режим в Україні з передмовою Ф. П. Шевченка, де активно пропагувалася, як уважав конфідент, «націоналістично-фашистська ідеологія». Однак це повна маячня. Ф. П. Шевченком були підготовлені методичні рекомендації до «Хроніки подій війни на Україні» та хронологічних довідників про воєнні події в регіонах – «Тимчасова окупація німецькими загарбниками населених пунктів України та визволення їх Червоною Армією». За його ініціативи побачив світ збірник «Листи з фашистської каторги». Проте, зрозуміло, не всім подобалися трагічні сторінки війни, тому Ф. П. Шевченко і піддавався критиці. Агент нагадував, що кілька статей Ф. П. Шевченка були затримані Головаітом. Його начальник у 1951 р. виступив із критикою Ф. П. Шевченка на районній партконференції. Посилаючись на кулуарні розмови, сексот надав інформацію, що нібито про це доповіли першому секретареві ЦК КПУ Л. Г. Мельникову, і він наказав книгу вилучити, а винуватців покарати. За даними автора доносу, книгу вилучили, а Ф. П. Шевченко не був покараний, лише звільнений із посади вченого секретаря відділення суспільних наук².

Слід відмітити, що агент не боїться доносити і на секретаря ЦК КПУ І. Д. Назаренка. Сексот вважає, що саме він винен у «проривному становищі Інститутів суспільних наук у низці теоретичних питань історії України, займає невірну позицію та неправильно орієнтує наукових працівників». Його ж звинувачує в доносі у «прихильності» до Ф. П. Шевченка. Однак це помилка, тому що, на думку конфідента, Ф. П. Шевченко негативно впливає на низку працівників Інституту, навколо нього сформувалася група учнів і шанувальників (О. Ф. Єрмоленко, Г. М. Шевчук, П. П. Гудзенко, І. І. Компанієць, П. М. Балковий). Знову сипляться звинувачення на адресу О. К. Касименка, який «з цією групою блокується, хоча спочатку намагався вести буферну лінію, навіть інколи заперечувати, але зараз зовсім перейшов на їхню сторону. Ця група намагається висунути Ф. Шевченка на посаду директора Інституту, якщо Касименко піде в докторантуру. Проте цьому плану заважає Ф. Є. Лось, який закінчив докторантуру і повинен

¹ Там само. Арк. 95.

² Там само. Арк. 96.

повернутися на посаду заступника директора. Проте за підтримки І. Назаренка, його “висувають” у Львів, але після заяви Ф. Є. Лося Л. Г. Мельникову, його залишають на посаді. Ця ж група намагається прибрати з Інституту С. М. Белоусова, який займає принципову позицію в ідеологічних питаннях»¹. Зазначимо, що лише С. М. Белоусову в документі дається позитивна характеристика, що наводить на певні роздуми. С. М. Белоусов (1897–1985 рр.) – кандидат історичних наук з 1947 р., був директором Інституту історії України у 1936–1941 рр.² Разом з іншими співробітниками Інституту піддавався критиці в постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки й незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР» (29 серпня 1947 р.)³.

У документі пропонувалося: «оновити керівництво Інститутів АН УРСР, звільнити їх від співробітників, які не вміють займатися науковою роботою, створити умови для запрошення молодих талановитих співробітників, рішуче повести боротьбу з окозамилюванням в плануванні та звітах з наукової роботи. Чистку від баласту повинні провести не примиренці до викривлень, а кваліфіковані наукові співробітники. Вести боротьбу проти шкурництва. Покращити роботу відділу науки ЦК КП(б)У». Пропозиції не позбавлені резону, якщо розглядати їх абстрактно, без урахування прізвищ конкретних науковців, оскільки більшість із тих, кого в доносі папалюжить агент, дійсно чимало зробили для розвитку науки «Історія України»⁴.

У студентські роки, які припали на 1970-ті, одному з нас довелося особисто слухати лекції та чути відгуки старших колег про Л. М. Славіна, В. М. Дядиченка, а згодом, ставши кандидатом і доктором історичних наук, читати роботи О. К. Касименка, П. П. Гудзенка та ін. Можемо підтвердити, що оцінка їхнього доробку є в цілому позитивною. Щодо Ф. П. Шевченка, якого найбільше поливав брудом агент, то його науковий внесок гідно оцінений уже і в умовах незалежної України. У 2000 р. була надрукована монографія О. Апанович, присвячена Федору Павловичу [11], а у 2004 р. видано вже згадуваний нами двотомний збірник на його пошану під назвою «Істину встановлює суд історії», де нинішній директор Інституту історії України НАН України

¹ Там само. Арк. 96–97.

² Інститут історії України НАН України // Вікіпедія : віл. енцикл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Інститут_історії_України_НАН_України (дата звернення: 03.06.2022).

³ Про політичні помилки й незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР : Постанова ЦК КП(б)У від 29.08.1947 // Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. і матеріалів / упоряд.: М. І. Панчук (керівник) та ін. ; редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1994. С. 291.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 886. Арк. 100.

академік В. Смолій характеризує Ф. П. Шевченка як «блискучого дослідника». І це теж є відповідь тому холодному травню 1953 р.

Висновки

На цьому можна було б поставити «спокійну», академічну крапку, задовольнившись тим, що розкрита ще одна з невідомих сторінок історії науки. Однак, зважаючи на нинішній воєнний час, коли очільник країни-агресора з маніакальною впертістю вишукує «історичні корені» у своїх домаганнях до України, посилаючись при цьому на «здобутки історичної науки», тематика, пов'язана з розкриттям впливу тоталітарної держави на історичну науку, перетворення її в інструмент імперської політики, набуває беззаперечної актуальності.

Список бібліографічних посилань: 1. Греченко В. 1953 рік в історії міліції України. *Світ Кліо*. 2021. № 1 (2). С. 36–47. 2. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / наук. ред. А. Зашкільняк. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. 526 с. 3. Ясь О. На чолі республіканської науки // Інститут історії України (1936–1986): нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (до 80-річчя установи) / вступ. слово та наук. ред. В. Смолія. Київ, 2016. 542 с. 4. Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 178–192. 5. У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.) : зб. док. і матеріалів : у 2 ч. / упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер. колект.), Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов ; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.), М. В. Коваль, С. В. Кульчицький та ін. Київ : Ін-т історії України, 1996. Ч. 2. 247 с. 6. Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Джерела. Том 1 / відп. ред. Г. Боряк ; упоряд.: С. Батуріна, Г. Боряк, Л. Дубровіна та ін. Київ : Держ. комітет архівів України, 2004. 784 с. 7. Симонов К. Как Вы учили. *Правда*. 1953. 7 марта. 8. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : в 6 т. / авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмиш та ін. Київ ; Харків : Мачулін, 2016. Т. 6: Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в період деґлаінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.). 996 с. 9. О. К. Касименко – видатний український вчений і організатор історичної науки : монографія / за ред. П. Т. Тронько, Р. Г. Симоненко, Є. М. Склярєнко. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. 140 с. 10. Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 рр. Київ : Навч. літ., 2019. 432 с. 11. Апанович О. Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. Спогади та історіографічний аналіз. Київ : Ін-т історії України, 2000. 200 с.

Надійшла до редколегії 06.06.2022

Yarmysh O. N., Grechenko V. A. The use of agencies by the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR to control academic historical science in Soviet Ukraine (1953)

One of the working methods of the state security bodies of the Ukrainian SSR, which were then part of the combined Ministry of Internal Affairs with the scientific intelligentsia, namely with the employees of the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, was revealed. Through the agent, who worked in this structure, state security officials tried to influence the personnel of the Institute and the main areas of its scientific activity. The agent's report was summarized and thoroughly analyzed. In his reports, a description of the state of work on the main research of the Institute's scientists was provided, with the corresponding assessments characteristic of the era of Stalinist dominance, and, as a rule, a negative description of the Institute's leading scientists and managers. Attention is focused on several main aspects: the agent work of state security agencies among the scientific intelligentsia and the state and development of historical science in the republic at one of the turning points in its history, because it was in the middle of 1953 that the issue of the main directions of further political, ideological and social development of the state was resolved.

A new important historical document from the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine, which had not been published before, has been introduced into scientific circulation. Biographical materials on the names of the leading historians of Ukraine who worked at that time were added: O. K. Kasimenko, F. P. Shevchenko. Their characteristics in the indicated generalization of the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR and modern assessments of the scientific activity of these scientists were compared. It is emphasized that, in general, O. K. Kasymenko and F. P. Shevchenko supported progressive positions in historical science, taking into account the extent to which it was possible under the conditions of the totalitarian regime in the USSR regarding the history of Ukraine. Considering the current wartime, when ideologues of the aggressor state are constantly searching for "historical roots" in their claims to Ukraine, while referring to the alleged "achievements of historical science", the topic, related to revealing the influence of totalitarianism on historical science, and turning it into a tool imperial policy, acquires undeniable relevance.

Key words: Ukraine, 1953, Ministry of Internal Affairs, history of Ukraine, agent.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.25

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.02>

Аліна Олександрівна Муртіщева,

кандидат юридичних наук,

Науково-дослідний інститут державного будівництва

та місцевого самоврядування НАПрН України (м. Харків),

сектор порівняльного правознавства;

 <https://orcid.org/0000-0001-6520-7297>,

e-mail: a.murtishcheva@gmail.com

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МУНІЦИПАЛЬНОЇ СЛУЖБИ В ЛИТОВСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ ТА УКРАЇНІ

Досліджено становлення та розвиток законодавства про муніципальну службу в Литовській Республіці, проаналізовано основні новели правового регулювання досліджуваного інституту на кожному з етапів. Зроблено висновок про достатньо централізовану модель правового регулювання, що передбачає уніфіковану регламентацію державної та муніципальної служби. Охарактеризовано особливості становлення законодавства про службу в органах місцевого самоврядування в Україні, визначено сучасні тенденції його розвитку.

Ключові слова: муніципальна служба, служба в органах місцевого самоврядування, державна служба, публічна служба, Литва, Україна, реформа місцевого самоврядування.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

23 червня 2022 р. на саміті у Брюсселі було ухвалено рішення про надання Україні статусу кандидата в Європейський Союз (далі – ЄС), що підтримало євроінтеграційний вектор розвитку, обраний нашою державою. Крім прагнення стати членом європейської спільноти, такий вектор державотворення вимагає від країни проведення низки законодавчих змін, як тих, що є безпосередньою умовою для майбутнього вступу до ЄС, так і тих, які необхідні для побудови правової держави загалом. До останньої категорії належать зміни, пов'язані з реформою місцевого самоврядування, кілька етапів якої відбулися в Україні з 2014 р. Попри досягнення реформи одним із питань, що досі не отримали належну правову регламентацію, залишається питання служби в органах місцевого самоврядування.

Важливість реформи цього інституту підтверджується тим, що, попри існування великої кількості завдань в умовах воєнного стану,

питання служби в органах місцевого самоврядування не втрачає своєї значущості, обговорюється в парламенті і наукових колах. Про це свідчить, зокрема, проведення 27 травня 2022 р. вебінару на тему «Проблеми правового регулювання заохочень та відповідальності публічних службовців в Україні в умовах воєнного стану» за участі провідних науковців України. При цьому євроінтеграційний вектор розвитку України актуалізує необхідність урахування досвіду європейських країн у сфері місцевого самоврядування, зокрема щодо розвитку інституту муніципальної служби. Особливого значення набуває досвід тих країн, що мають спільні з Україною історичні умови розвитку державності, зокрема Литовської Республіки. Водночас дослідження та рецепція зарубіжного досвіду має відбуватися з урахуванням національних особливостей, стану правової основи інституту місцевого самоврядування в Україні, термінологічних відмінностей, потреб практики й інших факторів.

Виклад основного матеріалу

Дослідження інституту служби в органах місцевого самоврядування в Україні та Литовській Республіці вважаємо за потрібне розпочати з термінологічних особливостей та визначення поняття «публічна служба». Розглядаючи це поняття, вітчизняні науковці часто зауважують, що двома основними видами публічної служби є служба в органах державної влади (державна служба) та служба в органах місцевого самоврядування (муніципальна служба)¹, що пов'язують зі згадкою в Конституції України цих видів служби, а також двох підсистем публічної влади в цілому [1, с. 16] (хоча потрібно відмітити, що в Основному Законі не згадується поняття «публічна служба»).

У науковій літературі можна зустріти достатньо широкі визначення поняття «публічна служба»: професійна, політично нейтральна діяльність осіб на адміністративних посадах в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування; професійна, неполітична діяльність в апаратах інших органів державної влади (глави держави, парламенту, судів та ін.)². Широке формулювання поняття «публічна служба» міститься й у Кодексі адміністративного судочинства України. Це «діяльність на державних політичних посадах, у державних колегіальних органах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, інша державна служба, патронатна служба в державних органах,

¹ Реформування публічної служби // Адміністративна реформа в Україні: мультимедійний навчальний посібник : сайт. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/adm_reform/nm/rozdil_4.html (дата звернення: 19.06.2022).

² Там само.

служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування»¹.

Водночас у зарубіжній науковій літературі та експертному середовищі поняття «*public service*» вживається в іншому значенні, не для позначення публічної служби. Передусім це поняття позначає послуги, що надаються державою, наприклад медичними закладами, школами, поліцією, або роботу органів влади, їх структурних підрозділів, або діяльність, що здійснюється для громадськості, але не є прибутковою². Таке трактування характерне як для національного, так і для міжнародного рівнів, зокрема європейського, де поняття «*European public service*» використовується для позначення транскордонної послуги державного сектора, що надається державними та муніципальними адміністраціями одна одній або європейським підприємствам і громадянам³. Тобто вбачається, що поняття «публічна служба», яке об'єднує державну та муніципальну службу, неприйнятне в зарубіжній літературі. Більш точним терміном, що об'єднує ці два види служби, є «*public administration*» – публічне управління.

Для законодавства Литовської Республіки також не є характерним термін «публічна служба», а поняття «державна служба» (лит. *valstybės tarnybos*) використовується для позначення обох видів публічної служби – державної та муніципальної. Ці та інші особливості литовського законодавства передусім пов'язані зі становленням та розвитком законодавства у розглядуваній сфері. У науковій літературі наголошується, що на розвиток і реформування інституту державної служби в Литві вплинула низка факторів, зокрема історична спадщина, європейська інтеграція, політичні партії тощо [2, с. 328]. Одним з основних історичних факторів було проголошення у 1991 р. незалежності Литовської Республіки, що стало підґрунтям для розробки нового законодавства в багатьох сферах. Зокрема, ця подія ознаменувала перший етап становлення законодавства про державну службу.

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 19.06.2022).

² Public Service // Cambridge Dictionary : сайт. URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/словарь/английский/public-service> (дата звернення: 19.06.2022).

³ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions “Towards interoperability for European public services” : 16.12.2010 // European Commission : сайт. URL: https://joinup.ec.europa.eu/sites/default/files/document/2014-01/isa_annex_ii_eif_en.pdf (дата звернення: 19.06.2022).

Протягом 1993–1996 рр. Уряд Литви вперше визначив важливість проведення реформи державної цивільної служби шляхом ухвалення спеціалізованого законодавства. Для цього у 1994 р. було створено Міністерство реформ державного управління та місцевих органів влади, а також робочу групу з розробки нового законодавства про державну службу, до складу якої входили представники Сейму, Уряду, Офісу Президента й інших державних інституцій [2, с. 340]. Результатом першого етапу інституціоналізації стало ухвалення Закону «Про посадових осіб Литовської Республіки» від 4 квітня 1995 р. № I-836¹. Попри те, що цей Закон врегулював поняття державної служби (ст. 4), рівні державних службовців (ст. 6), вимоги до кандидатів на посади (ст. 9), заборони щодо зайняття державної служби (ст. 11), права (ст. 15) та обов'язки (ст. 14) державних службовців та інші питання, він піддавався критиці, зокрема через відсутність регламентації питання оплати праці службовців, встановлення залежного від політиків проходження професійної кар'єри. Тому Закон був визнаний ученими таким, що не створив єдиної професійної та автономної державної служби [2, с. 340].

Наступний етап інституціоналізації державної служби в Литві був пов'язаний із прагненням країни вступити до ЄС. Однією з умов членства та належної імплементації законодавства ЄС стало створення професійної і неполітизованої державної цивільної служби. Для досягнення цієї мети інституції ЄС безпосередньо залучалися до моніторингу й аналізу дій литовської влади щодо розробки законодавства про державну службу. Наприклад, у Регулярній доповіді Європейської комісії щодо прогресу Литви на шляху до членства в ЄС у 1998 році було зазначено, що, попри успіхи країни у сфері модернізації державного управління, Сейм все ще не ухвалив Закон про державну службу, який був би спрямований на забезпечення незалежності державних службовців, підвищення компетентності, ефективності державної служби². Більше того, дослідники зазначають, що ЄС зробив безпосередній внесок у розвиток державної служби як шляхом консультацій, так і через надання фінансової підтримки [2, с. 344].

Ідея професійної та неполітизованої державної служби знайшла своє втілення в Законі Литовської Республіки про державну службу від 8 липня 1999 р. № VIII-1316 (далі – Закон про державну службу).

¹ Law on the Officials of the Republic of Lithuania : 04.04.1995 No. I-836 // Lietuvos Respublikos Seimas : сайт. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legAct/lt/TAD/TAIS.27644?jfwid=32wf5c7x> (дата звернення: 19.06.2022).

² Lithuania Progress Report 1999 // European Commission : сайт. URL: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/lithuania-progress-report-1999_en (дата звернення: 19.06.2022).

Дослідники визнають його таким, що значною мірою відповідав вимогам для членства в ЄС. Зокрема, цей нормативний акт був направлений на суворе відмежування сфер політики та управління [3, с. 145], що вважається втіленням так званої Веберіанської моделі (англ. *the Weberian model*). Водночас значним недоліком стала відсутність національного досвіду функціонування державної служби, побудованої за новою моделлю. Особливістю цього етапу став активний вплив на розглядуваний інститут міжнародних, зокрема європейських, експертів. З одного боку, це створило передумови для інтеграції країни в ЄС, що на той момент було визначено важливим напрямом становлення державності, з іншого, брак національного досвіду і, як наслідок, неповне врахування внутрішніх потреб обумовили подальший пошук кращого правового регулювання державної служби.

У 2002 р. прихід до влади соціал-демократичних політичних сил сприяв ухваленню суттєвих змін до Закону про державну службу [3, с. 145]. Наприклад, суттєво змінився порядок прийому на державну службу. При першому призначенні на службу був скасований випробувальний термін, який ст. 14 Закону в попередній редакції визначався як один з етапів прийому кар'єрних державних службовців на службу¹. Після внесених змін глава III Закону² визначила загальні вимоги до кандидатів на посади державної служби, можливість зайняття посад на конкурсній основі або без проведення конкурсу та інші питання. Тоді ж Постановою Уряду Литовської Республіки від 24 червня 2002 р. № 968 були затверджені Правила етики державних службовців³, що засвідчує одну з особливостей литовського законодавства – особливу увагу до питань службової етики.

Ще однією особливістю цього етапу інституціоналізації державної служби, що передусім стосувалася центральних і місцевих органів влади, стала можливість укладання трудових договорів з окремими категоріями службовців. Це автоматично поширювало норми Трудового кодексу на відносини із такими працівниками, хоча фактично вони виконували функції державних службовців. Негативними наслідками

¹ Valstybės Tarnybos: Įstatymas 1999 m. liepos 8 d. Nr. VIII-1316 // Lietuvos Respublikos Seimas : сайт. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.84605/wyQWhQzIGS> (дата звернення: 19.06.2022).

² Valstybės Tarnybos: Įstatymas 1999 m. liepos 8 d. Nr. VIII-1316. Nauja įstatymo redakcija nuo 2002 m. liepos 1 d. // Lietuvos Respublikos Seimas : сайт. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.84605/laaYmmjEkQ> (дата звернення: 19.06.2022).

³ Nutarimas dėl valstybės tarnautojų veiklos etikos taisyklių patvirtinimo. 2002 m. birželio 24 d. Nr. 968 // Lietuvos Respublikos Seimas : сайт. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.169819> (дата звернення: 19.06.2022).

такої практики визнається, з одного боку, знецінення державної служби, а з іншого, – заниження оплати праці найманих за договором працівників порівняно з кар'єрними службовцями. Також на цьому етапі була сформована так звана інтегрована система державної служби [4] з єдиною правовою, інституційною та фінансовою структурою. Вона остаточно закріпила, що служба в органах місцевого самоврядування регулюється тими ж правовими нормами, що і служба в центральних органах влади.

Після здобуття Литвою членства в ЄС литовські дослідники відмічають послаблення участі інституцій ЄС у розвитку державної служби, а тому з 2004 р. останній відбувся під впливом внутрішніх політичних процесів [2, с. 344]. Варто відмітити, що на цьому етапі приділялася значна увага як правотворчому, так і правозастосовному напрямку державної політики у сфері державної служби. Наприклад, реформування інституту державної служби було визначено у Програмі Уряду Литовської Республіки, затвердженій Постановою Сейму Литовської Республіки від 9 грудня 2008 р. № XI-52. У 2009 р. у Департаменті політики державного управління Міністерства внутрішніх справ був утворений відділ політики державної служби з метою підготовки правових актів у сфері державної служби, аналізу досвіду держав – членів ЄС, підготовки пропозицій із функціонування єдиної системи управління кадрами державної служби та планування кар'єри тощо¹. Це дало можливість узагальнити національний досвід функціонування державної служби, виокремити проблеми правового регулювання, створити передумови для подальшої модернізації законодавства.

Законом Литовської Республіки від 29 червня 2018 р. № XIII-13702 Закон про державну службу був викладений у новій редакції, що ознаменувало наступний, сучасний, етап розвитку законодавства. Основними змінами на цьому етапі стали: 1) незначне скорочення меж державної служби через виключення посад технічних працівників; 2) централізація відбору кандидатів на посади державної служби; 3) запровадження нової системи оплати праці, яка включає в себе основний оклад, а також виплату допомоги та компенсаційних виплат; 4) спрощення системи оцінки державних службовців шляхом ліквідації колишніх комісій з оцінки державних службовців;

¹ Civil Service // Civil Service Department under the Ministry of the interior of the Republic of Lithuania : сайт. URL: <https://vrm.lrv.lt/en/activities/civil-service> (дата звернення: 19.06.2022).

² Valstybės Tarybos Įstatymo nr. VIII-1316 pakeitimo Įstatymas 2018 m. Birželio 29 d. Nr. XIII-1370 // Lietuvos Respublikos Seimas : сайт. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/cad5a783834211e89188e16a6495e98c> (дата звернення: 19.06.2022).

5) скасування обов'язкового навчання державних службовців; 6) запровадження можливості дистанційної роботи державних службовців; 7) запровадження додаткових заходів мотивації службовців (у вигляді надбавок або надання додаткових вихідних); 8) запровадження інституту менторства; 9) посилення персональної відповідальності державних службовців; 10) трансформація статусу очільників урядових відомств із державних чиновників у державних службовців; 11) запровадження нових строків перебування на службі та ротатії деяких державних службовців пенсійного віку [2, с. 348].

Сьогодні поняття «державна служба» використовується в Литві в широкому і вузькому значеннях. Так, у широкому значенні державна служба охоплює кар'єрних державних службовців, штатних державних службовців, державних службовців політичної (особистої) довіри та керівників установ, у вузькому значенні ототожнюється з діяльністю кар'єрних державних службовців¹. При цьому останні визначені в Законі про державну службу достатньо широко як державні службовці, які призначені на посади на невизначений строк або на строк, встановлений законом, і які можуть продовжити кар'єру на державній службі в порядку, визначеному законом².

Як зазначалось вище, модель регулювання публічної служби в Литві є достатньо централізованою. На користь цього свідчить положення ст. 11 Закону, згідно з яким добір кар'єрних державних службовців здійснюється у порядку, встановленому урядом країни, і щодо деяких категорій службовців за безпосередньої участі уповноваженого урядом органу³. Таким уповноваженим органом є Департамент державної служби при Міністерстві внутрішніх справ Литовської Республіки.

Окреслена централізована модель обумовлює фактичну відсутність специфіки регламентації служби в органах місцевого самоврядування. Разом із тим вважаємо за доцільне назвати окремі аспекти регулювання муніципальної служби в Законі про державну службу⁴, до яких належать: 1) гранична чисельність посад державних службовців і працівників, які працюють за трудовим договором у муніципальних утвореннях, затверджуються муніципальною радою (ч. 1 ст. 8); 2) посадові

¹ Civil Service in Lithuania // Civil Service Department under the Ministry of the interior of the Republic of Lithuania : сайт. URL: <https://vtd.lrv.lt/en/civil-service-in-lithuania> (дата звернення: 19.06.2022).

² Valstybės Tarnybos Įstatymo nr. VIII-1316. Suvestinė redakcija nuo 2022-05-28 iki 2022-08-31 // Lietuvos Respublikos Seimas : сайт. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.84605/asr> (дата звернення: 19.06.2022).

³ Там само.

⁴ Там само.

інструкції в муніципальних установах затверджуються (ч. 4 ст. 8) та прийом на кар'єрні посади здійснюється керівником такої установи (п. 1 ч. 1 ст. 10); 3 на посади державних службовців політичної (особистої) довіри посадові особи в муніципальні установи приймаються мерами муніципальних утворень (п. 7 ч. 3 ст. 10); 4) з метою оцінки кваліфікації та здатності виконувати функції, визначені у посадовій інструкції, керівником щорічно проводиться оцінка службової діяльності (ст. 27); 5) службовці мають право на чергову відпустку після 6 місяців роботи у муніципальній установі (ч. 3 ст. 42) та на відпустку після трьох місяців роботи для підвищення кваліфікації строком до одного року (ч. 1 ст. 43); 6) спеціальною підставою звільнення службовців є виконання обов'язків члена муніципальної ради (п. 2 ч. 1 ст. 51) тощо.

Також варто відмітити, що посади членів муніципальних рад, мерів муніципальних утворень і заступників мерів муніципальних утворень належать до державних політиків (ст. 1), що підкреслює прагнення литовського законодавця створити максимально неполітизовану державну цивільну службу. Також існує специфіка регламентації статусу посадових осіб політичної (особистої) довіри при введенні на території муніципального утворення прямого управління. За цих умов згідно з ч. 9 ст. 5 Закону про державну службу положення застосовуються щодо тих правовідносин, що не врегульовані Законом Литовської Республіки про пряме управління на муніципальних територіях¹. Прагнення створити професійний інститут підтверджено положенням щодо нерозповсюдження дії закону на працівників державних та муніципальних підприємств (п. 5 ч. 6 ст. 5).

У межах цього дослідження маємо звернути увагу на вітчизняний шлях розвитку законодавства про службу в органах місцевого самоврядування. Першим Законом незалежної України у сфері державної служби став Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII, який закріпив поняття державної служби, її основні принципи, право на державну службу, основні напрями державної політики у сфері державної служби, правовий статус державних службовців і врегулював інші аспекти інституту державної служби². Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» у

¹ Valstybės Tarnybos Įstatymo nr. VIII-1316. Suvestinė redakcija nuo 2022-05-28 iki 2022-08-31 // Lietuvos Respublikos Seimas : сайт. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.84605/asr> (дата звернення: 19.06.2022).

² Про державну службу : Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12> (дата звернення: 19.06.2022).

п. 5 Прикінцевих та перехідних положень поширив дію Закону України «Про державну службу» на посадових осіб місцевого самоврядування та прирівняв їх до відповідних категорій посад державних службовців¹.

Поряд із цим тривали спроби створити спеціалізоване законодавство, які завершилися ухваленням Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 р. № 2493-III². Після ухвалення цього Закону дослідники відмічали схожість правового регулювання державної та муніципальної служби, ідентичність методологічного підходу регламентування відповідних суспільних відносин [5, с. 81], що об'єктивно було обумовлено історичним досвідом і попереднім етапом уніфікованого регулювання обох видів публічної служби. Водночас проблема кадрового забезпечення органів місцевого самоврядування не втратила своєї актуальності, стабільність кадрового корпусу, розвиток його професійної мобільності і професіоналізму в науковій літературі продовжували згадуватись як одні з основних завдань сучасного місцевого самоврядування [6, с. 361]. Попри це, ухвалення профільного закону про державну службу сприяло послабленню уваги законодавця до муніципальної служби.

Більш гостро ця проблема стала виявлятися з оновленням законодавства про державну службу. Новий Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII виключив посадових осіб місцевого самоврядування з-під дії Закону (п. 11 ч. 3 ст. 3)³, що остаточно підтвердило тенденцію створення окремої правової основи для державної та муніципальної служби. Водночас в експертному середовищі цей Закон здобув схвальні відгуки та в цілому визнавався таким, що відповідає стандартам ЄС4. Тому питання реформування муніципальної служби до рівня стандартів, запроваджених для служби державної, стало важливим аспектом реформи місцевого самоврядування в Україні. Численні законодавчі пропозиції та висновки фахового середовища стали основою для розробки Проекту Закону

¹ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 19.06.2022).

² Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 07.06.2001 № 2493-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14> (дата звернення: 19.06.2022).

³ Про державну службу : Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12> (дата звернення: 19.06.2022).

⁴ Новий Закон України «Про державну службу» – «дорожня карта» для формування європейської моделі державної служби. *Віче*. 2016. № 3. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/5104/> (дата звернення: 19.06.2022).

про службу в органах місцевого самоврядування від 30 травня 2015 р. № 2489, який містив низку прогресивних ідей з удосконалення муніципальної служби, проте був ветований Президентом України.

Зважаючи на брак обсягу дослідження, вважаємо за потрібне зупинитися лише на одному з останніх законопроектів у досліджуваній сфері – Проекті Закону про службу в органах місцевого самоврядування від 5 січня 2022 р. № 65041 (далі – Проект № 6504), який на сьогодні перебуває на розгляді в парламенті та вважається вдосконаленим варіантом законопроекту № 24892. Вважаємо за доцільне зупинитися на розгляді принципів служби в органах місцевого самоврядування, оскільки саме вони створюють підґрунтя для конкретизованих норм, визначають ефективність правового регулювання.

Вчені наголошують, що етизація публічної служби стала пріоритетним напрямом адміністративних реформ у країнах розвиненої демократії у ХХ ст., зокрема завдяки зміні веберівської бюрократичної етики «менеджеризмом», який ґрунтується на довірі та співпраці суб'єктів управління [7, с. 15]. Принагідно зауважимо, що, попри те, що ідеї, втілені у Законі Литовської Республіки про державну службу, вважаються саме проявом Веберіанської або Веберівської моделі, цей Закон значну увагу приділяє питанням етики державних службовців, тому ст. 3 Закону про державну службу визначає принципи діяльності державних службовців та службової етики. Позитивний досвід Литви із цього питання може слугувати основою для реформування вітчизняного законодавства. Так, якщо в редакції Закону про державну службу 1999 р. було визначено лише принципи законності, рівності, політичної нейтральності, прозорості і кар'єризм, то чинна сьогодні редакція передбачає розширений список принципів. З огляду на це та з метою порівняльно-правового дослідження вважаємо за потрібне навести список принципів Закону Литовської Республіки про державну службу, Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» та Проекту № 6504 у вигляді таблиці (табл. 1).

¹ Проект Закону про службу в органах місцевого самоврядування : від 05.01.2022 № 6504 / ініціатор Д. А. Шмигаль // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73563 (дата звернення: 19.06.2022).

² Уряд направив на розгляд Парламенту законопроект про службу в органах місцевого самоврядування // Кадри та організація роботи : сайт. 06.01.2022. URL: <https://auc.org.ua/novyna/uryad-napravyv-na-rozglyad-parlamentu-zakonoprojekt-pro-sluzhbu-v-organah-misecvogo> (дата звернення: 19.06.2022).

³ Valstybės Tarnybos: Įstatymas 1999 m. liepos 8 d. Nr. VIII-1316 // Lietuvos Respublikos Seimas : сайт. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.84605/wyQWhQzIGS> (дата звернення: 19.06.2022).

Таблиця 1

Принципи муніципальної служби

<i>Закон Литовської Республіки про державну службу</i>	<i>Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування»</i>	<i>Проект № 6504</i>
1	2	3
Відповідальності	Підконтрольності, підзвітності, персональної відповідальності за порушення дисципліни і неналежне виконання службових обов'язків	Відповідальності
Відкритості	–	Відкритості
Ефективності	–	Ефективності
Творчого підходу,	Професіоналізму, компетентності, ініціативності , чесності, відданості справі	–
гнучкості		
Лояльності до держави	Поєднання місцевих і державних інтересів	Поєднання місцевих і державних інтересів
Самовідданості	Професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі	–
Чесності і неупередженості	Професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності , відданості справі	–
Порядності	–	–
Поваги до особистості і держави	Пріоритету прав і свобод людини та громадянина, гуманізму і соціальної справедливості	–
Політичного нейтралітету	–	Політичної неупередженості
Професіоналізму	Професіоналізму , компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі	Професіоналізму
Справедливості	Гуманізму та соціальної справедливості	–
Публічності і прозорості	Гласності	Прозорості
–	Служіння територіальній громаді, захисту інтересів відповідної територіальної громади	Служіння територіальним громадам

Закінчення табл. 1

1	2	3
–	Верховенства права, демократизму і законності	Верховенства права, законності
–	Рівних можливостей доступу громадян до служби в органах місцевого самоврядування з урахуванням їх ділових якостей і професійної підготовки	Рівного доступу до служби в органах місцевого самоврядування
–	Самостійності кадрової політики в територіальній громаді	Самостійності управління службою в органах місцевого самоврядування
–	–	Стабільності
–	–	Доброчесності
–	–	Патріотизму
–	Дотримання прав місцевого самоврядування	–
–	Правової та соціальної захищеності посадових осіб місцевого самоврядування	–
–	Фінансового та матеріально-технічного забезпечення служби за рахунок коштів місцевого бюджету	–

Із наведеного вбачається, що низка принципів чинного Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» кореспондує стандартам, що містить литовський Закон про державну службу (відданість справі, чесність, професіоналізм тощо). Водночас Проект № 6504 містить майже тотожні формулювання принципів (відповідальність, ефективність, відкритість), а ст. 4 сформульована аналогічно до ст. 3 Закону про державну службу – кожному принципу кореспондує визначення його змісту. Чинний на сьогодні Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» не закріплює подібних роз'яснень, натомість його особливістю є групування принципів муніципальної служби, а також акцент на дотриманні прав службовців (принцип правової та соціальної захищеності посадових осіб місцевого самоврядування).

Висновки

Проведене дослідження свідчить, що досвід Литовської Республіки демонструє можливість поєднання національних особливостей

правового регулювання муніципальних інститутів та європейських стандартів у сфері публічної влади. Про це свідчить можливість розробки й успішного багаторічного застосування Закону про державну службу, який комплексно регулює обидва види публічної служби – державну і муніципальну, встановлюючи єдині організаційні стандарти, централізований контроль держави за якістю кадрів, етичні принципи тощо. Водночас цей закон визнавався таким, що створив належні організаційні основи інституту публічної служби, а тому був визнаний експертами ЄС прийнятним на етапі вступу Литви до союзу.

В Україні розробка та розвиток законодавства про муніципальну службу характеризується певним відставанням від законодавства про службу державну, що пов'язано із прагненням створити більш конкретизований та адаптований під потреби муніципальної практики нормативно-правовий акт. Вважаємо, що це відставання має бути ліквідоване як тільки Україна зможе повернутися до реформування місцевого самоврядування. Адже подальший розвиток цього важливого інституту залежить від можливостей членів територіальних громад брати активну участь у вирішенні питань місцевого значення, зокрема за посередництвом інституту служби в органах місцевого самоврядування.

Список бібліографічних посилань: **1.** Малиновський В. Я. Публічна служба в Україні : підручник. Київ : Кондор, 2018. 213 с. **2.** Public Service Evolution in the 15 Post-Soviet Countries: diversity Transformation / ed. by A. Baïmenov, P. Liverakos. Berlin : Springer Nature, 2021. 579 p. **3.** Public Administration in Post-Communist Countries. Former Soviet Union, Central and Eastern Europe, and Mongolia / ed. by S. Liebert, S. E. Condrey, D. Goncharov. Boca-Raton : CRC Press, 2013. 362 p. **4.** Verheijen A. Removing obstacles to effective decentralization: Reflecting on the role of the central state authorities // Mastering Decentralization and Public Administration Reforms in Central and Eastern Europe / ed. by G. Peteri. Budapest : Open Society Institute, 2002. Pp. 43–54. **5.** Соляник К. Є. Служба в органах місцевого самоврядування: проблеми правового регулювання. *Проблеми законності*. 2006. Вип. 83. С. 80–86. **6.** Поп'юк Л. Регіонально-кадрові аспекти служби в органах місцевого самоврядування в Україні. *Ефективність державного управління*. 2012. Вип. 30. С. 361–366. **7.** Рудакевич М. І. Формування етики державних службовців в умовах демократизації і професіоналізації державного управління : автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.03. Київ, 2007. 39 с.

Надійшла до редколегії 21.06.2022

Murtishcheva A. O. Evolution of legal regulation of municipal service in the Republic of Lithuania and Ukraine

The article is devoted to the study of the formation and development of legislation on municipal service in the Republic of Lithuania. Individual factors that influenced the evolution of legal regulation of public service have been determined, in particular, the impact of adapting legislation to the requirements of the European Union at the stage of Lithuania's membership has been analyzed. The stages of the development of the legislation on the service have been singled out, the main novelties of the legal regulation of the institute under study at each of the stages have been analyzed. A conclusion has been made about a sufficiently centralized model of legal regulation, which provides for unified regulation of state and municipal service. Despite the fact that this model is determined by national characteristics, it is emphasized that the Republic of Lithuania successfully applies it in practice, and therefore the legislation in the field of municipal service is considered to be in line with European standards.

The peculiarities of the formation of legislation on service in local self-government bodies in Ukraine have been also characterized. The trend of separating the mass of legal norms regulating the municipal service into a separate law has been determined, despite the similarity of the legal regulation of the state and municipal service, the identity of the methodological approach to the regulation of the relevant social relations, which has been repeatedly noted in the scientific literature. The consequences of the lag behind the reform of the legislation on service in local self-government bodies from the legislation on civil service have been given. Modern trends in the development of legal regulation of municipal service have been determined.

A comparative legal analysis of the principles of municipal service in Lithuania, the current Law of Ukraine "On Service in Local Self-Government Bodies", as well as the draft of the new law on service under consideration by the Parliament, has been conducted. It is concluded that a number of principles have already been taken into account in the current version, although in general the interpretation of the principles given in the researched project is more modern.

Key words: municipal service, service in local self-government bodies, state service, public service, Lithuania, Ukraine, local self-government reform.

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ
У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

УДК 347.77/.78

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.03>

Ольга Євгенівна Аврамова,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу;*

<https://orcid.org/0000-0002-1941-9894>,
e-mail: gamm@i.ua

**СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ
В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ КІБЕРПРОСТОРУ**

Становлення кіберпростору призводить до якісного оновлення правовідносин, зокрема у сфері права інтелектуальної власності. Водночас правовідносини у сфері інтелектуальної власності постійно оновлюються, відбуваються зміни в їх суб'єктному складі, що потребує наукового пізнання. Звернено увагу на проблемність ідентифікації авторства у цифровому середовищі внаслідок виокремлення фактичного існування матеріальної (реальної) та віртуальної (незалежної особистості у кіберпросторі) ідентичності. Охарактеризовано суб'єктний склад первинних, похідних, допоміжних суб'єктів права інтелектуальної власності.

Ключові слова: суб'єкт, автор, віртуальна особистість, ідентичність, кіберпростір, роботодавець, правонаступник.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Правовідносини інтелектуальної власності знаходяться у постійному розвитку. Підґрунтям для цього слугує бажання творчості, розвиток кіберпростору, зародження статусу віртуальної особистості та її прав. Незважаючи на величезні можливості інструментарію інтерактивного інформаційного середовища для творчості, все ж таки у пошуках творчого здобутку первинним залишається прагнення людини творити, так звана своєрідна частка Бога (творця) в людині. Оригінальні, нові результати інтелектуальної, творчої, наукової праці виникають завдяки здібностям людини. Набуття і використання об'єктів права інтелектуальної власності є запорукою подальшого розвитку людства. Чим більше розвивається наука і техніка, тим більше є можливостей у людини у творчому, інтелектуальному процесі, зокрема

цифровізація інтелектуального продукту призводить до оновлення системи об'єктів і суб'єктів інтелектуальної власності. Через це відбувається вдосконалення законодавства у сфері права інтелектуальної власності. Так, з 2020 р. проводиться реформування промислової власності, зокрема на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформи патентного законодавства»¹. Окремо можна спостерігати формування віртуальної ідентичності, яка може виступати творцем у кіберпросторі. Наведене підкреслює своєчасність і доцільність надання характеристики системи суб'єктів права інтелектуальної власності.

Стан дослідження проблеми

Правовідносини у сфері права інтелектуальної власності, зокрема їх суб'єктний склад, досліджувались економістами та правниками. Так, В. Вірченко вказує, що вітчизняне законодавство досить детально регламентує суб'єктний склад відносин інтелектуальної власності [1, с. 233], однак цей загальний висновок потребує уточнення. О. Коваль та І. Тарнопольська наголошують на особливості правового статусу юридичної особи як суб'єкта права інтелектуальної власності [2, с. 139]. А. Кирилюк дослідила правовий статус суб'єктів авторського права в мережі Інтернет і зазначила, що структура інтернету дозволяє будь-якому користувачеві не тільки отримувати необхідну інформацію або здійснювати транзакції, але і брати участь у створенні нових інформаційних ресурсів у мережі [3, с. 196]. Незважаючи на існуючі наукові праці, предметом яких є суб'єктний склад правовідносин права інтелектуальної власності з різних аспектів, єдиної оновленої системи суб'єктів права інтелектуальної власності з урахуванням становлення інтерактивного інформаційного середовища все ще не запропоновано, а тому ця тематика є відкритою для розробки оригінальних наукових пропозицій.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення системи суб'єктів права інтелектуальної власності з урахуванням віртуально-цифрового аспекту. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: виявити особливості віртуальної ідентичності; охарактеризувати первинні та похідні суб'єкти права інтелектуальної власності; на підставі аналізу норм сучасного законодавства запропонувати систему суб'єктів права інтелектуальної власності.

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформи патентного законодавства : Закон України від 21.07.2020 № 816-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/816-20> (дата звернення: 09.06.2022).

Наукова новизна дослідження

Система права постійно оновлюється внаслідок утворення нових правових елементів, а її дослідження можливе на підставі поєднання загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання. Наголошено, що на сучасному етапі спостерігається тенденція становлення цифрового права, яке розвивається як комплексна інституція, що тяжіє до приватного права. Його підґрунтям виступають інститут особистих немайнових прав особи, право інтелектуальної власності, інформаційне право, договірне право тощо. Зазначено, що у цифровому середовищі автор, співавтори мають право створювати власну віртуальну ідентичність, яка може виступати об'єктом правовідносин інтелектуальної власності, зокрема авторських прав. Визначено, що сучасні суб'єкти права інтелектуальної власності поділяються на первинних, похідних і допоміжних.

Виклад основного матеріалу

Дослідники інтелектуальної власності наголошують, що суб'єкти права інтелектуальної власності поділяються на первинних і похідних [1, с. 225]. Первинні суб'єкти – це фізична/фізичні особи, які власною творчою, інтелектуальною, науковою працею створили об'єкт права інтелектуальної власності. Загальним терміном, який використовується для позначення первинних суб'єктів права інтелектуальної власності, є «творець», водночас в інститутах права інтелектуальної власності використовується спеціалізована термінологія, зокрема «автор», «виконавець», «винахідник», «розробник», «селекціонер», «упорядник». Створювати об'єкт права інтелектуальної власності може індивідуально автор або співавтори, які колективною творчою працею отримують новий результат. Залежно від сфери творчості, науково-технічної діяльності для отримання інтелектуального результату необхідні як потреба творити, так і натхнення, творчі здібності, знання, навички, досвід роботи. Все це відбивається на правовому статусі відповідного первинного суб'єкта. Варто наголосити, що право інтелектуальної власності спрямовується на охорону виключних прав, а тому охоплює охорону прав як на результати творчої, інтелектуальної праці, так і на засоби індивідуалізації учасників цивільного обігу. Щодо цього виникає парадигма, за якої первинні суб'єкти права інтелектуальної власності виокремлюються лише у сфері авторського, суміжного, патентного права, в інституті нетрадиційних об'єктів права інтелектуальної власності.

Завдяки становленню кіберпростору можливо ставити питання про включення до характеристики первинних суб'єктів права інтелектуальної власності віртуальної особистості. В юридичній літературі зазначається, що віртуальна ідентичність виникає при входженні людини до цифрової платформи, яка має свій власний тип цифрового корпусу. Важливо, що віртуальна особистість не є фіксованою

[4, с. 41]. Інтернет дає необмежені можливості для створення суб'єктивних елементів власної ідентичності, але також дозволяє змінювати об'єктивні елементи, зокрема особа має право на видалення інформації, що стосується неї, для створення бажаного зображення в інтернеті в межах, передбачених законодавством. Через це можна виокремлювати власне цифрову (що стосується матеріального субстрату – реальної людини) та незалежну (виникає лише у віртуальному, нефізичному світі) ідентичність. Ідентичність у цифровому світі будується в нематеріальному середовищі, заснованому лише на даних, які надає користувач (автор інформації). Саме він вирішує, чи пов'язувати надану ним інформацію зі своєю реальною особою, чи залишає він її анонімною, чи пов'язує її зі створеною ним сутністю лише в режимі онлайн (часте явище у віртуальних світах). Безумовно, такий підхід збільшує творчі можливості людини [5]. Отже, фактичне існування матеріальної (реальної) ідентичності і віртуальної (незалежної ідентичності у кіберпросторі) особистості ставить питання про виокремлення особливостей визначення автора в інтерактивному інформаційному середовищі.

Людина в кіберпросторі виступає як автор власної ідентичності і як автор результатів інтелектуальної, творчої праці, що розміщені в цифровому середовищі. Через таку подвійність виникає проблема безпосередньої ідентифікації віртуального автора з метою прив'язки до його реальної матеріальної особи для захисту особистих немайнових та майнових прав. Вирішити це питання можливо на підставі застосування норм Закону України «Про авторське право і суміжні права». Так, ч. 4 ст. 11 цього Закону встановлено, що в разі опублікування анонімно чи під псевдонімом (за винятком випадку, коли псевдонім однозначно ідентифікує автора) видавець твору (його ім'я чи назва мають бути зазначені на творі) вважається представником автора і має право захищати права останнього. Це положення діє до того часу, поки автор твору не розкриє своє ім'я і не заявить про своє авторство¹. Із наведеного випливає, що автор у будь-якому середовищі має право на анонімність і псевдонім. Водночас в інтернеті видавець може співвідноситися із власником вебсайту та (або) вебсторінки, на якому (якій) розміщена або в інший спосіб використана відповідна електронна (цифрова) інформація. Таке положення випливає з огляду на зміст ст. 52-1 Закону України «Про авторське право і суміжні права», що встановлює засади порядку припинення порушень авторського права і (або) суміжних прав з використанням мережі Інтернет².

¹ Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12> (дата звернення: 09.06.2022).

² Там само.

Узагальнюючи наведене, доречно стверджувати, що авторство може існувати в матеріальному (реальному) та віртуальному (цифровому) середовищах. У кіберпросторі автор самостійно створює власну ідентичність (ігровий профіль, аватар, акаунт, користувача ігрової платформи), що виступає результатом його творчої праці та виконує функцію ідентифікації автора серед інших користувачів кіберпростору. Ідентифікація/отождження віртуального автора з реальним може здійснюватися ним самостійно, а при збереженні анонімності його представником може виступати власник вебсайту та (або) вебсторінки, на якому (якій) розміщена або в інший спосіб використана відповідна електронна (цифрова) інформація про особу автора та результати його творчої, інтелектуальної, наукової діяльності.

Окремо слід наголосити, що при входженні у цифрове середовище його користувач повинен отримувати інформацію щодо належності авторських прав на створений віртуальний образ, зокрема майнові права можуть належати компанії, що володіє майновими правами на ігрову платформу, власнику вебсайту або безпосередньо користувачу відповідного цифрового середовища. Водночас майнові права на віртуальну ідентичність можуть передаватися іншій особі як на безоплатній, так і на платній основі. Відсутність детального правового регулювання відносин інтелектуальної власності у цифровому середовищі призводить до створення передумов зловживання авторськими правами в мережі Інтернет. Проблема у цьому напрямі посилюється тим, що цифрове право лише починає утворюватися і, як будь-яке інше «новітнє» правове утворення, має комплексність, тобто охоплення різних правових норм, інститутів. Його основоположним підґрунтям виступають право інтелектуальної власності й інформаційне право. Можливо припустити існування цифрового права як інституту права інтелектуальної власності.

Враховуючи наведене, слід наголосити, що первинним суб'єктом права інтелектуальної власності виступає автор – фізична особа, яка власною творчою, інтелектуальною, науковою працею створила об'єкт права інтелектуальної власності, що може втілюватися у матеріальному та/або віртуальному світах. Автор має право створювати власну віртуальну ідентичність, яка буде виступати об'єктом прав відносин інтелектуальної власності, зокрема авторських прав. Необхідно враховувати, що одна віртуальна ідентичність може бути результатом праці кількох співавторів.

Крім первинних суб'єктів права інтелектуальної власності (автора, співавторів), варто виокремлювати похідних суб'єктів, якими є інші фізичні та юридичні особи, що набули права на об'єкти відповідно до правочину або закону¹. Похідні суб'єкти права інтелектуальної

¹ Там само.

власності – це особи, які набувають майнових прав на вже створений, існуючий результат творчої, інтелектуальної, наукової праці у матеріальному та/або віртуальному середовищі. Вони отримують майнові права відповідно до правочину (спадкування, договір) або закону (примусова ліцензія, що укладається на підставі рішення суду, тощо) та є власниками прав інтелектуальної власності на відповідний об'єкт права інтелектуальної власності як на зареєстрований та/або незареєстрований. Фахівці підкреслюють, що юридичні особи набувають права інтелектуальної власності на відповідні об'єкти лише в разі укладення договорів [2, с. 139].

До похідних суб'єктів права інтелектуальної власності належать:

1) правонаступники: спадкоємці (особи, до яких майнові права інтелектуальної власності перейшли у спадщину), реорганізовані юридичні особи, які мають правовий статус правонаступника похідного суб'єкта права інтелектуальної власності;

2) роботодавці (особи, які найняли працівника за трудовим договором (контрактом)¹, зокрема резидент Дія Сіті, який є замовником за гіг-контрактом на створення об'єкта права інтелектуальної власності, якщо інше не передбачено гіг-контрактом)²;

3) особи, до яких перейшли майнові права інтелектуальної власності на підставі відповідного договору (ліцензійний договір, договір замовлення на створення об'єкта права інтелектуальної власності, договір комерційної концесії тощо);

4) особи, які отримують майнові права інтелектуальної власності на підставі закону (наприклад, у ст. 16 Закону України «Про кінематографію» встановлено, що майнові права автора на фільм, права власності на вихідні матеріали фільму та фільмокопії можуть належати державі, юридичним та фізичним особам. У разі створення фільму, вихідних матеріалів фільму та фільмокопій за рахунок коштів державного бюджету держава виступає суб'єктом майнових прав автора на фільм, права власності на вихідні матеріали фільму та фільмокопії відповідно до умов укладеного з автором фільму договору³).

Правовідносини у сфері інтелектуальної власності є складними та комплексними, тому в них беруть участь не лише суб'єкти, яким

¹ Про охорону прав на промислові зразки : Закон України від 15.12.1993 № 3688-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12> (дата звернення: 09.06.2022).

² Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 15.07.2021 № 1667-ІХ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20> (дата звернення: 09.06.2022).

³ Про кінематографію : Закон України від 13.01.1998 № 9/98-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9/98-вр> (дата звернення: 09.06.2022).

належать особисті немайнові та/або майнові права, а й інші учасники. Останні виконують допоміжну функцію щодо реалізації державної політики інтелектуальної власності, створення об'єкта права інтелектуальної власності, реєстрації майнових прав на ці об'єкти, стимулювання творчої діяльності тощо. Залежно від функціонального призначення допоміжні суб'єкти права інтелектуальної власності можуть поділятися на:

1) державні органи у сфері розробки та реалізації державної політики інтелектуальної власності: загальні органи (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України) та спеціалізований орган (Національний орган інтелектуальної власності – це державна організація (державне підприємство «Український інститут інтелектуальної власності»), яка здійснює функції Національного органу інтелектуальної власності, що входить до державної системи правової охорони інтелектуальної власності, визначена на національному рівні Кабінетом Міністрів України як така, що виконує повноваження у сфері інтелектуальної власності, визначені законодавством у сфері інтелектуальної власності, що реалізує державну політику щодо охорони інтелектуальної власності, та статутом, і має право представляти Україну в міжнародних та регіональних організаціях¹);

2) такі, що надають допомогу і послуги, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності, зокрема представники у справах інтелектуальної власності (патентні повірені), адвокати, літературні агенти;

3) такі, що забезпечують фінансування, організацію створення об'єкта права інтелектуальної власності, зокрема театральні продюсери (юридична або фізична особа, яка здійснює фінансування, організацію створення, публічного виконання і/або публічного показу театральної постановки, гастрольних заходів², продюсер фільму);

4) об'єднання, що створюють умови для творчої праці, розвитку національної культури, зокрема творчі спілки (добровільне об'єднання професійних творчих працівників відповідного фахового напрямку в галузі культури та мистецтва, яке має фіксоване членство і діє на підставі статуту³); кінокомісії (установа, підрозділ установи

¹ Про охорону прав на промислові зразки : Закон України від 15.12.1993 № 3688-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12> (дата звернення: 09.06.2022).

² Про театри і театральну справу : Закон України від 31.05.2005 № 2605-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2605-15> (дата звернення: 09.06.2022).

³ Про професійних творчих працівників та творчі спілки : Закон України від 07.10.1997 № 554/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554/97-вр> (дата звернення: 09.06.2022).

державної чи комунальної форми власності, метою діяльності якої є популяризація України та її регіонів як привабливих локацій для кінотримок, а також ефективне використання потенціалу української сервісної індустрії в галузі кінематографії)¹;

5) такі, що здійснюють управління майновими правами у сфері авторського права і (або) суміжних прав (організація колективного управління – це громадське об'єднання, що має статус юридичної особи, зареєстроване відповідно до законодавства, не має на меті отримання прибутку, засноване винятково правовласниками, діяльність якого спрямована на колективне управління майновими правами на об'єкти авторського права і (або) суміжних прав²);

6) такі, що надають доступ до розміщення об'єктів права інтелектуальної власності у кіберпросторі, зокрема провайдери, виробники, власники та розповсюджувачі інформації та інформаційних ресурсів, тобто суб'єкти, які створюють інформаційне наповнення мережі Інтернет [3, с. 194].

Висновки

Отже, суб'єкти права інтелектуальної власності поділяються на первинних, похідних і допоміжних. Розвиток кіберпростору має безпосередній вплив на утворення нових суб'єктів права інтелектуальної власності. Автор у кіберпросторі має право: створювати власну віртуальну ідентичність, яка буде виступати об'єктом правовідносин інтелектуальної власності; розміщувати власні результати творчої, наукової, інтелектуальної праці. Через це виникає актуальна проблема ідентифікації віртуального автора, співвідношення віртуальної ідентичності з реальною людиною. Вона потребує вирішення в подальших наукових роботах на тлі дослідження цифрового права, яке лише починає утворюватися у формі комплексного правового утворення, місце якого може бути в системі права інтелектуальної власності.

Список бібліографічних посилань: 1. Вірченко В. Суб'єктний склад відносин інтелектуальної власності. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2014. № 1 (28). С. 222–235. 2. Тарнопольська І. П., Коваль О. М. Юридичні особи як суб'єкти права інтелектуальної власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. Т. 1, вип. 58. С. 137–139. 3. Кирилюк А. В. Правовий статус суб'єктів авторського права

¹ Про кінематографію : Закон України від 13.01.1998 № 9/98-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9/98-вр> (дата звернення: 09.06.2022).

² Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав : Закон України від 15.05.2018 № 2415-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19> (дата звернення: 09.06.2022).

у мережі Інтернет. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 20. С. 193–197. **4.** Van der Sloot B. Virtual Identity and Virtual Privacy: towards a Concept of Regulation by Analogy. *Amsterdam Law School Research Paper*. 2012. No. 53. Pp. 41–43. **5.** Michalkiewicz-Kadziela E., Milczarek E. Legal boundaries of digital identity creatio. *Internet Policy Review*. 2022. Vol. 11, No. 1. DOI: <https://doi.org/10.14763/2022.1.1614>.

Надійшла до редколегії 12.06.2022

Avramova O. Ye. The system of subjects of intellectual property law in the conditions of the cyberspace formation

The article is devoted to identifying the system of subjects of intellectual property law in the conditions of the formation of cyberspace. The topic of the article covers the subject composition of intellectual property legal relations. The purpose of the article is to define the system of subjects of intellectual property law, taking into account the virtual and digital aspect.

The research methodology consisted of a system of general scientific and special methods of scientific knowledge. The application of the dialectical method has made it possible to establish that digital law is developing as a complex institution that gravitates towards private law. Thanks to the use of the formal legal method, it has been stated that the author and co-authors have the right to create their own virtual identity in the digital environment, which can be the object of intellectual property legal relations, in particular copyright. Based on the application of methods of analysis and synthesis, it has been determined that modern subjects of intellectual property law are divided into primary, derivative and auxiliary.

It has been proven that the development of cyberspace has a direct impact on the formation of new subjects of intellectual property law. The author in cyberspace has the right to: create their own virtual identity, which will be the object of intellectual property legal relations; to place their own results of creative, scientific, intellectual work. Derivative subjects of intellectual property rights are persons who acquire property rights to the already created, existing result of creative, intellectual, scientific work in a material and/or virtual environment. Auxiliary subjects of intellectual property law perform an auxiliary function regarding the implementation of state intellectual property policy, creation of an object of intellectual property law, registration of property rights to these objects, stimulation of creative activity, and more.

The results of the article can be used in scientific works in the field of intellectual property law, as well as by lawyers when identifying the subject structure of intellectual property legal relations.

It has been concluded that there is an actual problem of identification of the virtual author, the relationship of virtual identity with a real person, the place of digital law research in the legal system, in particular, it is proposed to determine it by the institute of intellectual property law.

Key words: subject, author, virtual personality, identity, cyberspace, employer, assignee.

УДК 347.191.6(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.04>

Валентина Григорівна Жорнокуй,

кандидат юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра правового забезпечення підприємницької

діяльності та фінансової безпеки;

 <https://orcid.org/0000-0001-9669-6062>,

e-mail: zhornokuy.um@gmail.com

**СУТНІСТЬ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ З ПОЗИЦІЇ
ВИЗНАННЯ ВИДІЛУ ОДНИМ З ЇЇ ВИДІВ**

Досліджено питання визначення сутності реорганізації юридичної особи через визнання такого її виду, як виділ. Зроблено висновок, що чинне законодавство передбачає п'ять способів реорганізації, проте припинення юридичної особи є характерним для чотирьох із них: злиття, приєднання, поділ та перетворення, а під час виділу жодна з юридичних осіб не припиняється. Зазначено, що правонаступництво є спеціальним юридичним терміном, що обумовлює процес «переходу прав і обов'язків» від однієї юридичної особи до іншої. Крім того, чинне законодавство України, закріпивши вичерпний перелік способів реорганізації юридичної особи, на відміну від зарубіжного, фактично забороняє змішану реорганізацію.

Ключові слова: реорганізація, виділ, юридична особа, правонаступник, правопередник, припинення діяльності.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сучасна правозастосовна практика свідчить, що в умовах розвитку сфери підприємництва зміна організаційно-правової форми організації ведення бізнесу, його укрупнення чи поділу, наслідком чого є передання майна, коштів, прав та обов'язків від юридичної особи, що реорганізується, до юридичної особи – правонаступника, є одним із поширених механізмів розвитку конкурентного середовища на ринку товарів, робіт, послуг і капіталів. Рішення, пов'язані з реорганізацією юридичної особи, є доленосними для новоствореної(-их) юридичної(-их) особи(-іб) або юридичної особи, що припиняє свою діяльність. Причини, що є підставами проведення реорганізаційних дій, свідчать про відсутність у чинному законодавстві чіткого їх переліку. Законодавство не лише не відповідає на питання підстав проведення реорганізаційних дій, але й не містить загального понятійного апарату реорганізації та її правової природи, а саме явище розглядається як складний процес, за результатами якого як створюються нові

суб'єкти цивільних правовідносин, так і можуть припинятися ті суб'єкти, які були створені раніше.

Розгляд реорганізації як певної формалізованої процедури є на сьогодні традиційним підходом цивілістичної науки до розуміння цього правового інституту. Проте слід визнати, що традиційний підхід до процедури правонаступництва, як і до реорганізації як форми припинення юридичної особи, не повною мірою відповідає запитам практики. Водночас більшість визначень категорії «реорганізація» містять її розуміння як «цивільно-правового інституту», «особливої процедури», «особливого процесу», «особливого правового явища», «тривалого процесу» тощо, за якого одні юридичні особи припиняються, а на їх майновій основі виникають інші організації. Наведене свідчить про відсутність чіткої позиції як законодавця, так і доктринальних підходів до розуміння загальних положень, що застосовуються під час реорганізації юридичних осіб.

Стан дослідження проблеми

Серед фахівців, які зробили вагомий внесок у дослідження тематики реорганізації юридичної особи, необхідно назвати Д. В. Жданова, О. Р. Кібенко, Н. С. Кузнєцову, І. М. Кучеренко, В. М. Саветчука, І. В. Спасибо-Фатєєву, В. О. Хоменко та ін. Враховуючи, що їх наукові праці хоча й містять аналіз та аргументовані висновки щодо сутності реорганізаційної процедури, проте не мають єдиного знаменника навіть в основоположних засадах, таких як поняття, права природа, суб'єктний склад тощо.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування сутності реорганізації юридичної особи як правового явища через її видову гаму (чи є виділ видом реорганізації). *Завданням* статті є з'ясування проблемних питань визнання виділу видом реорганізації юридичних осіб.

Наукова новизна дослідження

У статті проведено критичний аналіз існуючих на сьогодні підходів до розуміння сутності реорганізації юридичної особи з позиції визнання виділу одним з її видів. Доведено, що законодавство передбачає п'ять способів реорганізації, проте припинення юридичної особи є характерним для чотирьох з них: злиття, приєднання, поділу та перетворення, а під час виділу жодна з юридичних осіб не припиняється. Тому більш правильно говорити про припинення юридичної особи шляхом універсального правонаступництва, ніж про її припинення шляхом реорганізації.

Виклад основного матеріалу

Вітчизняне законодавство (статті 104–107 ЦК України) містить перелік способів реорганізації юридичної особи, але не дає їх визначення.

У ч. 1 ст. 108 та ст. 109 ЦК України закріплено поняття перетворення юридичної особи як зміни її організаційно-правової форми та виділу як переходу за розподільчим балансом частини майна, прав та обов'язків юридичної особи до однієї або кількох створюваних нових юридичних осіб. На відміну від кодексів інших країн (Республіка Молдова, Республіка Білорусь, Республіка Казахстан), у яких надано визначення способів реорганізації через правову категорію правонаступництва як переходу прав та обов'язків, у національному кодифікованому акті такі положення відсутні, крім визначення виділу, що існує поряд з іншими способами реорганізації.

Аналіз законів, що встановлюють правове становище підприємницьких юридичних осіб, свідчить, що окремі з них містять визначення всіх способів реорганізації. Наприклад, статті 83–87 Закону України «Про акціонерні товариства» закріплюють указаний підхід, але зазначені способи наведені в розділі XVI цього Закону під назвою «Виділ та припинення акціонерних товариств». Разом із тим усі дефініції способів реорганізації акціонерних товариств (далі – АТ) хоча й передбачають перехід усього свого майна, прав та обов'язків від правопередника до правонаступника(-ів), але першочергово ставлять акцент на припиненні або створенні АТ, а вже потім передбачають перехід прав і обов'язків за передавальним актом чи розподільчим балансом. Аналогічні норми відображено у статтях 47, 49–52 Закону України «Про товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю». Натомість, ст. 28 Закону України «Про кооперацію», ст. 26 Закону України «Про банки і банківську діяльність» та ст. 35 Закону України «Про фермерське господарство» містять лише перелік способів реорганізації без визначення їх сутності.

Для порівняння у польському законодавстві нормативною базою, що закріплює правові засади реорганізації торговельних товариств, є положення Розділу IV Кодексу торговельних товариств Польщі (далі – КТТ), за якими виділяють злиття, приєднання, поділ, що містить реорганізацію торговельних товариств у формі приєднання, створення нових товариств, змішаний спосіб поділу (приєднання та створення нових товариств) і виділ, перетворення [1, с. 148].

Слід зазначити, що в кодифікованих актах країн СНД міститься перелік способів реорганізації юридичних осіб і надано їх визначення через правову категорію правонаступництва як переходу прав і обов'язків із вказівкою на правостановлюючий документ у вигляді передавального акта або розподільчого балансу. Наприклад, за ст. 70 ЦК Республіки Молдова при виділенні зі складу юридичної особи до кожної з існуючих або створюваних юридичних осіб переходить частина прав і обов'язків реорганізованої юридичної особи відповідно до розподільчого балансу; при реорганізації юридичної

особи шляхом перетворення до новоствореної юридичної особи переходять права та обов'язки реорганізованої юридичної особи згідно з передавальним актом.

Аналіз європейського законодавства та права окремих європейських країн свідчить, що реорганізація може здійснюватися шляхом злиття і поділу товариств (компаній), що можуть здійснюватись як у спосіб приєднання, так і внаслідок створення нових товариств (компаній) з відмінністю у визначенні цілей здійснення реорганізації для виконання завдання укрупнення капіталу чи, навпаки, дроблення капіталу компанії(-й). Крім того, спеціальними нормами виділено й можливість здійснення перетворення як зміни організаційно-правової форми товариства. З огляду на наведе відповідно до європейського законодавства можна виділити три основні способи реорганізації: 1) злиття; 2) поділ; 3) перетворення, що поділяється на підвиди. На відміну від європейського, вітчизняне законодавство виділяє п'ять способів реорганізації, які пропонується теоретично згрупувати у три категорії: об'єднання (злиття, приєднання), дроблення (поділ, виділ) та перетворення юридичних осіб. Водночас законодавство України вважає реорганізацію (злиття, приєднання, поділ, виділ, перетворення) однією з двох підстав припинення юридичної особи на рівні з ліквідацією й установлює відповідну процедуру [2, с. 347].

Важливе значення при проведенні й обранні способів реорганізації має питання про можливість здійснення змішаної реорганізації, що полягає у виборі кількох способів реорганізації та/або кількох організаційно-правових форм підприємницьких юридичних осіб. У першому випадку йдеться про можливість поєднання кількох способів реорганізації, серед яких злиття, приєднання, поділ і виділ, що можуть здійснюватися в комплексному об'єднанні в межах однієї організаційно-правової форми, у другому – про можливість поєднання одного з таких способів реорганізації, як злиття, приєднання, поділ чи виділ, із перетворенням підприємницької юридичної особи на іншу організаційно-правову форму.

На сьогодні законодавство України не виділяє «змішану» реорганізацію як самостійний вид. У статтях 104–109 ЦК України не згадується про можливість проведення змішаної реорганізації юридичних осіб, утім відсутня і пряма заборона на її здійснення. Якщо звернутися до нормативних актів, що регулюють правове становище окремих організаційно-правових форм юридичних осіб, то в них або міститься заборона здійснення кількох способів реорганізації водночас, або не існує прямої заборони, проте відсутні і положення про способи проведення змішаної реорганізації.

Відповідно до ч. 1 ст. 80 Закону України «Про акціонерні товариства» АТ не може одночасно здійснювати злиття, приєднання, поділ,

виділа та/або перетворення. Отже, товариство не може одночасно здійснити, наприклад, виділа із себе нового АТ і злиття з іншим товариством або ж здійснити злиття АТ і перетворити на товариство з обмеженою відповідальністю. Однак відомо, що протягом значного відрізка часу вітчизняні дослідники зазначали, що в зарубіжних правопорядках допускається проведення змішаних форм реорганізації. Щодо вітчизняного правопорядку, то висловлюється окремими фахівцями підтримка можливості застосування в національному законодавстві положень, які прямо дозволяють змішане злиття та приєднання юридичних осіб [3, с. 77].

У науці цивільного права пропонується розглядати реорганізацію як специфічний спосіб утворення та припинення діючих юридичних осіб. Водночас запропонований вище підхід не вирішує означеної доктринальної проблеми, оскільки в такому випадку невизначеним залишається поняття реорганізації та її правова природа [4, с. 115]. Тому реорганізацію слід розглядати не лише як спосіб припинення господарського товариства, а і як створення нового товариства, до якого переходять права й обов'язки від правопередника. Головною метою реорганізації є безперервність здійснення підприємницької діяльності, збереження і продовження цілісного майнового комплексу або у вигляді створення нового суб'єкта.

Як зазначають Н. С. Кузнецова та А. С. Довгерт, для багатьох поколінь вітчизняних юристів аксіомою було те, що юридична особа припиняється двома шляхами – внаслідок реорганізації та ліквідації. Розробники проекту ЦК України з огляду на різні причини уникали використання терміна «реорганізація». По-перше, не всі форми реорганізації (зокрема, виділа) мають наслідком припинення юридичної особи. По-друге, у багатьох країнах світу під реорганізацією юридичної особи розуміють будь-які важливі зміни в її існуванні (при цьому такі зміни здебільшого не пов'язані із припиненням юридичної особи) [5, с. 203–204]. Як наслідок проведення законодавчих трансформацій до ЦК України було повернено термін «реорганізація» на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання діяльності юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців».

Загалом можна зауважити, що при виділі як формі реорганізації взагалі не відбувається припинення юридичної особи, адже створюється нова юридична особа, а юридична особа, з якої здійснюється виділа, продовжує існувати. Згідно з ч. 1 ст. 109 ЦК України виділом вважають перехід за розподільчим балансом частини майна, прав та обов'язків юридичної особи до однієї або кількох створюваних нових юридичних осіб. Юридична особа, з якої виділяється нова юридична особа, не припиняє діяльність і продовжує існувати. Проте видається,

що сутність виділу краще передають визначення, що містяться у ч. 1 ст. 86 Закону України «Про акціонерні товариства» та ч. 1 ст. 47 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». Щодо положень ст. 109 ЦК України вказане поняття виділу не акцентує увагу на переході до правонаступника лише майна правопередника.

Звернемо увагу на окреме врегулювання процедури виділу в ЦК України (ст. 109), відповідно до якої загальна для всіх форм реорганізації юридичної особи з припиненням правопередника процедура застосовується до виділу за аналогією частково. До ч. 2 ст. 109 ЦК України висловлюються певні зауваження. Зазначається, що правозастосовна аналогія всіх видів (аналогія закону, міжгалузева аналогія чи аналогія права) є особливим різновидом правозастосовних дій за наявності прогалин у праві. Водночас прогалина у праві – це стан відсутності юридичних норм стосовно фактів і соціальних зв'язків, що знаходяться у сфері правового регулювання. Саме тому ст. 8 ЦК України, установлюючи ступінчастість застосування аналогії (спочатку аналогія закону, а за її неможливості – аналогія права) як умову аналогії закону, зазначає про неврегульованість відповідних відносин ЦК України, іншим актом цивільного законодавства або договором. За умов, коли в законі міститься конкретна відсылна норма (у нашому випадку – ч. 2 ст. 109 ЦК України) про будь-яку прогалину у праві, про застосування будь-якого виду аналогії йтися не може. Тому врегулювання процедури виділу має здійснюватися безпосередньо на підставі ст. 109 ЦК України і тих положень закону, до яких вона прямо відсилає, без звернення до ст. 8 ЦК України та поза режимом аналогії, який має свої особливості. Крім того, аналіз законодавчих положень, до яких відсилає ч. 2 ст. 109 ЦК України, доводить, що частковість застосування до виділу процедурних вимог ЦК України щодо реорганізації юридичних осіб є уявною. Справа в тому, що законодавець прямо виключив застосування до процедури виділу лише положень ч. 3 ст. 105 ЦК України, які передбачають перехід повноважень з управління справами юридичної особи до комісії з припинення. Однак відповідні положення не можуть бути застосовані до виділу в принципі, адже продовження існування правопередника при виділі виключає необхідність змін у порядку управління в процесі здійснення цієї форми реорганізації юридичної особи [6, с. 195–196]. Тому процедура виділу є ідентичною процедурі припинення юридичної особи з правонаступництвом із поправкою на вищевказану головну юридичну особливість виділу – збереження існування правопередника як суб'єкта цивільного права.

Судова практика свідчить, що системний аналіз поняття «виділ» згідно з ч. 1 ст. 109 ЦК України та ч. 1 ст. 86 Закону України «Про

акціонерні товариства» дає змогу дійти висновку, що зазначені акти оперують поняттям виділу в різних значеннях: ЦК України визначає виділ як перехід частини майна, прав та обов'язків юридичної особи до однієї або кількох створюваних нових юридичних осіб, а Закон України «Про акціонерні товариства», наводячи визначення виділу, акцентує увагу на створенні одного чи кількох АТ із відповідним переходом майна, прав та обов'язків. Для розгляду справи Верховний Суд взяв до уваги значення поняття виділу, закріплене в ч. 1 ст. 109 ЦК України, оскільки спірні відносини виникли у зв'язку з переходом обов'язків за договором від ПрАТ «Харківський коксовий завод» до ПрАТ «Коксолит», а не через саме лише створення ПрАТ «Коксолит» як окремої юридичної особи¹. Отже, не має значення факт зміни суб'єктного складу без переходу прав і обов'язків у порядку правонаступництва при реорганізації для третіх осіб.

Виділ не є способом припинення юридичних осіб, навпаки, це спосіб їх створення. Широке розуміння реорганізації юридичних осіб як правонаступництва між юридичними особами, що передбачає комплексний одночасний перехід усього або частини майна, прав та обов'язків від одних юридичних осіб (правопопередників), які можуть припинитися або продовжувати існування, до інших новостворених або існуючих осіб (правонаступників), включає в себе виділ. Цей підхід є доволі поширеним у доктрині та передбачає розмежування припинення юридичних осіб із правонаступництвом (злиття, приєднання, поділ, перетворення) і реорганізації (злиття, приєднання, поділ, перетворення і виділ) [7, с. 722–723].

За широкого підходу до реорганізації виділ є способом реорганізації, що не передбачає припинення юридичних осіб, а за вузького – взагалі не є способом реорганізації (при виділі не припиняється жодна юридична особа). Щодо такого способу реорганізації, як виділ, відомості про правонаступництво вісвітлюються в розподільчому балансі, оскільки юридична особа, з якої здійснено виділ, продовжує діяльність з утворенням однієї чи кількох юридичних осіб – правонаступників. Права й обов'язки розподіляються між кількома юридичними особами у певній сукупності на підставі розподільчого балансу, у зв'язку з чим у правовій літературі та практиці правозастосування висувається твердження про наявність сингулярного правонаступництва при виділі.

О. Р. Кібенко виділяє універсальне чи сингулярне правонаступництво між юридичними особами: у реорганізації завжди бере участь

¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19.08.2019 : справа № 922/4109/16 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83876305> (дата звернення: 20.03.2022).

одна чи кілька юридичних осіб – правопопередників (які можуть припиняти чи не припиняти своє існування) та одна чи декілька юридичних осіб – правонаступників (які можуть бути вже існуючими юридичними особами чи новоствореними), між якими відбувається процес переходу майна, прав та обов'язків [8, с. 375]. Зазначена колізія може бути цілком обґрунтовано вирішена при зверненні до на-працювань вітчизняної цивілістичної доктрини з питань правона-ступництва, яка вже досить давно звертала увагу на необхідність розмежування сингулярного правонаступництва та універсального правонаступництва.

Вузкий підхід до розуміння реорганізації, передбачений ЦК Ук-раїни, обмежує реорганізацію способами припинення юридичних осіб, за яких принаймні одна юридична особа припиняється і водно-час хоча б одна створюється або продовжує існувати, внаслідок чого відбувається універсальне правонаступництво [7, с. 723]. правона-ступництво юридичних осіб при виділі не є універсальним: кожна юридична особа, що утворюється внаслідок виділу, отримує лише вказану в розподільчому балансі частину майна, прав та обов'язків, водночас певний обсяг майнової маси із правами та обов'язками за-лишається за юридичною особою, з якої здійснюється виділ¹. На син-гулярність правонаступництва під час виділу звертається увага і в судовій практиці². Так, Верховним Судом зазначено, що правона-ступництво відбувається, зокрема, в разі виділу юридичної особи

¹ Так, на думку І. М. Кучеренко, універсальне правонаступництво має місце при всіх формах реорганізації, крім виділу. При виділі не можна говорити про універсальне правонаступництво як про заміну сторін у всіх правовідно-синах і перехід до правонаступника на підставі одного акта всіх прав та обов'язків правопопередника. Відповідно до конкретного правонаступника переходять лише частина прав і обов'язків правопопередника. У таких випад-ках слід говорити не про універсальне, а про сингулярне правонаступниц-тво [9, с. 50]. Майже аналогічну позицію висловлює Д. В. Жданов із застере-женням про можливість під час виділу вживання терміна «універсальне правонаступництво», якщо його розглядати як таке, що складається з декіль-кох сингулярних правонаступництв [10, с. 110, 112–116].

² Так, сторона процесу (ТОВ «ДП ІНЖБУД») звернулася до Господарського суду міста Києва із заявою від 21.11.2019 про заміну сторони виконавчого провадження, в якій просила суд здійснити заміну сторони (боржника) у вико-навчому провадженні з ПАТ «Київенерго» на його правонаступника – ПрАТ «ДТЕК Київські електромережі», вказавши на наявність сингулярного правона-ступництва при виділі юридичної особи, мотивуючи це тим, що під час виділу від юридичної особи – правопопередника до юридичної особи – правонаст-упника переходить тільки частина прав та обов'язків (Постанова Північного

(сингулярне правонаступництво) за умови переходу до такої особи прав та обов'язків материнської особи, що закріплюється в розподільчому балансі. Крім того, посилаючись на ч. 4 ст. 109 та ст. 619 ЦК України, Колегія суддів зазначає, що за аналогією закону у випадках, коли один (первісний) боржник у матеріальному правовідношенні замінюється двома боржниками, суд має замінити такого боржника як сторону виконавчого провадження двома боржниками (основним і субсидіарним)¹. Отже, суд при визначенні виду правонаступництва при виділі юридичної особи вказав на сингулярний характер правонаступництва та субсидіарну відповідальність боржника за зобов'язаннями юридичної особи.

Якщо звернути увагу на ст. 619 ЦК України, то мають місце такі основні правила її застосування, як те, що субсидіарна відповідальність може бути передбачена договором або законом; до пред'явлення вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор має пред'явити вимогу до основного боржника; кредитор не може вимагати задоволення своєї вимоги від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника.

З огляду на зазначене на перший погляд, справді, можна дійти висновку, що при виділі юридичної особи має місце сингулярне правонаступництво, тому що частина прав і обов'язків переходить до кількох юридичних осіб – правонаступників або частина права й обов'язків розподіляються між юридичною особою – правопередником і юридичною особою – правонаступником, а також діє правило про субсидіарну відповідальність при невиконанні чи неналежному виконанні зобов'язань.

Важливо звернути увагу на дві основні відмінності, які відмежовують універсальне від сингулярного наступництва. По-перше, субсидіарна відповідальність може виникати на підставі договору і на підставі закону, у зв'язку з чим можна зробити висновок, що така відповідальність може застосовуватися і при універсальному правонаступництві, що має місце при реорганізації юридичних осіб. По-друге, при універсальному правонаступництві сукупність прав і обов'язків може бути не конкретизованою в розподільчому балансі,

апеляційного господарського суду від 05.03.2020 : справа № 910/10802/18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88106487> (дата звернення: 20.03.2022)).

¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19.08.2019 : справа № 922/4109/16 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83876305> (дата звернення: 20.03.2022).

але це не впливає на сутність їх переходу і виконання в силу закону, у той час як при сингулярному правонаступництві права й обов'язки мають бути конкретизованими, що впливає зі змісту договору.

Чинне законодавство підтверджує наявність універсального правонаступництва, а саме ч. 6 ст. 107 і ч. 4 ст. 109 ЦК України, згідно з якими якщо неможливо точно встановити обов'язки особи за окремим зобов'язанням, що існувало до поділу (виділу) юридичної особи, то юридичні особи – правонаступники або юридична особа – правонаступник і юридична особа – правонаступник несуть солідарну відповідальність перед кредиторами юридичної особи, що припинила чи продовжила діяльність.

Висновки

Законодавство передбачає п'ять способів реорганізації, проте припинення юридичної особи є характерним для чотирьох із них: злиття, приєднання, поділу та перетворення, а під час виділу жодна з юридичних осіб не припиняється. Тому правильніше говорити про припинення юридичної особи шляхом універсального правонаступництва, ніж про її припинення шляхом реорганізації.

Правонаступництво є спеціальним юридичним терміном, що обумовлює процес «переходу прав і обов'язків» від однієї юридичної особи до іншої. Сутність злиття, приєднання, поділу, виділу та перетворення слід визначати не через категорію припинення та виникнення юридичних осіб, а через перехід прав і обов'язків від юридичних осіб, що припинили свою діяльність, до юридичних осіб, що виникли в результаті реорганізації.

Зарубіжне законодавство, на відміну від вітчизняного, не забороняє змішану реорганізацію. Законодавство ж України, закріпивши вичерпний перелік способів реорганізації, фактично її забороняє.

Список бібліографічних посилань: **1.** Корпоративне право Польщі та України : монографія / В. А. Васильєва, О. Р. Ковалишин, А. Гербет та ін. ; за ред. В. А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2016. 375 с. **2.** Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2005. Т. 2. 1088 с. **3.** Саветчук В. М. Правове регулювання злиття та приєднання юридичних осіб за правом України та Європейського Союзу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2018. 207 с. **4.** Хоменко В. О. Припинення господарських товариств у цивільному праві України : монографія. Харків : Право, 2019. 256 с. **5.** Кузнецова Н. С., Довгерт А. С. Інститут юридического лица в Гражданском кодексе Украины. *Альманах цивилистики*. 2012. Вып. 5. С. 169–209. **6.** Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 3: Юридична особа / за

ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : Страйд, 2009. 736 с. **7.** Цивільний кодекс України : наук.-практ. комент. Т. 1: Загальні положення. Особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. 928 с. **8.** Кібенко О. Р. Європейське корпоративне право на етапі формування фундаментальної реформи: перспективи використання європейського законодавчого досвіду у правовому полі України : монографія. Харків : Страйд, 2005. 432 с. **9.** Кучеренко І. М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. 328 с. **10.** Жданов Д. В. Реорганизация акционерных обществ в Российской Федерации. Москва : Лекс-книга, 2002. 303 с.

Надійшла до редколегії 22.03.2022

Zhornokui V. H. Essence of a legal entity's reorganization from the standpoint of recognizing hive-out as one of its types

The traditional approach to consider reorganization as a succession, as well as the form of termination of a legal entity does not fully meet the requirements of practice. However, most definitions of the category of «reorganization» contain its understanding as a «civil institution», «special procedure», «special process», «special legal phenomenon», «lengthy process», etc., when some legal entities terminate their business and other organizations arise on their property basis. The above indicates the lack of a clear position of both the legislator and doctrinal approaches to understanding the general provisions applicable during the reorganization of legal entities.

Based on the conducted analysis we should pay attention on the following aspects: 1) the current legislation provides five methods of reorganization, but the termination of a legal entity's business is typical for four of them – merger, acquisition, separation and reconstruction, and none of the legal entities terminates its business during the hive-out. Therefore, it is more correct to talk about the termination of a legal entity by the universal succession than of its termination by reorganization; 2) succession is a special legal term that determines the process of «transfer of the rights and responsibilities» from one legal entity to another one. The essence of a merger, acquisition, separation, hive-out and reconstruction should be determined not through the category of termination and emergence of legal entities, but through the transfer of the rights and responsibilities from legal entities that have terminated their business to legal entities that have emerged as a result of reorganization; 3) foreign legislation does not prohibit mixed reorganization, in contrast to domestic one. The current legislation of Ukraine, having established an exhaustive list of reorganization methods, actually prohibits it.

Keywords: reorganization, hive-out, a legal entity, a successor, a predecessor, termination of business.

УДК 347.191.1

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.05>

Юрій Михайлович Жорнокуй,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу;

 <https://orcid.org/0000-0001-9669-6062>,
e-mail: zhornokuy.ym@gmail.com

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «ВИНА»
ДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ**

Проведено аналіз законодавства України, а також доктринальних підходів до розуміння вини юридичної особи як учасника цивільних відносин. Зроблено висновок, що проблематика можливості існування вини в юридичній особі в межах цивільно-правової відповідальності обумовлена кількома факторами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Вина як підстава цивільно-правової відповідальності враховується в цивільних правовідносинах лише між фізичними особами. Окремого різновиду вини юридичної особи не існує, а будь-яке невиконання нею зобов'язань викликається діями її органів, учасників, колективу. Цей суб'єктивний фактор не береться і не може братися до уваги при покладенні цивільно-правової відповідальності на юридичну особу.

Ключові слова: юридична особа, вина, цивільно-правова відповідальність, добросовісність, розумність, член органу, учасник, працівник.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Домінуюча на сьогодні доктрина про реальне існування юридичної особи як суб'єкта права має серйозні практичні наслідки, оскільки відповідно до неї юридична особа є дієздатною та наділяється власною волею. Не піддається сумніву той факт, що як суб'єкт цивільного права юридична особа самостійно несе цивільно-правову відповідальність (ст. 96 ЦК України).

Слід пам'ятати, що суб'єктом такої відповідальності може виступати лише той, за ким взагалі визнається здатність до володіння цивільними правами й обов'язками, хто є суб'єктом цивільного права. В об'єктивному світі неможливе існування суб'єктивного права без його носія – суб'єкта, оскільки таке право – це забезпечена законом міра можливої поведінки особи, направлена на досягнення мети, пов'язаної із задоволенням її інтересів. Належність юридичній особі прав та обов'язків невідворотно тягне за собою можливість зловживання правами та порушення обов'язків. Як наслідок, така особа є

здатною до вчинення цивільних правопорушень і самостійно несе майнову відповідальність, що вважається однією з її ознак¹.

При вивченні всього спектра цивільно-правової відповідальності не вирішеним залишається питання про вину юридичної особи як у праві загалом, так і в цивільному праві зокрема. Якою є природа вини юридичної особи, правосуб'єктність якої реалізується через фізичних осіб, які також можуть вчиняти винні дії?

Стан дослідження проблеми

Існуючі погляди на вину юридичної особи не вирізняються єдністю і зводяться до двох основних – доктрини психічної обумовленості поведінки правопорушника або доктрини об'єктивно можливої турботливості та обачності поведінки учасника цивільних відносин. Разом із тим на сьогодні активно пропагується думка про доцільність напрацювання узагальноючого підходу з розподілом між двома теоріями «сфери впливу»: психологічній теорії при цьому приділяється роль визначати поняття вини в деліктному праві, поведінковій – у договірному.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз можливості застосування категорії «вина» до юридичних осіб. *Завданням* статті є з'ясування проблемних питань застосування категорії «вина» до юридичних осіб як учасників цивільних відносин.

Наукова новизна дослідження

У статті проведено критичний аналіз існуючих на сьогодні доктрин можливості застосування категорії «вина» до юридичних осіб у межах цивільних відносин. Доведено проблематичність визнання вини в юридичної особи, оскільки цивільне законодавство закріплює можливість її притягнення до відповідальності, не вказуючи при цьому на обов'язкову наявність вини.

Виклад основного матеріалу

Питання вини, а точніше теоретичного осмислення цієї категорії щодо юридичних осіб, викликало широку дискусію серед юристів. У цивілістиці переважають два протилежні підходи до її розуміння: психологічна теорія та поведінкова теорія. У першому випадку вина є *суб'єктивною умовою* цивільно-правової відповідальності та визначається як психічне ставлення суб'єкта до своєї протиправної поведінки, в якій виявляється ступінь його зневаги інтересів контрагента

¹ Саме через цю ознаку найбільш повно розкривається вся специфіка тієї чи іншої організації як суб'єкта цивільного права, специфіка, що відрізняє її від інших організацій, які не є юридичними особами [1; 2].

чи суспільства (доктрина психічної обумовленості поведінки правопорушника), у другому – вина й окремі її форми відповідають основоположним принципам цивільно-правового регулювання: рівність учасників відносин, презумпція їх добросовісності і розумності (доктрина об'єктивно можливої турботливості й обачності поведінки). Однак питання про поняття і значення вини юридичної особи у складі цивільного правопорушення залишається дискусійним¹. Слід зауважити, що як в однієї, так і в іншій доктрині є як прихильники, так і критики.

Значна частина правників доводили непридатність психологічної концепції вини для з'ясування сутності цивільно-правової відповідальності юридичних осіб:

1) як можна застосовувати категорію «вини» в її психологічному розумінні до осіб (особливо юридичних) та чи може юридична особа відчувати яке-небудь психічне ставлення до чого-небудь (В. А. Белов) [5, с. 295];

2) вина пов'язана із психічними процесами, які відбуваються у свідомості людини. Ці внутрішні процеси можуть бути оцінені лише в поведінці людини, в якій вони знаходять своє зовнішнє вираження, а юридична особа, на відміну від особи фізичної, не може мати психічного ставлення до вчинюваного нею правопорушення (Р. А. Майданик та В. А. Ойгензіхт) [6, с. 114; 7, с. 97];

3) говорити про «психічне ставлення» юридичної особи – щонайменше некоректно (В. Д. Примак та М. М. Хоменко) [8, с. 55; 9, с. 15];

4) покладати на особу відповідальність за принципом вини, коли розуміти вину як психічне ставлення, означало б ставити застосування відповідальності в залежність від того, чи вважає сам порушник свою поведінку такою, що заслуговує на докір, тому визначення вини, яке дає психологія, не придатне для застосування у правовій науці (Б. П. Карнаух) [10, с. 30–31, 44];

5) психіка як функція людського мозку є характерною для фізичних, але не для юридичних осіб, тому поняття вини юридичної особи виявляється у винній поведінці її працівників (посадових осіб), які діяли під час виконання своїх посадових обов'язків, а у повному та командитному товариствах і кооперативах – їх учасників (членів). Однак відкритим залишається питання про вину акціонерного товариства і товариства з обмеженою відповідальністю (В. П. Мозолін) [11, с. 31–32];

¹ Про сутність вказаних доктрин більш детально див.: Жорнокуй В. Г. «Вина юридичної особи: сучасний етап вивчення» [3]; Жорнокуй В. Г. «Вина юридичної особи: сучасний стан вчення» [4].

б) для оцінки вини боржника не мають жодного правового значення його індивідуальні якості і тим більше його «психічне переживання» у зв'язку з вчиненим правопорушенням. Замість цього використовується абстрактна модель очікуваної поведінки в тій чи іншій ситуації розумного і добросовісного учасника майнового обороту (М. І. Брагінський, В. В. Вітрянський) [12, с. 763].

Прихильники психологічного підходу все ж таки обстоюють підхід, за якого діяльність юридичної особи так чи інакше виявляється через дії людей (рішення членів органів, правочини представників, дії учасників і працівників). Саме їх психічне ставлення і буде змістом вини юридичної особи. На думку Б. С. Антімонова, оскільки будь-яка юридична особа – це організація людей, відповідно вина юридичної особи – завжди вина людей, і нічим іншим вона бути не може [13, с. 76–77]. Разом із тим, щоб зовсім не ототожнювати вину юридичної особи з виною окремої людини, зазначено, що, виконуючи свої посадові чи трудові обов'язки, працівник такої особи виступає провідником особливої колективної волі юридичної особи – волі, яка не тотожна простій сумі індивідуальних волей її членів, а є новою якістю [14, с. 15]. У межах психологічного підходу погляди різних учених не повністю співпадають. Попри все незмінним залишається саме розуміння вини як суб'єктивної категорії – як процесу, що відбувається у психіці суб'єкта [10, с. 26].

Уважаємо, що психічна складова вини суб'єкта цивільного права утворюється в результаті дії людського фактора до виникнення цивільно-правового зв'язку під час формування волі фізичної та/або юридичної особи на вчинення правочину із третіми особами. До моменту виникнення такого зв'язку психологічна основа поняття вини вважається сформованою, тому немає жодної необхідності про це вести мову щодо поняття цивільно-правової відповідальності на стадії її функціонального застосування в цивільних правовідносинах. Саме тому в ЦК України закріплено поведінський аспект розуміння цивільно-правової відповідальності, що пов'язано з обов'язком дотримання вимог турботливості й обачності у практичному застосуванні вини. Проте не можна повністю ігнорувати і психічну складову поняття вини, оскільки саме розуміння цивільно-правової вини містить ці два необхідні компоненти.

Деякі зауваження висловлені і щодо доктрини об'єктивно можливої турботливості й обачності поведінки учасника цивільного правовідношення (поведінкова концепція):

1) Ю. Г. Басін зазначав, що критерій встановлення вини змістився до оцінки використання боржником можливості попередження порушення і обмеження його об'єму. Однак порушення і вина в порушенні тісно пов'язані. На думку вченого, порушення – об'єктивний

факт, і якщо його немає, то питання про вину не виникає. При появі порушення *вина* порушника є *суб'єктивною підставою* відповідальності [15, с. 382, 385];

2) *поведінкова теорія* є практичним керівництвом з установалення вина, але *самого поняття вина* в межах цієї теорії *не визначається* (Б. П. Карнаух, В. Д. Примак) [10, с. 39, 45; 16, с. 281];

3) не слід забувати і про особистісну характеристику учасника цивільних відносин. На жаль, у концепції турботливості й обачності не йдеться про те, хто ж такий цей розумний і добросовісний учасник обороту та які якості повинен мати його контрагент за правочином (укладеним між ними договором).

Як наслідок, усі спроби виокремити вину юридичної особи як суб'єктивну передумову її цивільно-правової відповідальності призводять до її «об'єктивізації», тому є безперспективними [17, с. 55–56]. Отже, вину в межах цивільно-правових відносин не слід вивчати без аналізу інтелектуально-вольових аспектів діяльності їх учасників. Переваги такого роду визначень якраз у тому і полягають, що містять несуперечливу єдність інтелектуально-вольового (суб'єктивного) і поведінкового (об'єктивного) аспектів вина.

Як наслідок, слід погодитися з В. П. Мозоліним, що завдання вчених під час напрацювання правової доктрини полягає не у протиставленні існуючих підходів між собою, а в їх об'єднанні [11, с. 33]. Так, примирити психологічну і поведінкову концепції вина намагався О. С. Іоффе, запропонувавши «об'єктивно-суб'єктивний» критерій вина, що ґрунтується на врахуванні характеру діяльності, конкретної обстановки й особистих якостей суб'єкта. Особу слід притягати до цивільної відповідальності лише за наявності її вина, яка може бути виражена у формі умислу, необережності і грубої необережності. Однак вина є лише підставою, але не мірою відповідальності. Розмір відповідальності залежить від величини збитків, вина кредитора і низки інших обставин [18, с. 129–136]. Поєднуючи основні аспекти психологічної та поведінкової теорій вина та вважаючи юридичних осіб особливими суб'єктами цивільного права, Б. І. Пугінський пропонує застосовувати до них поведінкову концепцію поняття вина, хоча як загальне правило вважає доцільним використовувати психологічну теорію [19, с. 66]. Можна погодитися з Б. П. Карнаухом про те, що аналіз психологічної та поведінкової теорій вина дає підстави для висновку, що ці теорії протилежні лише на рівні абстрактних постулатів. Що ближче до рівня конкретних рекомендацій практиці, то менші розбіжності. Так, прихильники психологічного підходу, коли доходить до критеріїв необережності, звертаються до так чи інакше об'єктивного мірила «розумної», «середньої», «добросовісної» тощо людини, тоді як їх опоненти, характеризуючи умисел, вимушені вказувати на вольовий

аспект поведінки [10, с. 45]. Натомість В. Д. Примак вважає необхідним «поєднання, з одного боку, надміру утилітарного (принаймні у його “рафінованому” вигляді) “поведінкового” розуміння вини, та, з іншого боку, морально-правової кваліфікації інтелектуально-вольової складової поведінки, явленої суб’єктом цивільного права у певній життєвій ситуації» [20, с. 270]. Як результат, ученим пропонується розподілити між двома теоріями «сфери впливу»: психологічної теорії при цьому приділяється роль визначати поняття вини в деліктному праві, поведінковій – у договірному. При цьому вчений виходить із того, що одна річ визначити поняття вини, і зовсім інша – визначити доказові критерії встановлення вини [20, с. 271, 284].

Щодо вини юридичної особи, то переважна більшість фахівців визнають її існування, зауважуючи, що вона є самостійною юридичною категорією, яка породжується конкретним інтелектуальним і вольовим процесом, але має прояв і виявляється у відриві від свого фізичного носія. Іноді вина юридичної особи співпадає з виною фізичних осіб, які виступають від її імені; в інших ситуаціях фізична особа, яка є конкретним порушником, не може бути встановлена або є відсутньою. При цьому зазначено, що у цивільних відносинах слід розмежовувати вину фізичної особи і вину юридичної особи, яку можна назвати «юридичною» або «юридико-технічною» виною [21, с. 63–71].

Однак існує й інше бачення, яке зводиться до твердження, що йдеться не про вину як таку, а про визначення змісту волевиявлення, що формується, застосовується у зовнішніх відносинах конкретної юридичної особи, має бути правомірним, не призводить до виникнення цивільно-правової відповідальності. Така дія здійснюється в процесі напрацювання і прийняття рішення суб’єктом цивільного права. У фізичної особи це відбувається на індивідуальній психологічній основі, в юридичної – у межах дії правовідносин (трудових, корпоративних), що виникають всередині такої особи залежно від того виду, до якого вона належить, але також, що особливо слід підкреслити, на основі психологічної діяльності осіб, які формують склад такої юридичної особи як її працівники та/або учасники [11, с. 33].

Специфіка юридичної особи як штучного суб’єкта полягає в тому, що від її імені в цивільних правовідносинах виступають конкретні фізичні особи. Тому, на думку деяких дослідників, вина юридичної особи як суб’єкта цивільної відповідальності може виявлятися у формі: 1) вини її органів (ч. 1 ст. 92 ЦК України); 2) вини її учасників (ч. 2 ст. 92 ЦК України); 3) вини її працівників чи посадових осіб, які не є органами юридичної особи і виконують свої трудові функції. За наведеними обставинами більш коректно говорити про відповідальність органу юридичної особи чи працівника перед самою юридичною особою, а не перед її кредитором. Так, розглядаючи правосуб’єктність

посадової особи, С. І. Архіпов робить висновок, що така особа не є чимось самостійним, рівнозначним юридичній особі та індивіду, вона містить перехід правових якостей індивіда (у більш широкому аспекті людини) у правові якості юридичної особи; це форма, через яку пов'язуються (але не об'єднуються) дві самостійні правові сутності. Як будь-яка перехідна форма, вона містить риси одного і другого явища; у формі посадової особи воля, дії, вчинки індивіда трансформуються у правовому сенсі у волю, дії та вчинки юридичної особи [22, с. 37]. Однак невіршеним залишається питання вини та, як наслідок, відповідальності учасників юридичної особи. Актуалізується відповідне питання в контексті можливості їх притягнення до субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями юридичної особи у випадках, передбачених чинним законодавством.

Той факт, що від імені юридичної особи виступають конкретні фізичні особи, не змінює самостійного характеру волі, поведінки та відповідальності юридичної особи за свої дії в цивільних правовідносинах. Вина юридичної особи як суб'єкта цивільно-правової відповідальності є її власною виною, а не виною її органів, учасників, працівників чи інших осіб. Цивільні права та обов'язки належать юридичній особі, яка володіє правоздатністю і дієздатністю, зміст якої не співпадає і не зводиться до правосуб'єктності фізичних осіб, які діють від її імені. Як повноправний учасник цивільно-правових відносин юридична особа самостійно несе відповідальність за свою вину, тобто за власну поведінку, яка порушує права та законні інтереси інших суб'єктів [23, с. 84–85]. Оскільки в органах діє сама корпорація, то будь-який корпоративний делікт породжує для неї обов'язок відшкодування шкоди як відповідальність за власну вину [24, с. 16]. Все, що виходить від цієї єдності (тобто від сукупності елементів, що діють як складові внутрішніх взаємозв'язків юридичної особи) і завдає при цьому шкоди іншим суб'єктам права, має вважатися діями та наслідком волевиявлення самої цієї правосуб'єктної організації [16, с. 347].

Необхідно зауважити, що поведінка – категорія об'єктивна, причому щодо юридичних осіб можна говорити про поведінку «реальну» – практичну, що містить певні дії. Тим не менше у правовій літературі вплив окремих працівників і колективу в цілому на поведінку юридичної особи зазвичай пов'язується з виною, тим більше, що вина конкретного працівника часто ототожнюється з виною юридичної особи [2, с. 216]. Водночас слід відмітити думку М. С. Малєїна, що дії органу юридичної особи породжують відповідні цивільні права й обов'язки. Проте твердження науковця, що слід говорити не про вину органу, а про винні дії [25, с. 54], є далеко не безспірними. Дії учасників організації, в тому числі органу, визначають дії юридичної

особи, формують з урахуванням поведінки інших працівників або навіть без цього її поведінку, а вина – це вже характеристика цих дій [17, с. 53–54] (причому характеристика суб'єктивна). Однак чи існує можливість урахування визначення суб'єктивних моментів у поведінці юридичної особи при покладенні на неї відповідальності за порушення зобов'язань? Вирішити цю проблему складно.

Вина юридичної особи – об'єктивний результат її поведінки, виражений у недотриманні встановлених правових норм або правил, яка враховується лише в тих випадках, коли це передбачено цивільним законодавством. Поведінка юридичної особи має відповідати характеру покладених на неї обов'язків та умовам обороту, що враховують вимоги турботливості й обачності, які має виявляти *розумний і добросовісний* учасник цивільних правовідносин [17, с. 112–113]. Однак як визначити добросовісність і тим більше розумність юридичної особи?

Слабка теоретична розробленість понять «добросовісність», «розумність» і «вина» в цивільному праві робить аналіз їх співвідношення досить складним. Деякі дослідники навіть указують, що поняття «недобросовісність» уже містить «винуватість» [26]. Пропонується, що для притягнення особи до відповідальності достатньо доведення, що під час здійснення прав і виконання обов'язків (будь-яких, як «представницьких», так і «управлінських») особа діяла недобросовісно або нерозумно, в тому числі якщо її дії не відповідали звичайним умовам цивільного обороту або звичайному підприємницькому ризику. ЦК України виходить із того, що недобросовісність і нерозумність дій посадових осіб або учасників одночасно підтверджує дві обставини: 1) порушення обов'язку діяти в інтересах юридичної особи добросовісно і розумно (протиправність поведінки); 2) вину особи, яка завдала збитки. Тягар доказування вини, на відміну від загального правила, встановленого ЦК України, лежить на особі, яка вимагає їх відшкодування [27, с. 309–310].

Довівши винуватість особи, можемо стверджувати, що вона діяла недобросовісно, а довівши її невинуватість, – що її поведінка є поведінкою розумного і добросовісного учасника майнового обороту. Використання поняття вини разом із «добросовісністю» і «розумністю» буде ще більше невинуватим у випадку визначення обставин, за яких особа, яка діяла нерозумно і недобросовісно, може все ж таки вважатися невинуватою у своїх діях у розумінні цивільного права, або обставин, за яких винувата особа діяла тим не менше розумно і добросовісно [28, с. 44].

Перетворення юридичної особи в головного учасника майнового обороту також сприяло знеціненню критерію вини як необхідної умови цивільно-правової відповідальності. Вина – це певний психічний стан особи, її ставлення до своєї поведінки та її результатів. Як підстава

відповідальності вина має сенс лише тоді, коли можна вплинути на мотиви поведінки людини. Тому вина юридичної особи має братися до уваги при встановленні відповідальності, якщо є можливість виявити ту людину або тих людей, які, діючи як органи, представники або працівники юридичної особи, порушили або сприяли порушенню юридичною особою договірному зобов'язанню, завдали майнової шкоди іншим учасникам цивільного обороту. Встановити ж конкретних осіб, діями чи бездіяльністю яких були порушені суб'єктивні права інших учасників обороту, часто є досить складно або неможливо. Проте навіть якщо ці особи і визначені, вони, за загальним правилом, не несуть майнової відповідальності перед потерпілим. Вони відповідатимуть перед юридичною особою за порушення своїх посадових, трудових обов'язків. Має місце свого роду трансформація відповідальності юридичної особи у відповідальність посадових осіб і працівників цієї юридичної особи. При цьому виникає питання про винуватість таких фізичних осіб, але вже в іншій площині [29, с. 310]. Проте вина юридичної особи не може бути правильно зрозумілою, якщо її уявляти лише як вину окремого працівника організації або її члена. Не буде правильно уяви про вину юридичної особи і в тому випадку, якщо ми будемо ототожнювати її з відомою сумою, яку отримуємо від складання винуватих поведінок кількох або навіть усіх працівників юридичної особи [13, с. 77].

Відповідно до ст. 614 ЦК України особа є невинуватою, якщо вона доведе, що *вжила всіх залежних від неї заходів* щодо належного виконання зобов'язання. Тобто йдеться про неприйняття особою, в тому числі юридичною, всіх заходів, які вимагалися від неї при дотриманні турботливості й обачності для виконання своїх цивільно-правових обов'язків. Таким чином, законодавством закріплено об'єктивний підхід до поняття вини, який не враховує суб'єктивного фактора. Однак слід пам'ятати, що *закон говорить не про вину юридичної особи, а про застосування до неї відповідальності* (ст. 96 ЦК України). У такому розумінні вини виявляються особливості поведінки такого суб'єкта цивільного законодавства, як юридична особа. Як наслідок, актуальним залишається підхід Б. С. Антімонова про неспівпадиння галузей права при врахуванні вини, оскільки враховувати вину має трудове право, а цивільне – діяльність, поведінку організації як самостійного суб'єкта права [13, с. 77–79]. Близькою до наведеної є позиція про неприйняття принципу вини у відносинах юридичних осіб, оскільки це призводить до пошуку причин для виправдання [30, с. 48–49]. Як наслідок, заслуговує на увагу думка про те, що *в юридичній особі в цивільно-правових відносинах не існує вини, а є лише відповідальність*. До такого висновку дійшли свого часу В. Т. Смірнов і А. О. Собчак, які вважали, що особливого різновиду вини юридичної особи взагалі не існує, в

іншому випадку її визнання призвело б до необхідності встановлення її психічного ставлення до своєї поведінки [31, с. 82–87]. Отже, поведінка конкретних фізичних осіб не може в цивільних правовідносинах вважатися підставою винуватості юридичної особи у взаємовідносинах між собою. Вважається, що вина юридичної особи не має значення для її відповідальності. Через особливу структуру така особа не наділена інтелектуальним моментом, тому цивільно-правова відповідальність застосовується у випадках завдання шкоди, тобто основою порушення вимог про застосування такої відповідальності буде принцип завдання шкоди [17, с. 235, 237].

Як результат, вина як підстава цивільно-правової відповідальності враховується в цивільних правовідносинах лише між фізичними особами. Окремого різновиду вини юридичної особи не існує, а будь-яке невиконання нею зобов'язань викликається діями її органів, учасників, колективу. Проте цей суб'єктивний фактор не береться і не може братися до уваги при покладенні цивільно-правової відповідальності на юридичну особу.

Висновки

Проблематика можливості існування вини в юридичної особи в межах цивільно-правової відповідальності зумовлена кількома факторами: а) різними механізмами формування волі в учасників цивільних правовідносин (у фізичних осіб – на основі внутрішнього (психологічного) прояву, в юридичних – за рахунок волевиявлення однієї чи кількох фізичних осіб); б) відсутністю розуміння вияву власної вини юридичної особи як самостійного учасника цивільних відносин чи все ж таки вини членів її органів, учасників або працівників; в) відсутністю прямої вказівки в чинному ЦК України на існування вини в юридичної особи, оскільки кодекс (ст. 96) містить норму лише про її відповідальність.

У зв'язку із цим невіршеними залишаються такі проблеми:

1) чи існує взагалі категорія «вина юридичної особи», оскільки ЦК України (ст. 96) закріплює положення лише про відповідальність юридичної особи, про її вину взагалі не йдеться;

2) якщо визнати існування вини юридичної особи, актуалізується питання застосування лише однієї з напрацьованих на сьогодні концепцій вини (доктрини психічної обумовленості поведінки правопорушника або доктрини об'єктивно можливої турботливості й обачності в поведінці учасника цивільного правовідношення) чи слід на стадії формування волі юридичної особи враховувати психологічну концепцію, а на стадії реалізації волі – поведінкову;

3) якщо визнати існування вини юридичної особи, то як її слід розуміти: а) як суб'єктивне сприйняття особою, яка порушила суб'єктивні права іншого учасника цивільного обороту; б) як об'єктивний

прояв (встановлення законом чи сприйняття іншими учасниками цивільного обороту в кожному конкретному випадку).

Список бібліографічних посилань: **1.** Богданов Е. В. Проблема сущности юридического лица. *Современное право*. 2011. № 11. С. 89–94. **2.** Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве / отв. ред. К. П. Николаев. Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1955. 307 с. **3.** Жорнокуй В. Г. Вина юридичної особи: сучасний етап вивчення // Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 25 трав. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 248–251. **4.** Жорнокуй В. Г. Вина юридичної особи: сучасний стан вчення. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 1. С. 160–164. **5.** Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. М. : Юрайт-Издат, 2008. 993 с. **6.** Майданик Р. А. Цивільно-правова відповідальність // Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / відп. ред. Ю. В. Баулін. Донецьк : Кальміус, 2013. С. 86–147. **7.** Ойгензихт В. А. Мораль и право. Взаимодействие. Регулирование. Поступок. Душанбе : Ирфон, 1987. 160 с. **8.** Примак В. Д. Вади і переваги основних теоретичних концепцій цивільної вини. *Юридична Україна*. 2006. № 5. С. 54–58. **9.** Хоменко М. М. Відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, їх посадовими та (або) службовими особами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2013. 20 с. **10.** Карнаух Б. П. Вина як умова цивільно-правової відповідальності : монографія. Харків : Право, 2014. 224 с. **11.** Мозолин В. П. Гражданско-правовая ответственность // Юридическая ответственность: современные вызовы и решения : материалы VIII Ежегод. науч. чтений памяти проф. С. Н. Братуся / отв. ред. Н. Г. Доронина. М. : ИНФРА-М, 2014. С. 28–33. **12.** Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая. Общие положения. Изд. 4-е, стереотип. М. : Статут, 2001. 842 с. **13.** Антимонов Б. С. Основания договорной ответственности социальных организаций. М. : Юрид. лит., 1962. 175 с. **14.** Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица). М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1947. 363 с. **15.** Басин Ю. Г. Избранные труды по гражданскому праву / сост., вступ. ст. И. П. Грешникова. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. 591 с. **16.** Примак В. Д. Відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 432 с. **17.** Амосов С. С. Актуальные проблемы механизма гражданско-правовой ответственности юридических лиц : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Иркутск, 2001. 258 с. **18.** Иоффе О. С. Обязательственное право. М. : Юрид. лит., 1975. 880 с. **19.** Пугинский Б. И. Применение принципа вины при регулировании хозяйственной деятельности. *Советское государство и право*. 1979. № 10. С. 63–70. **20.** Примак В. Д. Вина і добросовісність у цивільному праві. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 432 с. **21.** Плотников В. А. Неосторожность как форма вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 1993. 164 с.

- 22.** Архипов С. И. Субъект права (теоретическое исследование) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Екатеринбург, 2005. 48 с.
- 23.** Козлова Н. В. Правосубъектность юридического лица. М. : Статут, 2005. 476 с.
- 24.** Ем В. С., Козлова Н. В., Селяков Н. Ю. Неугасимая лампада // Об юридических лицах по римскому праву / Н. С. Суворов. М. : Статут, 2009. С. 3–22.
- 25.** Малейн Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. М. : Наука, 1968. 207 с.
- 26.** Емельянов В. И. Разумность, добросовестность, злоупотребление гражданскими правами. М. : Лекс-книга, 2002. 160 с.
- 27.** Юридические лица в российском гражданском праве : монография : в 3 т. / отв. ред. А. В. Габов, О. В. Гутников, С. А. Силицын. М. : ИНФРА-М, 2015. Т. 1: Общие положения о юридических лицах. 384 с.
- 28.** Блэк Б. Правовое регулирование ответственности членов органов управления: анализ мировой практики. М. : Альпина Паблишерз, 2010. 334 с.
- 29.** Кулагин М. И. Избранные труды по акционерному и торговому праву. 2-е изд., испр. М. : Статут, 2004. 363 с.
- 30.** Шор Л. М. Совершенствование договорно-правовых отношений в сфере материально-технического снабжения. *Советское государство и право*. 1973. № 1. С. 43–52.
- 31.** Смирнов В. Т., Собчак А. А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1983. 152 с.

Надійшла до редколегії 23.03.2022

Zhornokui Yu. M. Problematic issues of applying the category of “guilt” to legal entities

An analysis of the Ukrainian legislation, as well as doctrinal approaches to understanding the guilt of a legal entity as a participant in civil relations, was carried out. It was concluded that the issue of the possibility of guilt in a legal entity within the limits of civil liability is determined by several factors of both an objective and subjective nature, namely: a) various mechanisms of forming the will of participants in civil legal relations; b) lack of understanding of the manifestation of the legal entity's own guilt as an independent participant in civil relations, or the guilt of members of its bodies, participants or employees; c) the absence of a direct indication in the current Civil Code of Ukraine on the existence of guilt in a legal entity, since the code (Article 96) contains a norm only about its responsibility.

Some questions remain unresolved: 1) does the category “guilt of a legal entity” exist at all; 2) if there is a legal entity's guilt, so which of the recognized doctrines should be applied - the doctrine of mental conditioning of the offender's behavior or the doctrine of objectively possible care and prudence in the behavior of a participant in a civil legal relationship.

Guilt as a basis for civil liability is taken into account in civil legal relations only between natural persons. There is no separate type of guilt of a legal entity, and any failure by it to fulfill its obligations is caused by the actions of its bodies, participants, and team. This subjective factor is not and cannot be taken into account when imposing civil liability on a legal entity.

Key words: legal entity, guilt, civil liability, good faith, reasonableness, member of the body, participant, employee.

УДК 347:796

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.06>

Олександр Анатолійович Моргунов,

доктор юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0000-0003-2259-3620>,
e-mail: tspsfp1976@gmail.com;

Ірина В'ячеславівна Лисенко,

кандидат юридичних наук, доцент,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
кафедра права;

 <https://orcid.org/0000-0003-3392-6056>,
e-mail: irina8119@ukr.net;

Андрій Миколайович Лисенко,

кандидат юридичних наук, доцент,
Головне управління Національної поліції в Харківській області;

 <https://orcid.org/0000-0003-0780-2148>,
e-mail: lan11.07.1979@gmail.com

ДЖЕРЕЛА ЦИВІЛЬНО-СПОРТИВНОГО ПРАВА ЯК ПІДГАЛУЗІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Статтю присвячено аналізу джерел національного цивільно-спортивного права в аспекті становлення спортивного права як підгалузі цивільного права України. Враховуючи постійний розвиток і реформування правової системи України в цілому, а також стрімке зростання ролі цивільно-спортивних правовідносин, виникає потреба в доктринальному дослідженні їх правових джерел. Такий науковий підхід дозволить удосконалити законодавче регулювання правового статусу спортсмена, особливостей захисту прав та інтересів суб'єктів спортивних відносин, порядку розгляду спорів між ними тощо.

Ключові слова: цивільне право, цивільно-спортивне право, спорт, джерела цивільно-спортивного права, норми права, прецедент, правовий звичай.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сучасне українське цивільне право перебуває в процесі постійного розвитку. Результатом його перетворень є забезпечення одного з домінантних місць цієї галузі права в регулюванні суспільних відносин. Метою реформування системи цивільного права є серед

іншого формування та уніфікація норм цивільно-спортивного права. Передумовами цього процесу стали запровадження в юридичній доктрині теорії поділу права на публічне та приватне; зростання ролі фізичної культури та спорту у вихованні здорової нації; необхідність правового забезпечення функціонування професійних спортивних організацій, клубів, ліг тощо; охорона прав, інтересів, а також здійснення прав і виконання обов'язків окремими суб'єктами цивільно-спортивних відносин – фізичними та юридичними особами. Такі засади визначаються в ч. 4 ст. 49 Конституції України, де зазначається, що держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя¹. Безумовно такий підхід визначається соціальними потребами суспільства та необхідністю зростання здорового покоління та нації в цілому.

Стан дослідження проблеми

Проблеми співвідношення спортивного права та інших галузей права перебувають у центрі уваги вчених-правознавців. Однак формування та розвиток саме цивільно-спортивного права України та визначення джерел цієї підгалузі не були предметом наукового аналізу. Хоча окремі вчені (З. П. Дубінська, Р. В. Чередник, О. В. Макогон, Н. Г. Ярова) досліджували роль і перспективи розвитку спортивних правовідносин у нашій державі.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є проведення аналізу джерел цивільно-спортивного права України та розроблення їх класифікації. Диференціація норм права, яка повинна закласти засади приватно-правового регулювання відносин у галузі фізичної культури та спорту та призвести до уніфікації норм цивільно-спортивного права, допоможе чітко визначити зазначені джерела.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі *завдання*: довести, що цивільно-спортивне право має свою систему правових джерел, які є підґрунтям для включення його до структури цивільного права України; обґрунтувати, що правове регулювання галузі фізичної культури і спорту обумовлює охорону та захист приватного і публічного інтересу, що співвідноситься з потребами розвитку всього суспільства.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано наукову класифікацію джерел цивільно-спортивного права з урахуванням специфіки спортивних відносин, загальних

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 17.06.2022).

засад цивільного права України, враховуючи такий критерій, як юридична сила досліджуваних джерел у загальній системі права.

Виклад основного матеріалу

Значення спорту для розвитку сучасного суспільства потребує його правового регулювання, систематизації його джерел, що повинно гармонізувати весь масив нормативно-правових актів у сфері фізичної культури та спорту. Це дозволило би розробляти навчальні плани для майбутніх спеціалістів у цій галузі та створювати спортивно-судові інстанції в нашій державі.

Спортивне право за своїм змістом є доволі складним утворенням, тому що вплив на спорт здійснюється як нормами приватного, так і нормами публічного права. І приватне, і публічне право певною мірою розглядають правовий статус професійних спортсменів, організацію та проведення спортивних змагань, правовий статус професійних суспільних фізкультурно-спортивних об'єднань, права та обов'язки спортсменів, регулювання дитячого, юнацького, студентського та професійного спорту. Іноземні науковці С. Пірс (S. Pearce) [1], В. Булл (W. Bull) та М. Фор (M. Faure) [2], Б. Гессерт (B. Hessert) [3], Й. Ліндхольм (J. Lindholm) [4] розглядають спортивне право як самостійне правове утворення, яке є унікальним і виходить за межі класичної правової галузі.

Вважаємо, що спортивне право в межах нашої національної правової системи на цей час не може вважатися самостійною галуззю, воно є частиною сукупності галузей права, насамперед цивільного права.

Звертаючись до норм Цивільного кодексу та Закону України «Про фізичну культуру і спорт», можна дійти висновку, що цивільно-спортивне право як складовий елемент цивільного права є підгалуззю українського права, що регулює відносини між учасниками цивільно-спортивних відносин (фізичними та юридичними особами, державою, територіальними громадами, іноземними державами та іншими суб'єктами публічного права) у галузі фізичної культури та спорту. Норми цивільно-спортивного права як підвид норм цивільного права мають всі ознаки останніх, проте наділені також власними характерними рисами. Вони є загальнообов'язковими правилами поведінки, спрямовані на забезпечення реалізації приватного інтересу у сфері спорту, можуть застосовуватися не лише фізичними особами, але й юридичними, державою, територіальними громадами, іноземними державами та іншими суб'єктами публічного права.

Визнання цивільно-спортивного права підгалуззю цивільного права обумовлює той факт, що в нього є низка правових джерел, що містять норми, які регулюють спортивні правовідносини. Для кращого

розуміння природи правового джерела слід звернутися до доктринального трактування цієї правової категорії. Окремі науковці джерело права розглядають у двох значеннях: 1) фактор, що породжує право; 2) форми норми права [5, с. 9]. У широкому розумінні джерела права – це можливі форми (документи), де закріплюють норми права. Що ж до більш конкретного значення цієї дефініції, то можна вважати джерелом права лише чинне законодавство, тобто закони та підзаконні нормативно-правові акти [6, с. 70].

Така позиція, на наш погляд, є найбільш наближеною до сучасних тенденцій розвитку вітчизняної правової науки, хоча окремі недоліки у ній все ж мають місце. Під джерелом цивільного права слід розуміти форму зовнішнього вираження норм права, які регулюють суспільні відносини, що виникають у сфері як приватноправових, так і публічно-правових відносин.

Наведемо систему джерел приватного права: 1) природне право як принципова основа приватного права; 2) національні правові норми, інститути, галузі права, що визначають правовий статус особистості; 3) міжнародні правові угоди; 4) римське приватне право [5, с. 9].

Під час здійснення класифікації джерел цивільно-спортивного права ми пропонуємо враховувати такий критерій, як їх юридична сила в загальній системі права.

Особливе місце серед правових джерел посідають міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та які є частиною національного цивільного законодавства України. Якщо в чинному міжнародному договорі України, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору (ст. 10 Цивільного кодексу України)¹. Таке положення втілене і в Законі України «Про міжнародні договори України»². У цьому випадку обов'язком державних органів України є уніфікація національних та міжнародних норм, оскільки це необхідно не лише для виконання зобов'язань перед міжнародними партнерами, але й для ефективного функціонування нашої правової системи. У нашій державі було ратифіковано низку міжнародних угод. Зокрема, Україна приєдналася до таких міжнародних документів:

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 17.06.2022).

² Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> (дата звернення: 17.06.2022).

1) Резолюція «Спорт як засіб сприяння вихованню, здоров'ю, розвитку та миру», ратифікована 3 листопада 2005 р.¹ (у ній пропонувалося урядам усіх держав-учасниць розвивати спорт і фізичне виховання, зокрема щодо будівництва та відновлення спортивних споруд, надавати допомогу в цій сфері країнам, що розвиваються);

2) Міжнародна конвенція про боротьбу з допінгом у спорті, ратифікована 3 серпня 2006 р.² (на підставі цього документа Україна зобов'язана сприяти міжнародному співробітництву у сфері фізичної культури та спорту, боротьбі з допінгом у спорті, співпрацювати, зокрема, зі Всесвітнім антидопінговим агентством);

3) Угода між Міністерством України у справах молоді і спорту та Секретаріатом у справах молоді при Кабінеті прем'єр-міністра Угорської Республіки «Про співробітництво молоді і молодіжні обміни»³ (цей документ був укладений між Міністерством України та Секретаріатом Угорської Республіки та ратифікований Верховною Радою України з метою налагодження співпраці у сфері спортивних правовідносин на різних рівнях).

Безумовно, нашою державою проведена чимала робота щодо ратифікації міжнародних спортивних угод із метою уніфікації правових норм, розвитку спортивного руху серед молоді, параолімпійського спорту, залучення інвестицій у цю сферу з боку іноземних інвесторів тощо. Однак, незважаючи на це, необхідно і далі проводити процес визнання міжнародних угод на території України. Це необхідно для досягнення світових стандартів спортивного розвитку, підтримання статусу українських спортсменів на міжнародних змаганнях. Із цією метою деякі науковці пропонують ратифікувати Кодекс спортивної етики Ради Європи «Справедлива гра – шлях до перемоги», який було ухвалено на рівні Ради Європи. Цей документ забезпечує міцну етичну основу для боротьби з негативними проявами у сучасному суспільстві, які підривають традиційну основу

¹ Резолюція 60/9, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, «Спорт як засіб сприяння вихованню, здоров'ю, розвитку та миру»: від 03.11.2005 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_f37 (дата звернення: 17.06.2022).

² Про ратифікацію Міжнародної конвенції про боротьбу з допінгом у спорті: Закон України від 03.08.2006 № 68-V // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68-16> (дата звернення: 17.06.2022).

³ Угода між Міністерством України у справах молоді і спорту і Секретаріатом у справах молоді при Кабінеті прем'єр-міністра Угорської Республіки про співробітництво молоді і молодіжні обміни: від 24.02.1992 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_329 (дата звернення: 17.06.2022).

спорту, побудовану на справедливій грі, товаришуванні і добровільному русі [7, с. 37].

Найвищою юридичною силою серед національних нормативно-правових актів України наділена Конституція, яка є основним документом держави. Хоча вона безпосередньо не регламентує цивільно-спортивні відносини, які складаються в державі, проте у ст. 3 наголошено, що життя і здоров'я людини є найвищою соціальною цінністю, а у ч. 4 ст. 49 закріплено положення, що держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту¹.

Наступними елементами в ієрархії нормативно-правових актів, які є джерелами цивільно-спортивного права, є Цивільний кодекс України та закони. Останні не можуть мати протиріч із ЦК України. Основним спеціальним законом у сфері спортивних правовідносин є Закон України «Про фізичну культуру і спорт»². У цьому нормативному акті закріплені соціально-правові та економічно-організаційні засади розвитку фізичної культури та спорту в нашій державі, роль суб'єктів господарювання, державних органів, їх посадових осіб у зміцненні здоров'я нації. У статтях 20, 23 Закону передбачена можливість здійснення міжнародного співробітництва в цій сфері, а також відповідальність у разі порушення законодавства.

Закон України «Про підтримку олімпійського, параолімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні»³ регулює соціально-правові відносини, пов'язані з олімпійським та параолімпійським рухом у нашій державі. У ст. 3 цього Закону зазначається, що держава сприяє розвитку олімпійського, параолімпійського руху та спорту вищих досягнень, забезпечує підтримку баз олімпійської та параолімпійської підготовки, реконструкцію та придбання інвентарю й обладнання. Для продовження державної підтримки спортивної сфери була ухвалена Постанова Верховної Ради України «Про недопущення закриття та перепрофілювання закладів фізичної культури і спорту, баз олімпійської та параолімпійської підготовки, фізкультурно-оздоровчих

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (дата звернення: 17.06.2022).

² Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24.12.1993 № 3808-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12> (дата звернення: 17.06.2022).

³ Про підтримку олімпійського, паралімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні : Закон України від 14.09.2000 № 1954-ІІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1954-14> (дата звернення: 17.06.2022).

і спортивних споруд, лікувально-фізкультурних закладів»¹, де чітко зазначено офіційну державну позицію щодо цього питання.

Одним із джерел цивільно-спортивного права є правовий звичай, санкціонований державою, який набуває внаслідок цього загальнообов'язкового значення [8, с. 63]. Згідно зі ст. 7 ЦК України звичай – це правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є ustalеними у певній сфері цивільних відносин². Серед правових звичаїв у сфері спортивного права можна виділити ведення чесної гри, змагальність, рівність. Серед учених є думки, що звичаєве регулювання питань спорту було би чи не найкращим способом соціального регулювання, оскільки високоморальні засади та звичаї гармонійно корелюють з основним прагненням спорту – до гармонії духу і тіла [9, с. 103]. На нашу думку, присутність фінансової зацікавленості у професійному спорті, безумовно, вимагає чіткого нормативного регулювання законами, підзаконними нормативними актами, договорами, оскільки застосування звичаїв не передбачає конкретного алгоритму дій і залишає простір для вільного трактування вирішення спору всіма сторонами.

Наступним елементом у системі джерел права є нормативно-правовий договір. Згідно зі ст. 627 ЦК України сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог Кодексу³. Наприклад, спортсмени укладають спортивні контракти зі спортивними клубами. Спортивний контракт – це особлива угода, оскільки його умови не підпадають під регулювання трудових правовідносин, а переплітаються із природою цивільно-правових угод. Необхідність його укладення в разі виникнення відносин між спортсменом і клубом є обов'язковою, оскільки контракт переводить цей особливий вид відносин у правове поле та чітко окреслює права й обов'язки сторін, порядок та умови зміни і припинення правовідносин, правові наслідки порушення умов договору тощо.

До джерел відносять також судовий прецедент – джерело права, виражене в об'єктивному рішенні органу держави, містить юридичне положення або дає тлумачення спірного питання, або вирішує в

¹ Про недопущення закриття та перепрофілювання закладів фізичної культури і спорту, баз олімпійської та параолімпійської підготовки, фізкультурно-оздоровчих і спортивних споруд, лікувально-фізкультурних закладів : Постанова Верховної Ради України від 03.08.2006 № 66-V // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-16> (дата звернення: 17.06.2022).

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 17.06.2022).

³ Там само.

певному розумінні не передбачене в законі питання, якому надається формальна обов'язковість при вирішенні всіх наступних аналогічних справ [8, с. 157]. Воно характерне для англосаксонської правової системи, але може застосовуватися у країнах романо-германської правової сім'ї. Мається на увазі рішення Європейського суду з прав людини, рішення якого є обов'язковими для країн, які ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Також у спортивних правовідносинах роль Спортивного арбітражного суду в Лозані (Швейцарія) є ключовою для України¹. Наприклад, першою українською справою, яка розглядалася Спортивним арбітражним судом у м. Лозанна, була справа між футбольними клубами «Шахтар» і «Борисфен» щодо відшкодування 250 тис. доларів США за футболіста Олега Карамушку [10, с. 18].

Висновки

Діяльність у галузі фізичної культури і спорту є однією з тих сфер, в якій знаходить вияв приватний і публічний інтерес, зумовлений потребами розвитку всього суспільства. Викладене яскраво демонструє, що цивільно-спортивне право має власну систему правових джерел, а це є підставою для визнання його підгалуззю цивільного права України. Систематизація джерел цивільно-спортивного права повинна здійснюватися з урахуванням специфіки спортивних відносин і загальних засад цивільного права України. Нами була розроблена система джерел цивільно-спортивного права: 1) міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, які регулюють відносини в галузі фізичної культури і спорту; 2) законодавчі акти: Конституція України, Цивільний кодекс України, закони України; 3) підзаконні нормативно-правові акти: акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств та інших органів державної влади України; 4) правовий звичай; 5) нормативно-правовий договір; 6) судовий прецедент.

Такий підхід дасть можливість запобігти колізіям, які зустрічаються в законах і підзаконних нормативних актах з питань фізичної культури та спорту; уніфікує норми національного спортивного права з міжнародними стандартами; вдосконалив правовий статус професійних спортсменів; активізує наукові дослідження у сфері приватноправового регулювання суспільних відносин, які виникають у сфері фізичної культури та спорту.

¹ CAS поддержал дисквалификацию Орехова // UEFA.com : сайт. 19.01.2011. URL: <http://ru.uefa.com/uefa/footballfirst/matchorganisation/disciplinary/news/newsid=1587059.html> (дата звернення: 17.06.2022).

Список бібліографічних посилань: **1.** Pearce S. The fundamental nature of sport: disability, discrimination and sport in Holzmueller v. Illinois High School Association. *The International Sports Law Journal*. 2020. Vol. 21. Pp. 74–93. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40318-020-00179-3>. **2.** Bull W., Faure M. Agents in the sporting field: a law and economics perspective. *The International Sports Law Journal*. 2021. Vol. 22. Pp. 17–32. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40318-021-00195-x>. **3.** Hessert B. The exchange of self-incriminating information of athletes between sports organisations and law enforcement. *The International Sports Law Journal*. 2021. Vol. 22. Pp. 5–16. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40318-021-00194-y>. **4.** Lindholm J. When sports is the most important utterly non-important thing in the world. *The International Sports Law Journal*. 2020. Vol. 20, No. 1–2. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40318-020-00167-7>. **5.** Харитонов Е. О., Саниахметова Н. А. Гражданское право Украины : учебник. Изд. 2-е. Харьков : Одиссей, 2005. 960 с. **6.** Цивільне право України. Загальна частина : підручник. / за ред. Ю. Л. Бошицького, Р. Б. Шишки. Київ : Ліра-К, 2016. 760 с. **7.** Єрмолова В. М. Fair Play – чесна гра. *Фізичне виховання в школі*. 2009. № 3. С. 36–39. **8.** Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Правова єдність, 2009. 520 с. **9.** Забара С. Проблеми визначення поняття та предмета спортивного права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 7. С. 102–105. **10.** Дубінська З. П. Джерела права та система законодавства у галузі спортивних правовідносин в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 11–27.

Надійшла до редколегії 19.06.2022

Morhunov O. A., Lysenko I. V., Lysenko A. M. Sources of Civil and Sports Law as a sub-branch of Civil Law of Ukraine

The article is devoted to the topical issues of analysis and systematization of sources of Sports and Civil Law. The role of sports in the development of modern society is constantly growing. The development of civil and sports legal relations requires the systematization of the sources of Sports Law, which should harmonize the entire complex of normative legal acts in the field of physical culture and sports. This would make it possible to develop educational programmes for training future specialists in this field, and would raise the legal resolution of disputes in this field to a more professional level.

State policy and private financing in this area require a qualitatively new level of legal regulation. This requires the creation and systematization of legal norms regulating sports relations. In particular, among the issues that require a legislative solution are the regulation of the legal status of the athlete, the peculiarities of the protection of the rights and interests of the subjects of sports relations, and more. For this, first of all, it is necessary to determine the legal sources of Civil and Sports Law and unify them with international legal sources.

Civil and Sports Law has its own sources of law. This is the basis for its inclusion in the structure of the civil legislation of Ukraine. Systematization of civil sports legislation should

be carried out through codification. This is explained by the presence of a large number of sources of Sports Law, which contain conflict of laws rules and do not always meet international requirements and standards, as a rule, they are of a general nature. It will also help to eliminate the gaps and contradictions that currently exist in the legal acts regulating the relationship between physical culture and sports. In addition, Civil and Sports Law will meet international standards, the legal status of professional athletes and other subjects of sports legal relations will become more protected, research in the field of Private Law regulation of social relations arising in the field of physical culture and sports will be intensified, it will make it possible to establish the procedure for consideration of disputes between subjects of sports legal relations more transparent.

Key words: civil law, civil and sports law, sports, sources of civil and sports law, legal norms, precedent, legal custom.

УДК 347.215

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.07>

Анатолій Святославович Сліпченко,

кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу;

 <https://orcid.org/0000-0002-2439-4951>,
e-mail: slipchenkoanatoli@gmail.com

ПОНЯТТЯ ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ

В умовах економічної інтеграції держави з Європейським Союзом набувають актуальності проблеми правового регулювання цивільного обороту. Для їх вирішення необхідно визначитися з поняттям об'єкта цивільного обороту, адже, як справедливо відмічено в юридичній літературі, для правника важливо розуміти не тільки те, чи є певний субстрат об'єктом цивільних прав, а й те, чи є він об'єктом цивільного обороту. Проаналізовано визначення об'єктів цивільного обороту. Розглянуто поняття цивільного обороту, на основі чого визначено його об'єкт. Результатом дослідження є визначення об'єктів цивільного обороту. Встановлено, що об'єктом обороту є саме об'єкти цивільного права. Суб'єктивні права (обов'язки) можуть бути об'єктами цивільного обороту лише у випадку, коли вони виконують функцію об'єктів цивільних прав, тобто в конструкції «право на право».

Ключові слова: об'єкти цивільного обороту, об'єкти цивільних прав, цивільний оборот, правонаступництво, правовстановлення, суб'єктивні права.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В умовах сучасної світової кризи, гострої потреби в подальшій розбудові України в умовах ринкової економіки та її економічної інтеграції з Європейським Союзом постає необхідність ефективного впливу на ці процеси. Вбачається, що основу такого впливу становить цивільний оборот, адже саме він забезпечує динаміку створення цінностей та обміну ними між підприємцями, між виробниками товарів і споживачами, між «звичайними» суб'єктами цивільних правовідносин тощо. Причому такий оборот має забезпечуватись як між резидентами України, так і між нерезидентами. Більше того, американський Інститут вивчення майбутнього (IFTF) випустив оновлене дослідження «Realizing 2030» – це прогноз про майбутнє економіки і вплив технологій на прогрес. За результатами цього дослідження передбачається впровадження в економіку інновацій у глобальному масштабі, надаючи ринкам, що розвиваються або знаходяться у кризі, новий шанс. В умовах інноваційного розвитку економіки та

прогресу інтелектуальна власність виступає як товар і стає об'єктом цивільного обороту [1, с. 30–38]. Такий оборот також потрібно забезпечувати.

Зазначимо, що поява нових сфер діяльності людини породжує необхідність з'ясування здатності результатів такої діяльності залучатися до цивільного обороту, її оборотоздатності. Наприклад, в юридичній літературі стверджується, що така потреба існує у сфері трансплантації людських органів, вилучених у живих або померлих донорів [2; 3; 4; 5], адже тут діяльність пов'язана з вилученням органів, їх підготовкою, перевезенням, зберіганням, пересадкою тощо. Причому нерідко вона здійснюється різними суб'єктами і потребує правомірного переходу вилучених органів від однієї особи до іншої (правомірної передачі). Тому слід з'ясувати, чи підкоряється такий перехід (передача органів) правилам цивільного обороту. Вбачається, що потреба подібного з'ясування виникає і у випадках обміну вилучених у людини органів, при проведенні кількох суб'єктами наукових досліджень, медико-біологічних дослідів, під час навчального процесу, в межах міжнародного співробітництва з трансплантації тощо.

В аспекті вищенаведеного набувають актуальності проблеми правового регулювання цивільного обороту [6]. Для їх вирішення, в першу чергу, потрібно визначити поняття «об'єкт цивільного обороту», адже, як зазначають дослідники, для правника важливо розуміти не тільки те, чи є певний предмет (субстрат) об'єктом цивільних прав, а і те, чи є цей предмет (субстрат) об'єктом цивільного обороту. Якщо перше дозволяє визначити зміст правовідносин, які могли б скластися стосовно відповідного блага, то друге дає можливість визначити коло обставин, які дозволяють або не дозволяють забезпечувати динаміку (перехід, передачу, відчуження тощо) таких благ у суспільстві [7, с. 100–101].

Стан дослідження проблеми

Проблематика, що стосується самого поняття цивільного обороту і його об'єктів, досліджувалась у працях як вітчизняних, так і закордонних учених. Водночас тема об'єктів цивільного обороту продовжує викликати дискусії. Однією з причин такої дискусії є те, що нерідко науковці по-різному розуміють і визначають саме поняття цивільного обороту [8, с. 46–52]. Наприклад, частина дослідників виходила з того, що цивільний оборот – це сукупність усіх цивільних правовідносин (В. А. Дозорцев) або тільки майнових (С. М. Братусь). Інші розглядали його як сукупність юридичних фактів (Г. Ф. Шершеневич, В. Л. Яроцький). Третя група стверджувала, що це не сукупність правовідносин, правочинів, а процес переходу (рух, динаміка)

суб'єктивних прав та обов'язків (О. С. Яворська, С. О. Сліпченко, С. І. Шимон) або об'єктів цивільних прав (І. В. Спасибо-Фатеева, Ф. С. Карагусов). Можна було би продовжити цей перелік¹, але навіть із наведеного стає зрозуміло, що представники кожної з позицій указують на свій об'єкт цивільного обороту. Якщо цивільний оборот – це сукупність правовідносин, то його об'єктом є об'єкти правовідносин; якщо цивільний оборот – це сукупність правочинів, то його об'єктом є об'єкти правочинів; якщо цивільний оборот – це перехід (рух, динаміка), то його об'єктом є об'єкти таких процесів (об'єкти цивільних прав та/або суб'єктивні права, обов'язки) тощо.

Мета і завдання дослідження

Отже, об'єкти цивільного обороту потребують подальшого теоретичного осмислення. Тому *метою* нашого дослідження є визначення об'єктів цивільного обороту.

Для досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*: розкрити поняття «цивільний оборот» як базову категорію подальшого дослідження; встановити, що є об'єктом цивільного обороту; сформулювати поняття «об'єкт цивільного обороту»; на основі аналізу існуючих точок зору щодо суб'єктивних прав (обов'язків) як об'єктів цивільного обороту виокремити випадки обороту суб'єктивних прав (обов'язків).

Методологічно спочатку буде розглянуто поняття цивільного обороту, а вже потім визначено його об'єкт. Застосовувалися і інші методи наукового пізнання. Формально-юридичний метод дозволив з'ясувати поняття цивільного обороту. Порівняльно-правовий аналіз був застосований для співставлення положень вітчизняного законодавства, судової практики з міжнародним досвідом щодо цивільного обороту. Визначення структури цивільного обороту (поєднання в одне ціле таких необхідних і достатніх елементів, як динаміка об'єктів цивільних прав та динаміка суб'єктивних прав), його змісту і правової форми базувалося на системно-структурному методі пізнання. Такий метод дослідження, як висновок за аналогією, дозволив визначити місце суб'єктивних прав (обов'язків) у цивільному обороті.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано вдосконалене визначення об'єкта цивільного обороту. Також набула подальшого розвитку точка зору щодо того, що суб'єктивні права (обов'язки) можуть бути об'єктами цивільного обороту лише в конструкції «право на право». В усіх інших випадках динаміка прав являє собою форму цивільного обороту, а не його

¹ Більш детально аналіз існуючих точок зору див.: Сліпченко А. С. Сутність та ознаки цивільного обороту. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2017. Вип. 23. С. 129–132.

об'єкт. При цьому юридична форма цивільного обороту реалізується в порядку правостановлення або правонаступництва.

Виклад основного матеріалу

Поняття цивільного обороту в теорії права використовується досить широко та є одним із найбільш загальних. Разом із тим до сьогодні його розуміння і тлумачення в цивілістиці досить різні, а інколи зовсім протилежні [9, с. 435], про що вже було зазначено вище. Подібний плюралізм думок створює певну невизначеність у праві. Водночас однією зі складових принципу верховенства права є правова визначеність, яка, як відомо, визнається основоположним принципом Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) [10]. Тому, крім обґрунтованості і належності оцінки фактів щодо цивільного обороту, розуміння і тлумачення самого поняття «цивільний оборот» мають бути сумісними із цим принципом та його складовою. Більше того, визначеність поняття цивільного обороту актуальна і для забезпечення умов дотримання ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд).

Аналізуючи існуючі точки зору, вбачається, що найбільш вивірною є та, відповідно до якої цивільний оборот – це правомірне відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої. Саме в такому визначенні містяться всі необхідні та достатні ознаки цивільного обороту як правової категорії. По суті, він являє собою процес, рух, в результаті якого відбувається зміна стану присвоєння об'єктів цивільних прав [11, с. 177–182]. Саме на досягнення такого результату спрямовується процес відчуження або переходу певних благ від однієї особи до іншої. Така зміна є не тільки метою цивільного обороту, а і його базовою та незмінною одиницею, необхідною ланкою зв'язку між формою та змістом. При цьому відчуження або перехід певних об'єктів наповнюють собою зміст розглядуваного процесу. Юридичне оформлення такого розподілу й обміну є формою цивільного обороту і забезпечує правомірність динаміки об'єктів. Очевидно, що в ході юридичного оформлення динаміки об'єктів обороту може мати місце і перехід прав на них. Наприклад, такий перехід відбувається в порядку правонаступництва. Разом із тим динаміка об'єктів цивільних прав (відчуження або перехід від однієї особи до іншої) може оформлятися і в порядку правостановлення. Цей порядок передбачає первинне правонабуття, оскільки виникнення нового права (правовідносин) щодо об'єктів обороту не залежить від права попередника на нього, але також забезпечує правомірну зміну стану їх присвоєння (досягнення мети цивільного обороту) [12, с. 20–34]. Наприклад, такий вид цивільного обороту має місце при набутті права власності на майно, відчужене особою, яка

не мала на це права (ст. 330 ЦК України), при виявленні знахідки (ст. 338 ЦК України), при затриманні бездоглядної домашньої тварини (ст. 341 ЦК України), при давнісному володінні (ст. 344 ЦК України) тощо. Не потребує пояснення той факт, що в наведених прикладах відбувається перехід певних благ від однієї особи до іншої або їх відчуження в порядку правостановлення [13, с. 32–36].

Отже, цивільний оборот – це процес, в якому поєднано в одне ціле такі необхідні та достатні елементи, як динаміка об'єктів цивільних прав та динаміка суб'єктивних прав (обов'язків) на них. Остання забезпечує правомірність першої (правомірність відчуження та переходу об'єктів цивільних прав).

Покладаючись на вищенаведене поняття цивільного обороту, можна стверджувати, що об'єктом правомірного переходу від однієї особи до іншої або відчуження є об'єкти цивільного права. Отже, останні і є об'єктами цивільного обороту. Тобто об'єкт цивільного обороту – це завжди об'єкт цивільного права (цивільних правовідносин).

Разом із тим подібне твердження потребує певних уточнень, адже в юридичній літературі інколи зустрічаються висловлювання, що об'єктом цивільних прав не може бути те, що не є оборотоздатним¹ [14]. Виходить, що кожен об'єкт цивільного обороту є об'єктом цивільного права, і навпаки, кожен об'єкт цивільного права є об'єктом цивільного обороту. Тому згідно з висловлюванням, відповідно до якого «об'єктом цивільних прав не може бути те, що не є оборотоздатним», логічно дійти такого умовиводу: якщо щось не здатне залучатися до цивільного обороту, то воно не здатне і бути об'єктом цивільних прав. Однак із такою думкою важко погодитися з певних підстав.

По-перше, відповідно до ст. 178 ЦК України не можуть знаходитися в обороті ті об'єкти цивільних прав, які є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи. Таку невід'ємність, за найпоширенішою в науці цивільного права точкою зору, мають особисті немайнові блага (ст. 201 ЦК України). При цьому такі блага залишаються об'єктами цивільних прав. Наприклад, такими об'єктами є життя, здоров'я людини, її честь, гідність, авторство, свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості тощо. Отже, ціла група невід'ємних від особи об'єктів цивільних прав є необоротоздатною. Її існування вже ставить під сумнів обґрунтованість висловлювання щодо того, що «об'єктом цивільних прав не може бути те, що не є оборотоздатним».

По-друге, ст. 178 ЦК України прямо вказує на існування об'єктів цивільних прав, які вилучені із цивільного обороту, тобто перебування яких у цивільному обороті не допускається. При цьому вони хоч і не можуть переходити від одного суб'єкта до іншого або відчужуватись

¹ Lawcard on Contract Law, 1997. Cavendish Publishing Limited. 19–25.

[15, с. 313], але не перестають бути об'єктами цивільних прав. Очевидно, що такі блага можуть належати лише певним учасникам цивільних правовідносин. Наприклад, їх власником є, зазвичай, держава [15, с. 313]. Тому немає підстав заперечувати наявність ще однієї групи необоротоздатних об'єктів цивільних прав – тих, що вилучені із цивільного обороту. Їх існування також ставить під сумнів обґрунтованість вищенаведеного висловлювання.

Таким чином, необоротоздатність об'єктів цивільних прав через їх природні властивості (невід'ємність) або вилучення із цивільного обороту не позбавляє такі блага властивостей об'єктів цивільних прав. Зроблений висновок дозволяє стверджувати, що кожен об'єкт цивільного обороту є об'єктом цивільних прав, але не кожен об'єкт цивільних прав є об'єктом цивільного обороту.

Водночас якщо цивільний оборот – це процес, в якому поєднано в одне ціле динаміка об'єктів цивільного права та динаміка суб'єктивних прав (обов'язків) на них, то позиція тих дослідників, які відносять до його об'єктів і суб'єктивні права (обов'язки), також видається справедливою. Однак таке враження складається лише на перший погляд, адже у ст. 178 ЦК України зазначено, що оборотоздатність (необоротоздатність) мають об'єкти цивільних прав, а не суб'єктивні права (обов'язки). Тобто лише об'єкти цивільних прав характеризуються такою ознакою, як здатність залучатися до цивільного обороту. Тому вони і є об'єктами цивільного обороту. Саме динаміка (відчуження, перехід) об'єктів цивільних прав і складає зміст цивільного обороту. Перехід, припинення та виникнення суб'єктивних прав (обов'язків) щодо об'єктів лише юридично оформлює таку динаміку, є її юридичною формою.

Разом із тим може скластися враження, що ми взагалі заперечуємо динаміку прав (обов'язків) у цивільному обороті, тим самим самі собі суперечимо. Із цього приводу хотілося б надати деякі пояснення.

По-перше, в юриспруденції континентальної системи права на концептуальному рівні розмежування об'єктів права та суб'єктивних прав на них є принциповим. Тому об'єкти цивільних прав не можуть і не мають ототожнюватись із суб'єктивним правом на них, адже з огляду на трьохчленну структуру правовідносин кожен з її елементів має відокремлену від інших елементів функціональну самостійність [16]. Також в юридичній літературі справедливо зазначається, що суб'єктивному праву як елементу змісту в одному правовідношенні може надаватися функціональна самостійність об'єкта в інших правовідносинах¹ [17].

¹ Gárdos István, 2018. A vagyontárgy és a vagyon fogalma a Ptk.-ban. GJ, 3–10. o. // ORAC Kiadó : сайт. 19.11.2018. URL: <https://ptk2013.hu/szakcikkek/>

Тобто термін «майнове право» може використовуватись як у значенні суб'єктивного права (складової змісту правовідносин), так і в розумінні об'єкта цивільних прав. В останньому випадку має місце конструкція «право на право».

Об'єктами цивільних прав є майнові права, визначені у ст. 177 ЦК України. Стаття 190 ЦК України вказує, що об'єктами можуть бути майнові права та обов'язки. Подібним чином сприймаються майнові права (обов'язки) і Європейським судом з прав людини (див., наприклад, справи: «Gayduk and Others v. Ukraine», заява № 45526/99; «Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece», заява № 13427/87).

Якщо суб'єктивні права та обов'язки розглядаються як об'єкти цивільних прав, то очевидно, що вони здатні характеризуватись такою ознакою, як оборотоздатність. Лише в цьому випадку можна говорити про можливість (неможливість) їх залучення до цивільного обороту. Отже, тільки в такому випадку суб'єктивні права (обов'язки) можуть бути об'єктами цивільного обороту. Наприклад, у зобов'язанні про відступлення клієнтом фактору свого права грошової вимоги до третьої особи (боржника) об'єктом є майнове право, а саме право грошової вимоги до боржника. Об'єктом майнові права є і, наприклад, при заставі майнових прав.

По-друге, якщо відсутня конструкція «право на право», то суб'єктивні права (обов'язки) в усіх інших випадках динаміки об'єктів (благ) є елементом змісту правовідносин. Як уже було зазначено вище, процеси переходу (припинення та виникнення) прав (обов'язків) являють собою форму цивільного обороту об'єктів. Водночас відчуження або перехід певних благ наповнюють собою зміст розглядуваного процесу. Зміст цивільного обороту є проявом його сутності. Він відіграє в ньому провідну, вирішальну роль, адже і відчуження, і перехід певних благ є тим дійсним, внутрішнім процесом, заради якого і існує цивільний оборот як соціальне явище. Або, як справедливо зазначає І. В. Спасибо-Фатеева, «основне значення обороту вбачається в тому, що він представляє собою рух тих або інших благ, тим самим задовольняючи потреби в них не одного, а декількох або багатьох суб'єктів» [18].

Водночас згідно із законами діалектики форма завжди нерозривно пов'язана зі змістом, а через нього із сутністю того чи іншого явища (процесу). Тобто «зміст» і «форма» знаходяться в органічній єдності. І ця пов'язаність чітко простежується в цивільному обороті. Саме завдяки правовій формі забезпечується правомірна зміна

стану присвоєння певних благ, яка відбувається в результаті їх відчуження або переходу. Більше того, зміст цивільного обороту (відчуження та перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої) без правової форми не може вважатися правомірним. Форма без змісту, у свою чергу, вважатиметься фіктивною.

В результаті юридичного оформлення відчуження та переходу об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої і відбувається динаміка прав (обов'язків). Однак такий процес (рух) зумовлюється в порядку або правонаступництва, або правовстановлення.

Розглядаючи правонаступництво як процес динаміки прав (обов'язків), необхідно погодитися з тими дослідниками, які вважають, що в результаті такого процесу відбувається перехід суб'єктивних прав (обов'язків) [19, с. 14; 20, с. 7]. Подібний підхід спостерігається як у більшості країн англосаксонської системи права¹, європейських країн пандектної системи права², інституційної³, так і в цивільному законодавстві України. Наприклад, у ст. 1216 ЦК України вказано, що спадкування як один із видів правонаступництва – це перехід прав та обов'язків від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Причому така динаміка спостерігається як у транслятивному, так і в конститутивному правонаступництві, незалежно від підстав їх виникнення (спадкування, правочини, реорганізація юридичних осіб).

Тобто якщо правонаступництво – це динаміка (рух), в результаті якої відбувається перехід (перенесення від однієї особи до іншої) суб'єктивних прав (обов'язків), то логічно дійти висновку, що об'єктами правонаступництва є суб'єктивні права (обов'язки), адже саме стосовно останніх і виникає процес перенесення. Вони є тим, що знаходиться в динаміці, переходить у порядку правонаступництва.

Водночас правонаступництво та цивільний оборот не можуть і не повинні ототожнюватися. Ці поняття пов'язані, але не тотожні. Тому об'єкт цивільного обороту й об'єкт правонаступництва відрізняються

¹ National reports on the transfer of movables in Europe, 2009. England and Wales, Ireland, Scotland, Cyprus. Volume 2 // The International Law Library : сайт. URL: <https://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/335881971.pdf> (дата звернення: 14.05.2022).

² National reports on the transfer of movables in Europe, 2010. Germany, Greece, Lithuania, Hungary. Volume 3 // The International Law Library : сайт. URL: <https://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/333729536.pdf> (дата звернення: 14.05.2022).

³ National reports on the transfer of movables in Europe, 2011. France, Belgium, Bulgaria, Poland, Portugal. Volume 4 // The International Law Library : сайт. URL: <https://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/33372951x.pdf> (дата звернення: 14.05.2022).

своєю функціональною самостійністю. Динаміка перших забезпечує доступ «не одного, а декількох або багатьох суб'єктів» [18], адже саме об'єкти цивільних прав здатні задовольняти потреби учасників цивільних правовідносин. Динаміка (перехід) других лише юридично оформляє такі стосунки та забезпечує правомірний доступ до тих чи інших благ, їх динаміку. Загалом, правонаступництво – це не єдина юридична форма цивільного обороту. Юридичне оформлення динаміки благ може відбуватись, як неодноразово вже зазначалося вище, і в порядку правостановлення. У цьому випадку перехід прав (обов'язків) відсутній. Їх динаміка відбувається в межах динаміки правовідносин і проходить у два етапи: між одними суб'єктами вони припиняються, а між іншими – виникають. При цьому динаміка об'єктів у вигляді їх відчуження або переходу зберігається.

Таким чином, із двох існуючих юридичних форм цивільного обороту тільки в результаті правонаступництва відбувається перехід прав (обов'язків). Правостановлення відбувається шляхом припинення останніх та виникненням нових на один і той самий об'єкт цивільних прав [21, с. 178–206].

Зроблені висновки дозволяють поставити під сумнів обґрунтованість тієї точки зору, представники якої стверджують, що об'єктом цивільного обороту є суб'єктивні права (обов'язки) як елементи змісту правовідносин.

Використовуючи такий метод дослідження, як висновок за аналогією, можна зазначити, що оскільки правостановлення стоїть в одному логічному ряду з правонаступництвом, то вони мають виконувати однотипні функції в цивільному обороті. Така спільність з очевидністю спостерігається. Вони юридично оформлюють певні динамічні процеси (відчуження або перехід), які відбуваються в цивільному обороті. Це дає першу підставу для сумніву щодо того, що суб'єктивні права (обов'язки) як елементи змісту правовідносин є об'єктами цивільного обороту.

Якщо об'єктами є суб'єктивні права та обов'язки як елементи змісту правовідносин, то в такій правовій конструкції цивільного обороту відсутня юридична форма, адже тоді їх динаміка буде являти собою зміст обороту за відсутності юридичної форми. Якщо ж динаміка суб'єктивних прав та обов'язків як елементів змісту правовідносин є юридичною формою цивільного обороту, то в останньому нічого оформлювати. Тобто відсутній зміст. Одночасно розглядати динаміку прав та обов'язків і як зміст, і як форму було б помилкою. У протилежному випадку необхідно визнати, що форма цивільного обороту – це його зміст, а зміст – це форма. Очевидно, що такий підхід суперечитиме законам діалектики та здоровому глузду.

Друга підстава для сумніву щодо того, що суб'єктивні права (обов'язки) як елементи змісту правовідносин є об'єктами цивільного обороту, полягає в тому, що їх перехід від однієї особи до іншої має місце лише в результаті правонаступництва. При правовстановленні такого не тільки не відбувається, а й не може відбутись, адже із припиненням прав (обов'язків) вони взагалі зникають і переходити нічому. Виникають нові правовідносини з новим змістом. Тому якщо умовно прийняти ту точку зору, представники якої розглядають об'єктом цивільного обороту суб'єктивні права та обов'язки, а не об'єкти цивільних прав, то виходить, що об'єкти цивільного обороту, тобто те, що переходить від однієї особи до іншої, існують лише якщо має місце правонаступництво. Однак тоді відчуження та перехід об'єктів цивільних прав у результаті набувальної давності, набуття їх від неуправомоченого відчужувача, знахідки, затримання бездоглядних домашніх тварин, виявлення скарбу, привласнення загальнодоступних дарів природи, безхазяйних речей, власник яких невідомий, тощо, мають знаходитися за межами цивільного обороту. В таких процесах відсутній перехід (перенесення) суб'єктивних прав (обов'язків) від однієї особи до іншої, а значить відсутній об'єкт цивільного обороту. Тобто динаміка благ (відчуження та перехід) існує, динаміка прав на них (припинення їх в одних правовідносинах та виникнення в нових) існує, а в результаті такої динаміки змінюється стан присвоєння благ, але чомусь це не цивільний оборот. А що ж це тоді? Де місце подібних конструкцій у системі цивільного права? Прихильники такого підходу не дають відповіді на ці запитання.

Якщо все ж таки віднести ті правові конструкції, в яких відсутній перехід суб'єктивних прав (обов'язків), до цивільного обороту, то відповідно до точки зору, представники якої вважають, що об'єктами обороту є суб'єктивні права (обов'язки), необхідно буде визнати, що існують такі види цивільного обороту, в яких відсутній об'єкт. Однак такий висновок є алогічним, адже обернутися (переходити) нічому, оскільки суб'єктивні права та обов'язки правопередника припиняються.

Не більш вдалою за попередню є позиція, відповідно до якої пропонується в одних випадках, коли має місце правонаступництво, розглядати об'єктом цивільного обороту суб'єктивні права та обов'язки, а не об'єкти цивільних прав, в інших, коли правонаступництво відсутнє, – об'єкти цивільних прав, а не суб'єктивні права (обов'язки) на них. Водночас якщо правонаступництво стоїть в одному логічному ряду з іншим порядком динаміки прав (ч. 1 ст. 178 ЦК України), зокрема правовстановленням, на що вже зверталася увага вище, то ці поняття повинні бути однорідними (однотипними). Отже, вони повинні охоплювати спільні об'єкти відчуження та переходу. Такими

спільними об'єктами динаміки є саме об'єкти цивільних прав, які відчужуються або переходять від однієї особи до іншої.

Висновки

Таким чином, в результаті проведеного дослідження було встановлено таке:

1) якщо цивільний оборот – це правомірне відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої, то очевидно, що об'єктами обороту є саме об'єкти цивільного права;

2) суб'єктивні права (обов'язки) можуть бути об'єктами цивільного обороту лише у випадку, коли вони виконують функцію об'єктів цивільних прав, тобто в конструкції «право на право», в усіх інших випадках динаміка прав являє собою форму цивільного обороту;

3) юридична форма цивільного обороту реалізується в порядку правостановлення або правонаступництва, лише об'єктами останнього є суб'єктивні права та обов'язки, а не об'єкти цивільних прав.

Зроблені висновки свідчать про на необхідність і перспективи проведення подальших досліджень із цієї тематики, адже обраний Україною курс на євроінтеграцію потребує використання національними судами, законодавцем при розгляді справ терміна «об'єкти цивільного обороту». Більш детальні дослідження дозволять усунути невизначеність у праві щодо застосування вказаного терміна, встановлювати межі того, що насправді обмежується або вилучається із цивільного обороту, забезпечувати належний оборот нових об'єктів цивільного права.

Список бібліографічних посилань: 1. Якубівський І. Є. Майнові права інтелектуальної власності як об'єкти цивільного обороту, *Право та інновації*. 2014. № 4 (8). С. 30–38. 2. George A. Property in the Human Body & Its Parts, Reflections on Self-Determination in Liberal Society. *EUI Working Paper Law*. 2001. No. 8. URL: <http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/172/law01-08.pdf> (дата звернення: 14.05.2022). 3. Brown J. Theft, property rights and the human body: a Scottish perspective. *Journal of Medical Law and Ethics*. 2013. Vol. 1, No. 1. Pp. 43–59. 4. Chuan V. T. Altruism and ownership: justifying payment for organ donation : Ph.D. dissertation. Manchester, 2014. 239 p. 5. Ukrainian Healthcare Law in the Context of European and International Law, European Union and its Neighbours in a Globalized World. Volume 7 / ed. by R. Maydanyk, A. den Exter, I. Izarova. Switzerland: Springer Cham, 2022. 291 p. 6. Shyshka R., Shyshka O., Shyshka N., Slipchenko A., Tkalych M. Actualización de la legislación civil de acuerdo con los estándares de calidad europeos: El ejemplo de Ucrania. *DIXI*. 2022. Vol. 24, No. 1. DOI: <https://doi.org/10.16925/2357-5891>. 7. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія. Харків : Диска плюс, 2013. 552 с. 8. Slipchenko A. S. On the Need to Define the Concept of “Civil Turnover”. *Eurasian Academic*

Research Journal. 2018. Vol. 3, No. 21. Pp. 46–52. **9.** Яроцький В. А. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин (основи інструментальної концепції) : монографія. Харків : Право, 2006. 544 с. **10.** Slipchenko S. A., Syniehubov O. V., Shyshka A. R., Valakh V. V. Arbitrary Judicial Interference in Human Rights Guaranteed by the Convention. *Global Journal of Comparative Law*. 2021. No. 10. Pp. 188–202. DOI: <https://doi.org/10.1163/2211906X-10010014>. **11.** Гелич А. О. Стів-відношення понять «об'єкт цивільного правовідношення» та «об'єкт цивільного правонаступництва». *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 177–182. **12.** Цивільний кодекс України : наук.-практ. комент. Т. 2: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. 656 с. **13.** Slipchenko A. S. Understanding the property within the EU private law. *Legal, Economic Science and Praxis*. 2021. No. 1. Pp. 32–36. **14.** Карагусов Ф. Современное понятие объектов гражданских прав с позиции их оборотоспособности. *Вестник Казахского государственного университета. Серия юридическая*. 2001. № 2 (19). URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31664362#pos=33;-47 (дата звернення: 14.05.2022). **15.** Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / відп. ред. О. В. Дзера. Н. С. Кузнецова. Київ : Юрінком Інтер, 2005. Т. 1. 976 с. **16.** Сліпченко С. О. Поняття законних очікувань як різновиду майна. *Форум права*. 2020. № 3 (62). С. 66–76. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883845>. **17.** Шимон С. І. Теорія майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 664 с. **18.** Спасибо-Фатєєва І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин : вибр. наук. пр. Харків : Золоті сторінки, 2012. 694 с. **19.** Заїка Ю. О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 33 с. **20.** Кухарев О. Є. Актуальні питання спадкового права в судовій практиці : практич. посіб. Київ : Алерта, 2017. 260 с. **21.** Сліпченко А. С. Способи та форми цивільного обороту речей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2019. 252 с. **22.** Сліпченко А. С. Сутність та ознаки цивільного обороту. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2017. № 23. С. 129–132.

Надійшла до редколегії 20.05.2022

Slipchenko A. S. The concept of objects of civil turnover

In the conditions of the current world crisis, the urgent need for the further development of Ukraine in the conditions of a market economy and its economic integration with the European Union, the issues of legal regulation of civil turnover are gaining relevance. To solve them, it is necessary to define the concept of the object of civil turnover, because, as it is rightly noted in the legal literature, it is important for a lawyer to understand not only whether a certain substrate is an object of civil rights, but also whether it is an object civil turnover.

The first allows to determine the content of the legal relationship that could be formed in relation to the corresponding good. The second makes it possible to determine the range of circumstances that allow or prevent the transition, transfer, alienation of such goods in society.

The purpose of the study is to determine the objects of civil turnover. Methodologically, the very concept of civil turnover was considered, on the basis of which its object was determined. With the help of such a method of scientific knowledge as a conclusion by analogy, it was established that the object of civil turnover and the object of legal succession are different legal phenomena. The result of the study is the definition of the objects of civil turnover and the establishment of their distinctive features from other, similar concepts. It was determined that every object of civil turnover is an object of civil law, and vice versa, every object of civil law is an object of civil turnover, thereby questioning the truth of the popular saying "the object of civil rights cannot be that, which is not defensive."

It was established that the object of turnover is precisely the objects of civil law. Subjective rights (obligations) can be considered objects of civil turnover only if they perform the function of objects of civil rights, that is, in the "right to right" construction. In all other cases, the dynamics of rights is a form of civil turnover. The legal form of civil turnover is implemented in the order of legal establishment or legal succession. Only the objects of the latter are subjective rights and obligations, but not objects of civil rights.

Key words: objects of civil turnover, objects of civil rights, civil turnover, legal succession, establishment of rights, subjective rights.

**ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО;
ГОСПОДАРСЬКЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО**

УДК 347.191.1

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.08>

Роман Миколайович Артеменко,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);

e-mail: vip.roman.art@gmail.com

**МІСЦЕ ТА РОЛЬ ОЗНАКИ МАЙНОВОЇ ВІДОКРЕМЛЕНОСТІ
ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА В ТЕОРІЯХ ПРО СУТНІСТЬ
ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ**

Проаналізовано доктринальні підходи до розуміння місця та ролі ознаки майнової відокремленості підприємницького товариства в контексті основних положень теорії фікції і теорії реальності юридичної особи як учасника цивільного обігу. Зроблено висновки, що існування значної кількості наукових підходів, що розкривають сутність окремих ознак підприємницького товариства як юридичної особи, лише сприяють подальшому розвитку вчень про правову природу цього правового феномена й окреслюють не лише загальну модель юридичної особи, але й її різновидів із виокремленням додаткових ознак. Таким різновидом є підприємницьке товариство, яке як видове явище щодо родового (юридичної особи) має власні ознаки, які однак не замінюють (повністю відповідають) загальних ознак юридичної особи. Однією з таких ознак є майнова відокремленість, яка визнається як обов'язкова і прихильниками теорії фікції, і прихильниками теорії реального існування юридичної особи як учасника цивільного обігу.

Ключові слова: юридична особа, підприємницьке товариство, майнова відокремленість, суб'єкт, корпорація, майно.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Останнім часом у літературі все частіше з'являються думки про відсутність потреби у глибокому вивченні проблематики юридичних осіб, що це не має практичного значення, а сприяє можливій появі нової теорії, яка лише збільшить і до того «роздута» доктринальне явлення про такого учасника цивільного обігу. Проте недооцінка важливості продовження дослідження проблематики сутності і правової природи як юридичних осіб, так і підприємницьких товариств має за результат недосконалість законодавства, його невідповідність новим тенденціям і напрямам розвитку, а також різні колізії у правозастосуванні.

Рівень розуміння інституту юридичних осіб, який склався сьогодні, вироблявся протягом досить тривалого часу під впливом не лише

змін, що відбуваються в національному законодавстві, а й досягнень інших правових систем. Тому важливим аспектом є вивчення питання про становлення вчення про юридичну особу в контексті з'ясування питання щодо майнової відокремленості як кваліфікуючої ознаки підприємницького товариства.

Стан дослідження проблеми

На сьогодні існує дві протилежні концепції про сутність юридичної особи – теорія фікції і теорія реальності. Елементи цих теорій та аргументи наукової спільноти на їх користь (Є. В. Богданов, С. М. Братусь, А. С. Довгерт, В. М. Кравчук, І. О. Маньковський, М. С. Суворов та ін.) знайшли своє висвітлення в нормах чинного законодавства.

Хоча нинішня цивілістична думка віддає перевагу визнанню реального існування юридичної особи як учасника цивільних відносин, навряд чи можна стверджувати про однозначність такого підходу. Одним із різновидів юридичних осіб є підприємницькі товариства. Сутність будь-якого правового явища назовні має прояв у його характерних ознаках. Однією з ознак юридичної особи є її майнова відокремленість (хоча вона підтримується не всіма цивілістами). Зважаючи, що чинне законодавство для підприємницьких товариств вимагає самостійної участі в цивільному обігу, а відповідно і наявності відокремленого майна, що їм належить, виникає питання про обов'язковість для них такої ознаки, оскільки цивілістична доктрина та законодавство не мають єдиної відповіді на вказане питання.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування місця та ролі ознаки майнової відокремленості підприємницького товариства в теоріях про сутність юридичної особи. *Завданням* статті є вирішення проблемних питань обов'язкової наявності досліджуваної ознаки юридичної особи для підприємницьких товариств.

Наукова новизна дослідження

У статті проведено аналіз існуючих на сьогодні теорій розуміння сутності юридичної особи через ознаку її майнової відокремленості. Доведено, що ця ознака є основною для юридичної особи, оскільки дозволяє забезпечувати гарантії її кредиторів, обмежувати можливість зловживання з боку учасників (засновників) такої організації, які могли б використати конструкцію юридичної особи з метою ухилення від відповідальності. Проте ця ознака не єдина. Аргументовано, що саме теорія фікції найбільш точно розкриває ознаку майнової відокремленості та її місце в системі ознак юридичної особи, визначаючи її як одну з двох ключових сутнісно утворюючих ознак юридичної особи.

Виклад основного матеріалу

Силу громадянського суспільства живлять майнові відносини, в першу чергу відносини власності. Головними дійовими особами в такому суспільстві виступають самостійні та незалежні власники – юридичні особи, переважно підприємницькі товариства, які володіють грошима, засобами виробництва, цінними паперами, інформацією тощо.

Наука цивільного права напрацювала теорії, що пояснюють сутність і правову природу юридичної особи. Переважна більшість цих теорій вивчають сутність такої особи, не акцентуючи увагу на її ознаках, хоча в межах цих концепцій є можливість дослідження ознаки майнової відокремленості через розгляд відношення теорій юридичної особи до її майна.

Важливим моментом, на якому необхідно акцентувати увагу, є місце ознаки майнової відокремленості у структурі розуміння підприємницького товариства як юридичної особи. У законодавчому визначенні ознака майнової відокремленості юридичної особи є однією з тих, які характеризують юридичну особу як організацію. Здається, що питання про сенс такої ознаки вирішене, проте не все так однозначно. Побудова легального поняття юридичної особи зумовлює необхідність перегляду сутності і змісту цієї ознаки.

Теорії юридичної особи умовно поділяються на дві великі групи: перша поєднує теорії, за якими юридична особа – це фікція (уособлення); друга – теорії, за якими юридична особа – це реальний суб'єкт суспільних відносин. Теорії фікції більшою мірою, ніж реалістичні теорії, вивчають ознаку майнової відокремленості. В юридичній літературі зауважено, що початкова мета, яка стоїть перед дослідниками феномена юридичної особи, – відмежування її майна від майна учасників і третіх осіб [1, с. 156].

Перевагою теорії фікції є те, що вона обґрунтовує ідею про те, як штучний суб'єкт права може володіти, користуватися та розпоряджатися майном¹. У законодавстві існує безпосереднє підтвердження такого доктринального пояснення виникнення волі та волевиявлення юридичної особи. Юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону, а також у випадках, встановлених законом, юридична особа може набувати цивільних прав та обов'язків і здійснювати їх через своїх учасників (ст. 92 ЦК України). Зауважимо, що і

¹ Серед різновидів фікційних теорій юридичної особи уперше Ф. К. фон Савіні вводить ознаку її майнової відокремленості, визначаючи її як наявність відокремленого від фізичних осіб майна і самостійної майнової відповідальності юридичної особи за своїми зобов'язаннями [2, с. 119].

перші, і другі є самостійними учасниками правовідносин щодо самої юридичної особи та є фізичними особами; вони виконують роль її представників згідно із законом та установчими документами. Багато сучасний фахівців, слідуючи за думкою Ф. К. фон Савінї, пояснюють діяльність юридичної особи через діяльність людей – її представників.

Починаючи із середини XIX ст. низка вчених виступили проти застосування до корпорацій фікції особи, вважаючи, що поняття права є можливим до застосування і до фактів реального життя, яким є наявність майна, призначеного меті корпорації. Подальшим розвитком теорії фікції є теорія цільового майна (А. Брінц), який звернув увагу на мету, для досягнення якої утворена та існує кожна юридична особа. А. Брінц персоніфікував цю мету й оголосив фікцією будь-яку іншу персоніфікацію. На думку дослідника, лише люди становлять сутність особи. На відміну від фікцій, що є свідомим продуктом юридичної думки, персоніфікації не створюються, проте лише сприймаються й утримуються юриспруденцією [3, с. 79].

А. Брінц критикує думку, що без особи не існує майна. Така теза, на його думку, є необхідною лише для виправдання фантастичної уяви про те, що крім людей існують ще штучні суб'єкти. Н. В. Козлова зазначає, що основною ідеєю вказаної теорії є твердження про те, що юридична особа – це фікція. Правильна назва для майна так званих юридичних осіб є цільове майно [4, с. 132]. Розвиваючи теорію цільового майна, Е. Беккер виділяв два види майна: 1) майно, що складає приватне володіння; 2) майно, виділене для певної мети. Отже, юридичні особи є цілепризначенням з апаратами, пристосованими для досягнення певної мети, оскільки будь-якому праву, користувачем якого є річ, має бути надана в розпорядники людина [5, с. 58–61; 6, с. 74–76]. Дійсно, за допомогою фігури юридичної особи майно, економічно відокремлене для досягнення відомої спільної мети, відокремлюється також юридично. Майно як сукупність юридичних відносин отримує свого окремого суб'єкта, відокремленого від тих осіб, які зацікавлені в ньому. Створення юридичної особи рятує чіткість юридичних конструкцій і полегшує досягнення існуючих життєвих потреб, які вимагають такого відокремлення [7, с. 115].

Проте слід зазначити, що, борючись із теорією фікції, А. Брінц зі свого цільового майна створив іншу фікцію. Із наведеної теорії похідним є те, що майно колективного суб'єкта «зависає в повітрі», залишається без суб'єкта. Вчений припускає подвійну фікцію – фікцію безсуб'єктного майна і фікцію мети [3, с. 80–81]. Теорія цільового майна отримує свою аргументацію та обґрунтування головним

чином із факту існування та діяльності установ, але ніяк не підприємницьких товариств¹.

Під впливом теорії цільового майна в законодавстві: 1) з'явилися норми про те, що статутний капітал юридичної особи утворюється за рахунок вкладів її засновників (у ст. 81 ЦК України закріплено, що юридична особа може бути створена шляхом об'єднання осіб та/або майна); 2) встановлюється вимога до мінімального розміру статутного капіталу, покликаною забезпечити інтереси кредиторів юридичної особи (наприклад, ч. 1 ст. 14 Закону України «Про акціонерні товариства» містить вимогу про те, що мінімальний розмір статутного капіталу акціонерного товариства становить 1250 мінімальних заробітних плат, виходячи зі ставки мінімальної заробітної плати, що діє на момент його створення (реєстрації)).

Прихильники теорії персоніфікованого майна визнають як визначальну ознаку юридичної особи її майнову самостійність, виступають за встановлення в законодавстві підвищених вимог до формування статутного капіталу юридичних осіб: збільшення його мінімального розміру й обмеження можливості внесення у статутний капітал під час створення юридичної особи негрошового вкладу. Складно погодитися з тим, що встановлення таких підвищених вимог до статутного капіталу саме собою вирішує проблеми забезпечення гарантій майнових інтересів контрагентів. По-перше, статутний капітал може бути неспівставно малим порівняно з боргами такої особи. Під час укладення договору з підприємницьким товариством його контрагент може не володіти достовірною інформацією про фактичний фінансовий стан цієї особи. По-друге, грошові кошти, що вносяться як оплата статутного капіталу, не виключені з обігу, товариство може ними розпорядитися вже в день їх унесення.

У теорії, що аналізується, організацією зі статусом юридичної особи визнається безпосередньо безсуб'єктне майно, яке служить для

¹ У сучасній цивілістиці ця концепція істотно розвинута Є. О. Сухановим, який уважає, що сутність юридичної особи становить певним чином організоване, відокремлене, «персоніфіковане» майно (майновий комплекс), що бере участь у цивільному обігу, за яким закон визнає якості суб'єкта права (персони). Така юридична фікція (конструкція) певною мірою відповідає потребам ринкового обігу. На думку вченого, юридична особа як суб'єкт цивільного права по суті особливим способом організації господарської діяльності, що полягає у відокремленні, персоніфікації майна, тобто в наділенні законом відокремленого майна якостями «персони» (суб'єкта), визнанні його особливим, самостійним товароволодільцем. Саме персоніфікація майна характеризує її юридичне відокремлення від майна й особистості своїх засновників і дає їй можливість подальшої самостійної участі в цивільному обігу під власну майнову відповідальність перед своїми кредиторами [8, с. 54].

досягнення певної мети, тобто нікому не належить. Такий підхід є дискусійним і неодноразово піддавався критиці. Наприклад, теорія персоніфікованого майна неспроможна пояснити природу всіх юридичних осіб. З її назви очевидно, що вона не може бути застосованою до юридичних осіб, створення та існування яких допускається і без майна. Серед таких політичні партії, громадські організації, професійні спілки тощо. Із позиції цієї теорії важко також пояснити сутність юридичних осіб, які мають загальну правоздатність, а отже, не мають чітко визначеної мети. Нарешті, існування безсуб'єктних прав не відповідає сучасному розумінню суб'єктивного права як юридично захищеного інтересу конкретної особи (суб'єкта) [9, с. 28].

Відокремлене майно може знаходитися в підприємницькому товаристві на праві власності. В економічному середовищі не можуть діяти підприємницькі товариства – невластники майна, в іншому випадку це було б небезпечно для їх потенційних контрагентів, загрожувало б майновому обігу та суперечило би природі і призначенню юридичних осіб у суспільстві [10, с. 119]. Однак чому тоді вчена спільнота не ставить «ребром» питання про загрозу для майнового обігу підприємницьких товариств, створених штучно, коли за їх «корпоративною маскою» від вимог кредиторів переховуються реальні боржники – фізичні особи, які використовують конструкцію юридичної особи для досягнення власних інтересів? Чому не можна було повторити штучність конструкції юридичної особи і в ознаці майнової відокремленості? Чому не можна стверджувати, що і майно юридичної особи по суті їй не належить, оскільки сформовано з майна її учасників (засновників), прибуток розподіляється між фізичними особами, у випадку ліквідації юридичної особи майно повертається учасникам (засновникам)? Так, наприклад, робить Є. В. Богданов, стверджуючи, що відокремлення майна у правовій конструкції юридичної особи також є фікцією, оскільки здійснювати правомочності власника щодо майна можуть лише фізичні особи [11, с. 99].

В юридичній літературі акцентується увага на тому, що розмір і характер майна можуть змінюватися, однак протягом всього часу воно має бути не лише через об'єктивні причини, але й через те, що на законодавчому рівні до певних організаційно-правових форм підприємницьких товариств пред'явлені вимоги до мінімального розміру статутного капіталу. Наявність майна в юридичної особи часто пов'язане з можливістю формувати її волю, що може викликати виникнення залежних юридичних осіб і зведення до нуля волі меншості. Недостатність майна призводить до банкрутства юридичної особи незалежно від суб'єктивних побажань учасників (засновників). Вихід фізичної особи з юридичної особи не завжди пов'язаний зі зменшенням її майна, не завжди тягне за собою повернення того ж

майна і грошових коштів замість переданого майна. У випадку проведення процедури банкрутства учасник (засновник) стоїть у кінці черги кредиторів юридичної особи. Забрати свою частку майна юридичної особи до завершення процедури банкрутства учаснику (засновнику) неможна, і, напевно, буде великою вдачею, коли він отримає що-небудь зі складу майна юридичної особи [12, с. 10–11].

Теорія фікції юридичної особи як базис стала підґрунтям для подальшого формування нових її різновидів. Так, з'явилась група теорій, що акцентують увагу на особливій ролі права у виникненні юридичної особи. Наприклад, юридична особа – це: 1) юридична форма, породження правопорядку, особливий, правовий засіб (Г. Кельзен) [13, с. 75]; 2) суб'єкт права – породження об'єктивного права, законодавства (Г. Єллінек) [14, с. 106]; 3) правовий засіб, призначення якого полягає в забезпеченні участі організації у майнових правовідносинах (Б. І. Пугінський) [15, с. 161–162]. Значенням цих теорій є те, що ознаку майнової відокремленості юридичної особи вони вивчають як юридико-технічний засіб відокремлення її майна від майна її учасників і контрагентів.

Досить цікавою є теорія уособлення майна (К. Белау), яка полягає в тому, що майно відіграє роль особи завдяки діям представників [1, с. 154]. Для того, щоб юридична особа могла існувати, вимагається: 1) майно, яке дійсно не має господаря (тут, мабуть, мається на увазі відсутність будь-якого господаря, крім самої юридичної особи) і не знаходиться в цей момент в обігу; 2) майнова мета, яка не передбачає користь якої-небудь окремої людини; 3) закон, що допускає, щоб майно виконувало роль особи [5, с. 44]. Положення теорії, яка аналізується, якби розвивають уяву Ф. К. фон Савіні про те, що майно – це те єдине, що не є в юридичній особі фікцією. Проте К. Белау вважає, що право надає єдиною реальній якості юридичної особи роль суб'єкта права [16, с. 70].

В юридичній особі воля і волевиявлення належать фізичним особам, але завдяки фікції права вважаються належними їй самій. Проте її майно завдяки фікції початково належить самій організації. Майно учасників (засновників) трансформується в майнове зобов'язання щодо юридичної особи, виконувати яке вона має лише у випадку свого припинення. Розмір цього майна з різних причин може збільшуватися або зменшуватися, але незмінно до моменту припинення належатиме юридичній особі. Саме остання буде відповідати своїм майном за волю і волевиявлення фізичних осіб.

К. Белау вважає, що оскільки реально суб'єкта не існує, то у праві він може і не створюватися. Проте пояснити відсутність суб'єкта у структурі правовідносин констатацією того, що майно нікому не належить, він не зміг. Мета, мотив, план, прагнення не можуть вважатися

суб'єктами права: вони належать до сфери суб'єктивного, до свідомості людини. Тому вчені не пояснюють, що стоїть за метою. Саму ж юридичну особу, з точки зору цієї теорії, правильно вважати як триваючий стан управління майном, відокремленим від решти майна [1, с. 154].

М. Плانیоль, автор теорії колективної власності, вважав, що проблема конструкції юридичної особи полягає навіть не в дискусії про осіб, а зосереджена в індивідуальному і колективному майні, оскільки юридична особа є засобом управління колективною власністю. Власність фізичних осіб розглядається завдяки фікції права як індивідуальна власність юридичної особи, а не як спільна власність її членів. Він уважав, що міф особи слід замінити реальністю колективної власності [13, с. 78; 17, с. 39–40].

Критикою теорії колективної власності є те, що у фізичних осіб не виникає нічого колективного, спільного щодо майна юридичної особи. Отже, майно – це єдине, що безроздільно належить юридичній особі. Її учасники (засновники) майново незалежні між собою і від юридичної особи. Ст. 96 ЦК України визначає, що за загальним правилом особи, які створили юридичну особу, не відповідають за її зобов'язаннями, а вона не відповідає за зобов'язаннями учасників (засновників). Проте юридична особа не об'єднує майно учасників (засновників), а через ознаки майнової відокремленості «забирає його собі». Спільною в учасників (засновників) юридичної особи залишається воля або волевиявлення [18, с. 135]. Остання думка є досить дискусійною, оскільки не можна поєднувати в одному цілому різних учасників цивільних відносин – юридичну особу та її учасників.

За теоріями фікції юридичної особи ознака майнової відокремленості в структурі організації має єдино важливе значення, оскільки в ній як суб'єкті цивільного права все є похідним від фізичних осіб і, як наслідок, штучним, фікційним (мета діяльності, воля тощо). Єдине, що належить юридичній особі безпосередньо і безроздільно, – її відокремлене майно, яким вона самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями. Майно юридичної особи через фікцію суб'єкта права розглядається як її приватна власність, а не як спільна власність її учасників (засновників).

Юридична особа, з точки зору представників реалістичних теорій, більш ніж дійсне явище, оскільки наслідки її діяльності відчуються у всіх сферах життя суспільства. Звернемо увагу, що група реалістичних теорій представлена багатьма теоріями, серед яких: теорія реальності юридичної особи (Г. Безелер), органічна теорія (О. фон Гірке), інституційна теорія (М. Оріу), теорія колективу (А. В. Венедіктов), теорія держави (С. І. Аскназій), теорія директора (Ю. К. Толстой), теорія соціальної реальності (Н. Г. Александров), теорія соціальних зв'язків (О. О. Красавчиков) [2, с. 118; 13, с. 76].

У цих та інших теоріях можна назвати як сильні, так і слабкі сторони. Разом із тим усі вони так чи інакше вплинули на зміст норм цивільного законодавства, більшість з яких і на сьогодні є чинними в Україні. Наприклад, теорія держави значною мірою була і є базисом господарського права, основою тези про необхідність господарювання на основі чіткого планування. Теорія директора вплинула на визначення статусу органів юридичної особи і їх значення для здійснення правосуб'єктності останньої. Теорія колективу прослідковується в нормах про відповідальність організації за шкоду, завдану з вини її працівників [19, с. 167].

В юридичній науці звертається увага, що теорія фікції юридичної особи і розуміння майнової відокремленості в межах цієї теорії повністю відповідають об'єктивній дійсності і мають загальносвітове визнання. Реалістичні теорії не пояснюють сутність юридичної особи, а у кращому випадку повторюють положення теорій фікції і в кінці додають лише те, що юридична особа реально і дійсно існує, виділяючи при цьому як докази реальності осіб фізичних – директора, колектив працівників, державних службовців та ін. [16, с. 92].

Чи можна однозначно стверджувати, що юридична особа є лише інструментом відокремлення майна, що здійснюється з метою обмеження ризику його втрати у процесі певної діяльності реальної (фізичної) особи? На це питання існує відповідь. Якщо виходити з економічної складової, то це реально так і є, оскільки засновники, а потім і учасники юридичної особи ризикують лише тим майном, яке вони передали їй. Їх економічний ризик полягає в можливості втрати відповідне майно, але вже опосередковано – через неефективність економічної (збиткової) діяльності такої організації [20, с. 400].

У цивілістиці дискутується питання про роль ознак для юридичної особи. На думку С. М. Братуся, такою основою є майнова відокремленість, яка характерна для всіх юридичних осіб. Майнова відокремленість тісно пов'язана із принципом розподілу праці з товарно-грошовою формою [3, с. 143]. Вказана ідея простежується і в інших працях. Єдиною спільною для всіх моделей юридичних осіб рисою, що простежується протягом всієї історії розвитку цього інституту, є відокремлення певного майна як основи для конкретної діяльності. Метою такого відокремлення є обмеження майнової відповідальності особи, яка реально веде цю діяльність [21, с. 265].

Сьогодні можна констатувати, що ознака майнової відокремленості юридичної особи одночасно є і її ознакою, і одним з елементів, що входять до змісту правоздатності юридичної особи, оскільки її законодавче визначення включає в себе майнову відокремленість в елемент правоздатності юридичної особи – в її здатність мати у власності, господарському віданні або оперативному управлінні майно [16,

с. 96]. Незважаючи на структурне включення майнової відокремленості у правоздатність юридичної особи, сама вона не є одним з елементів правосуб'єктності, як і ознака організаційної єдності. Ці дві ознаки юридичної особи у структурі її легального визначення за статусом є єдиними ознаками юридичної особи, які відображають її сутність, а не належать до правосуб'єктності юридичної особи.

Висновки

Існування значної кількості наукових підходів, що розкривають сутність окремих ознак підприємницького товариства як юридичної особи, лише сприяють подальшому розвитку вчень про правову природу цього правового феномена й окреслюють не лише загальну модель юридичної особи, але й її різновидів з виокремленням додаткових ознак. Таким різновидом є підприємницьке товариство, яке як видове явище щодо родового (юридичної особи) має власні ознаки, які не замінюють (повністю відповідають) загальних ознак юридичної особи. Однією з таких ознак є майнова відокремленість, яка визнається як обов'язкова і прихильниками теорії фікції, і прихильниками теорії реального існування юридичної особи як учасника цивільного обігу.

Ознака майнової відокремленості є основною для юридичної особи, оскільки дозволяє забезпечувати гарантії її кредиторів, обмежити можливість зловживання з боку учасників (засновників) такої організації, які могли б використати конструкцію юридичної особи з метою ухилення від відповідальності. Проте ця ознака не єдина.

Саме теорія фікції найбільш точно розкриває ознаку майнової відокремленості і її місце в системі ознак юридичної особи, визначаючи її як одну з двох ключових сутнісно утворюючих ознак юридичної особи.

Список бібліографічних посилань: **1.** Бородин В. В., Хохлов Е. Б. Понятие юридического лица: история и современная трактовка. *Государство и право*. 1993. № 3. С. 152–159. **2.** Маньковский И. А. Теории сущности юридического лица. *Российский юридический журнал*. 2010. № 4. С. 117–126. **3.** Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве. М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1947. 364 с. **4.** Козлова Н. В. Очерк истории и теории : учеб. пособие. М. : Статут, 2003. 318 с. **5.** Герваген А. А. Развитие учения о юридическом лице. СПб. : Типография Н. И. Скороходова, 1888. 107 с. **6.** Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву. М. : Статут, 2000. 299 с. **7.** Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. Введение. Общая часть. Особая часть. Тула : Автограф, 2001. 719 с. **8.** Суханов Е. А. Проблемы развития законодательства о коммерческих организациях. *Хозяйство и право*. 2002. № 5. С. 50–59. **9.** Кравчук В. М. Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики. Київ : Істина, 2005. 720 с. **10.** Довгерт А. С. На шляху до системи юридичних осіб в

Україні // Спогади про Людину, Вченого, Вчителя (до 60-річчя від Дня народження проф. І. М. Кучеренко) / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ : АртЕк, 2016. С. 114–124. **11.** Богданов Е. В. Сущность и ответственность юридического лица. *Государство и право*. 1997. № 10. С. 97–101. **12.** Белов В. А. К проблеме гражданско-правовой формы корпоративных отношений. *Вестник Высшего арбитражного суда*. 2009. № 9. С. 6–25. **13.** Архипов С. И. Сущность юридического лица. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2004. № 5. С. 71–87. **14.** Еллинек Г. Право современного государства. Т. 1: Общее учение о государстве / пер. и под ред. В. М. Гессена и Л. В. Шалланда. СПб. : Общественная Польза, 1903. 532 с. **15.** Пугинский Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. М. : Юрид. лит., 1984. 224 с. **16.** Захарова Е. И. Имущественная обособленность коммерческих организаций как признак юридического лица : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Краснодар, 2013. 214 с. **17.** Грешников И. П. Субъекты гражданского права: юридическое лицо в праве и законодательстве. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. 331 с. **18.** Юрченко Ж. С. Условия действительности сделок юридических лиц. *Аспирантский вестник Поволжья*. 2008. № 1–2. С. 133–136. **19.** Харитонов Е. О., Саниахметова Н. А. Гражданское право Украины : учебник. Изд. 2-е. Харьков : Одиссей, 2005. 960 с. **20.** Жорнокуй Ю. М., Жорнокуй В. Г., Сядриста І. І. Економічна складова юридичної особи: сучасний стан та особливості. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2018. № 3. С. 394–401. **21.** Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. М. : Юрайт-Издат, 2008. 993 с.

Надійшла до редколегії 20.05.2022

Artemenko R. M. The place and role of the sign of property separation of an entrepreneurial company in theories about the essence of a legal entity

Doctrinal approaches to understanding the place and role of the sign of property separation of an entrepreneurial company in the context of the main provisions of the theory of fiction and the theory of reality of a legal entity as a participant in civil circulation are analyzed. It was concluded that the existence of a significant number of scientific approaches that reveal the essence of individual features of an entrepreneurial company as a legal entity only contribute to the further development of doctrines about the legal nature of this legal phenomenon and outline not only the general model of a legal entity, but also its varieties with additional features highlighted. Such a variety is a business partnership, which, as a type of phenomenon in relation to a generic (legal entity), has its own characteristics that do not replace (fully correspond to) the general characteristics of a legal entity. One of these features is property separation, which is recognized as mandatory both by the supporters of the theory of fiction and the supporters of the theory of the real existence of a legal entity as a participant in civil circulation.

It is noted that the feature of property separation is the main one for a legal entity, as it allows to ensure the guarantees of its creditors, to limit the possibility of abuse by the participants (founders) of such an organization, who could use the construction of a legal entity for the purpose of evading responsibility. However, this sign is not the only one.

The approach based on which the theory of fiction most accurately reveals the property separation feature and its place in the system of features of a legal entity is substantiated, defining it as one of the two key essentially forming features of a legal entity.

Key words: legal entity, business partnership, property separation, entity, corporation, property.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.09>

Сергій Миколайович Бортник,

доктор юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ (проректор);

 <https://orcid.org/0000-0002-5281-6007>,

e-mail: bortnyk@univd.edu.ua

**ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Розглянуто особливості правового регулювання трудових правовідносин, які встановлюються трудовим законодавством України, в умовах воєнного стану. Проаналізовано положення Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» з наголосом на реалізацію права на працю під час дії на території країни воєнного стану. З'ясовано сутність поняття «воєнний стан», його особливості в розрізі регулювання трудових відносин. Досліджено окремі трудові права працівників, що обмежуються законодавством на час дії воєнного стану, та з'ясовано їх наслідки для обох сторін трудових правовідносин. Запропоновано шляхи вдосконалення та доповнення до чинного трудового законодавства, що регламентує питання трудових правовідносин працівників усіх форм власності і видів діяльності.

Ключові слова: праця, трудові відносини, трудовий договір, воєнний стан, особливості правового регулювання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В Україні 24 лютого 2022 р. на підставі Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII¹ був уведений режим воєнного стану. У березні 2022 р. Верховна Рада України у зв'язку з введенням воєнного стану ухвалила Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX², який діятиме протягом дії воєнного стану та втратить

¹ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 20.06.2022).

² Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20> (дата звернення: 20.06.2022).

чинність після його скасування. Новим Законом запроваджено низку змін в організацію трудової діяльності, змінено порядок застосування деяких норм Кодексу законів про працю України, визначено особливості регулювання трудових відносин працівників усіх установ, підприємств та організацій незалежно від форм власності та виду діяльності, а також осіб, які працюють за трудовим договором із фізичними особами.

Безперечно, діяльність підприємств, установ та організацій за умов перебування держави у стані війни вимагає перегляду й адаптації трудових відносин до нових реалій. Перед роботодавцями постають питання, з одного боку, укладення та розірвання трудового договору в умовах воєнного стану, встановлення й обліку робочого часу та часу відпочинку, переведення і зміни істотних умов праці в умовах воєнного часу, з іншого, – мобілізації працівників, вступу до лав територіальної оборони, необхідності бронювання певних категорій працівників для продовження діяльності самих підприємств тощо.

Зауважимо, що Конституція України в ч. 1 ст. 64 також закріплює те, що права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, крім окремих випадків, які прямо передбачаються Конституцією¹. Так, законодавець закріплює норму, яка передбачає, що деякі обмеження прав і свобод можуть встановлюватися, але обов'язково, по-перше, із зазначенням строку дії цих обмежень, по-друге, лише в умовах воєнного або надзвичайного стану. Всі ці важливі питання потребують детального дослідження, адаптації до умов сьогодення та правового вдосконалення.

Стан дослідження проблеми

Питання особливостей правового регулювання трудових правовідносин в умовах воєнного стану нині стали надзвичайно актуальним напрямом дослідження як для українських, так і для закордонних науковців. Деякі проблемні питання, пов'язані із правовим регулюванням трудових відносин, обмеженням трудових прав та інтересів громадян, конституційними правами та свободами громадян, досліджували О. Б. Горностаї, М. І. Іншин, О. Г. Єщенко, К. Є. Машков, О. М. Лук'янчиков, Д. О. Новіков та ін. Проте, незважаючи на досить значну кількість досліджень правового регулювання трудових відносин, безпрецедентність подій, що відбуваються на території України, зумовила потребу більш детального дослідження окремих аспектів

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 20.06.2022).

організації та регулювання трудових відносин в умовах саме воєнного стану.

Проблематика законодавчого регулювання трудових і тісно з ними пов'язаних відносин у період воєнного стану постала для України в такому масштабі вперше з часів Другої світової війни. Тому вважаємо, що нині виникла необхідність вирішення багатьох проблем, пов'язаних із нормативною регламентацією відносин роботодавця та працівника в такий непростий час. Вирішенню первинних питань присвячено цю статтю.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є поглиблене дослідження змін та особливостей правового регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану, розробка і формулювання теоретичних висновків і науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства в означеній сфері.

Для досягнення вказаної мети виконано такі *завдання*: а) з'ясовано сутність поняття «воєнний стан», його особливості в розрізі регулювання трудових відносин; б) детально досліджено основні зміни в законодавчому регулюванні трудових відносин в умовах подій, що відбуваються; в) виявлено проблемні аспекти у правовому регулюванні трудових відносин працівників та роботодавців в умовах воєнного стану.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає в тому, що дослідження є одним із перших наукових спроб комплексно, за допомогою використання аналізу поглядів учених і норм чинного особливого трудового законодавства України, а також методів наукового пізнання дослідити і з'ясувати особливості правового регулювання трудових відносин в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Із метою врегулювання основних аспектів трудових відносин під час дії воєнного стану Верховна Рада України 15 березня 2022 р. ухвалила Закон «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX (далі – Закон № 2136-IX). Перш за все, необхідно з'ясувати сутність поняття «воєнний стан» і його особливості в розрізі регулювання трудових відносин. Так, у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» (далі – Закон № 389-VIII) у ст. 1 під воєнним станом закріплено особливий правовий режим, що вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях в окремих, чітко передбачених законом випадках. Особливий правовий режим може бути введено у таких випадках: а) в разі збройної агресії чи загрози нападу; б) у разі

небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності. Крім того, введення означеного режиму передбачає наділення законодавцем повноваженнями деяких відповідних органів державної влади, місцевого самоврядування, військового командування та військових адміністрацій, які повинні забезпечувати національну безпеку, відвернення загрози та відсіч збройної агресії, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності тощо, а також передбачає обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина із зазначенням строку дії цих обмежень¹.

Досліджуючи сутність і зміст правового режиму воєнного стану, погоджуємося з позицією науковців, що, по-перше, воєнний стан – це особливий правовий режим, який встановлюється в державі чи окремих її місцевостях; по-друге, під час його введення органи державної влади наділяються особливими повноваженнями для відвернення загрози або відсічі збройній агресії проти країни; по-третє, під час уведення воєнного стану має місце обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина, юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень; по-четверте, в країні настає особливий правовий період [1, с. 10]. Більше того, поняття «воєнний стан» визначено одночасно у двох законах України «Про правовий режим воєнного стану»² та «Про оборону України»³, однак ці визначення суттєво відрізняються. Крім того, в національному законодавстві взагалі відсутні визначення категорій «стан війни» і «воєнний час». Саме тому багато українських політиків помилоково ототожнюють «стан війни» з «воєнним станом» або «воєнним часом». Наведене свідчить, що зміст цих понять потребує належної конкретизації в законодавстві України, в тому числі з використанням ідей науково-правових досліджень [2, с. 98].

На всій території України відповідно до Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 було введено воєнний стан⁴. Важливо, що п. 3 означеного Указу визначив, які саме конституційні права і свободи людини та

¹ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 20.06.2022).

² Там само.

³ Про оборону країни : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12> (дата звернення: 20.06.2022).

⁴ Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022> (дата звернення: 20.06.2022).

громадянина можуть тимчасово обмежуватися саме на період дії правового режиму воєнного стану. Зокрема, до таких прав належать: трудові права, передбачені статтями 43–44 Конституції України, які передбачають право на працю та право на страйк для працюючих¹. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24–25, 27–29, 40, 47, 51–52, 55–63 Конституції України. Потрібно наголосити, що згідно з пп. 5 п. 1 ст. 6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» в Указі Президента України «Про введення воєнного стану» від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 законодавцем чітко окреслюється вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини та громадянина, які чинним законодавством тимчасово обмежуються через введення воєнного стану в країні з обов'язковим зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із передбаченням строку дії цих обмежень.

Згідно зі ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» правом запроваджувати в Україні чи окремих її місцевостях та здійснювати обмеження конституційних прав наділяється законодавцем військово командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) або із залученням органів виконавчої влади. Названою статтею передбачено також перелік заходів правового режиму воєнного стану. Так, для трудових відносин визначальними є такі: а) згідно з п. 2 ч. 1 ст. 8 Закону № 389-VIII – трудова повинність для працездатних осіб; б) згідно з п. 3 ч. 1 ст. 8 Закону № 389-VIII – застосування як потужностей, так і трудових резервів працівників організацій, установ та підприємств усіх форм власності для потреб оборони країни².

На основі аналізу чинного законодавства можемо зробити висновок, що законодавець розширює компетенцію апарату управління, надає йому додаткові повноваження щодо обмеження прав громадян та організацій. Завдяки переорієнтації типів правового регулювання досягається найбільш ефективна можливість контролювати ситуацію. Громадяни повинні діяти так, як необхідно в конкретний кризовий момент – дозволено все, що прямо дозволено законом [3, с. 84; 4, с. 131].

Також очевидно, що положення, закладені у ст. 18 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 20.06.2022).

² Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 20.06.2022).

тимчасово окупованій території України»¹ від 15 квітня 2014 р. про гарантування громадянам України дотримання в повному обсязі їхніх прав і свобод, у тому числі трудових, уже не були ефективними й адекватними в умовах воєнного стану.

Враховуючи наведене, Верховною Радою України був ухвалений окремих закон, яким уряд намагався максимально врегулювати найбільш важливі норми трудового права. Це – Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»², яким визначено особливості укладення та врегулювання трудових відносин працівників усіх організацій та установ незалежно від форми власності чи виду діяльності. Також цим Законом врегулюються відносини тих осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами – підприємцями, на період дії воєнного стану, введеного відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», зокрема щодо: а) укладення трудового договору в умовах воєнного стану (ст. 2); б) переведення та зміни істотних умов праці в умовах воєнного часу (ст. 3); в) розірвання трудового договору з ініціативи працівника (ст. 4); г) розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця (ст. 5); ґ) встановлення робочого часу, його обліку, часу відпочинку (ст. 6); д) організації кадрового діловодства та архівного зберігання кадрових документів у роботодавця (ст. 7); е) роботи в нічний час (ст. 8); є) залучення до роботи деяких категорій працівників (ст. 9); ж) оплати праці (ст. 10); з) зупинення дії окремих положень колективного договору (ст. 11); и) відпусток (ст. 12); і) призначення дії трудового договору (ст. 13); ї) діяльності профспілок (ст. 14). Зосередимо увагу на деяких із перелічених вище особливостей.

З огляду на наведене, в першу чергу, доцільно звернути увагу на особливості укладення трудового договору в умовах воєнного стану. Так, у період дії воєнного стану сторони самостійно, за взаємною згодою мають можливість визначати форму трудового договору. Примітно, що при укладенні трудового договору в період дії воєнного стану законодавець закріпив норму, згідно з якою умова про випробування при прийнятті на роботу може бути встановлена для будь-якої категорії працівників. Як зазначено в Законі України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», з метою оперативного

¹ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18> (дата звернення: 20.06.2022).

² Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 20.06.2022).

залучення нових працівників до виконання роботи, а також для компенсації браку робочої сили чи усунення кадрового дефіциту, в тому числі внаслідок фактичної відсутності працівників, які через бойові дії евакуювалися в іншу місцевість, або перебувають у відпустках чи простої, або тимчасово втратили працездатність, або доля яких тимчасово невідома, роботодавці наділяються правом укладати строкові трудові договори з новими працівниками на період дії воєнного стану або на період заміщення тимчасово відсутнього працівника.

Одним із найактуальніших питань сьогодення, яке цікавить усіх працівників, є питання розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця. Так, останній має право розірвати трудовий договір із працівником у зв'язку з ліквідацією підприємства (організації), обумовленою знищенням підприємства чи організації в результаті бойових дій усіх виробничих чи технічних потужностей або майна підприємства. При настанні такої ситуації в разі звільнення працівника роботодавець повинен попередити його не пізніше, ніж за 10 днів, з виплатою вихідної допомоги в розмірі не менше середнього місячного заробітку. Заслужує на увагу нова норма, яка дещо відрізняється від норм Кодексу законів про працю України і закріплює, що на період дії воєнного стану звільнення працівника з ініціативи роботодавця допускається у випадку, якщо працівник перебуває у відпустці, а також в період тимчасової непрацездатності працівника. Однак існує виняток: звільнення працівниці в період перебування її у відпустці неможливе, якщо вона пішла у відпустку у зв'язку вагітністю та пологами чи перебуває у відпустці по догляду за дитиною.

Необхідно відмітити, що звільнення відбувається із зазначенням дати, яка є першим робочим днем, наступним за днем закінчення тимчасової непрацездатності, зазначеним у документі про тимчасову непрацездатність, або першим робочим днем після закінчення відпустки. Як бачимо, норми ст. 43 Кодексу законів про працю України на період дії воєнного стану не застосовуються, тобто діє спеціальна норма-виняток [5, с. 29; 6, с. 138], крім випадків звільнення працівників підприємств (організацій), які були обрані до профспілкових органів.

Якщо розірвання трудового договору відбувається з ініціативи працівника, то варто зосередити увагу на ст. 4 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 р. У зв'язку з веденням бойових дій у тій місцевості чи районах, де розташоване підприємство (організація), та наявністю загрози для життя і здоров'я працівника останній може розірвати трудовий договір за власною ініціативою без попередження роботодавця за 14 днів про намір свого звільнення. Однак із цього правила є виняток: якщо працівника примусово було залучено до суспільно

корисних робіт в умовах воєнного часу або якщо працівник залучений до виконання робіт на об'єктах, віднесених до критичної інфраструктури.

Досліджуючи особливості правового регулювання трудового договору, вбачається доцільним зупинитися на нормі, яка закріплює особливості правового врегулювання призупинення дії трудового договору в умовах воєнного стану, – ст. 13 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Із цієї статті випливає, що призупинення дії трудового договору – це, по-перше, тимчасове звільнення роботодавця від обов'язку забезпечувати роботою працівника, по-друге, тимчасове звільнення працівника від обов'язку виконувати роботу, зазначену в укладеному трудовому договорі. Важливою особливістю є те, що у випадку призупинення дії трудового договору не відбувається припинення трудових відносин. Дія трудового договору може призупинятися у зв'язку з військовою агресією проти країни, що виключає можливість виконання працівником своєї трудової функції.

Зауважимо, що у зв'язку з уведенням у країні воєнного стану зазнали змін і такі важливі правові інститути трудового права, як робочий час і час відпочинку. Зміни торкнулися особливостей встановлення та обліку часу роботи та часу відпочинку. Слід зазначити, що Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 р. тимчасово визначає особливості регулювання роботодавцем тривалості робочого часу та часу відпочинку. Нормальна тривалість робочого часу працівників у період воєнного стану відповідно до ст. 6 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» не може перевищувати 60 годин на тиждень¹. Норми ст. 6 названого Закону в період воєнного стану застосовуються замість положень ч. 1 ст. 50 Кодексу законів про працю України, де зазначалося, що «нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень»². Водночас згідно з ч. 2 ст. 50 Кодексу законів про працю України підприємства і організації, укладаючи колективний договір, мають право встановлювати іншу норму тривалості робочого часу, але не більшу, ніж передбачено в ч. 1 названої вище статті.

¹ Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20> (дата звернення: 20.06.2022).

² Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 20.06.2022).

Отже, можемо зробити висновок, що збільшення нормальної тривалості робочого часу до 60 годин на тиждень (лише на період воєнного стану) є правом, а не обов'язком роботодавця. Таке збільшення має обґрунтовуватися потребою більш ефективної діяльності установи чи організації в оборонній сфері та сфері забезпечення життєдіяльності населення.

Варто звернути увагу на те, що відповідно до ч. 2 ст. 6 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» встановлення п'ятиденного або шестиденного робочого тижня залишається на розсуд роботодавця. Питання щодо визначення часу початку і закінчення щоденної роботи (зміни) також залишається на розсуд роботодавця. Дещо змінилася тривалість щотижневого безперервного відпочинку, яка тепер може бути скорочена роботодавцем до 24 годин. Необхідно зауважити, що незначні корективи були внесені законодавцем до норм, які регулюють тривалість роботи напередодні святкових, неробочих і вихідних днів, а також у святкові і неробочі дні. Так, на період дії воєнного стану не застосовуються норми ст. 53, ч. 1 ст. 65, частин 3–5 ст. 67 та статей 71–73 Кодексу законів про працю України¹. Як бачимо, ст. 6 Закону № 2136-IX визначено особливий порядок встановлення п'ятиденного і шестиденного робочого тижня і тривалості щоденної роботи, що відрізняється від норм ст. 52 Кодексу законів про працю України. Водночас потрібно наголосити, що скорочення щотижневого безперервного відпочинку до 24 годин є правом, а не обов'язком роботодавця.

Отже, на період дії воєнного стану не є чинними норми Кодексу законів про працю України щодо: а) скорочення роботи на одну годину як при п'ятиденному, так і при шестиденному робочому тижні напередодні святкових і неробочих днів; б) тривалості робочого дня напередодні вихідних днів за шестиденного робочого тижня не більше, ніж 5 годин; в) обмеження граничних норм надурочних робіт; г) перенесення вихідного дня на наступний після святкового (неробочого) день; ґ) перенесення вихідних та робочих днів відповідно до рекомендації Кабінету Міністрів України; д) заборони залучення до робіт у вихідні, святкові та неробочі дні; е) компенсації за залучення до робіт у вихідні, святкові та неробочі дні.

Вважаємо за необхідне дослідити правове регулювання такого правового інституту, як час відпочинку, зокрема виявити особливості правового регулювання відпусток працівників в умовах воєнного стану як одного з основних трудових прав. Звернемо увагу на те, що ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 р. окреслює низку особливостей

¹ Там само.

у контексті тривалості відпусток та порядку надання їх працівникам у період воєнного стану. Із дати набрання чинності Законом № 2136-IX та до закінчення дії на території України воєнного стану максимальна тривалість щорічної основної відпустки, якщо інше не передбачено законодавством, становитиме 24 календарні дні. При цьому за працівником залишається право на отримання щорічної додаткової відпустки, соціальної та інших видів відпусток, передбачених Законом України «Про відпустки». Якщо тривалість щорічної основної відпустки працівника становить більше, ніж 24 календарні дні, то додаткові дні відпустки не втрачаються, а мають бути надані після закінчення дії воєнного стану.

Примітно, що законодавець на період дії воєнного стану наділив роботодавця правом відмови в наданні будь-якого виду відпусток працівнику (крім випадків, коли відпустка надається у зв'язку з вагітністю та пологами, а також соціальна відпустка по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років), якщо такого працівника залучено до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури. У випадку, якщо працівник не залучається до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури, необхідно пам'ятати, що згідно зі ст. 10 Закону України «Про відпустки» відпустки надаються працівникам відповідно до графіку, який затверджується роботодавцем за погодженням із профспілковою організацією чи профспілковим представником та доводиться до відома всіх працівників установи, підприємства чи організації¹.

Вбачається, що зняття обмеження тривалості щорічної відпустки педагогічним і науково-педагогічним працівникам протягом періоду дії воєнного стану є одним з оптимальних варіантів оптимізації трудових відносин цієї категорії працівників. Окремі пільгові категорії працівників мають право на отримання щорічної відпустки за своїм бажанням у зручний для них час. Це, наприклад: 1) неповнолітні – до вісімнадцяти років; 2) особи з інвалідністю; 3) одинока матір чи батько, які самостійно займаються вихованням дитини; 4) дружина (чоловік) військовослужбовця; 5) ветерани війни або інші особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, а також особи, на яких поширюється Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»².

¹ Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр> (дата звернення: 20.06.2022).

² Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 № 3551-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12> (дата звернення: 20.06.2022).

Отже, в умовах війни основою для законодавчого регулювання трудових відносин є Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», яким визначено, що норми законодавства про працю стосовно відносин, урегульованих ухваленим Законом, не застосовуються, а окремі конституційні права громадян можуть бути обмежені протягом усього періоду дії воєнного стану. Закон визначає основні аспекти правового регулювання процесів укладення, розірвання трудового договору, встановлення та обліку часу роботи і відпочинку працівників, оплати праці, відпустки та призупинення дії трудового договору в умовах воєнного стану. Проте існують певні неузгодженості між аналізованими вище документами, Кодексом законів про працю України, а також Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», що підкреслює актуальність законотворчої діяльності за окресленим напрямом та впорядкування механізмів регулювання взаємодії працівників і роботодавців шляхом подальшого дослідження проблематики та вдосконалення чинного законодавства з урахуванням реалій сьогодення та потреб найближчого майбутнього.

Висновки

Отже, проведений аналіз спеціального трудового законодавства та наукових позицій теоретиків дозволяє зробити низку висновків. По-перше, досвід введення в країні військового стану виявив низку проблем як практичного, так і теоретично-правового характеру, зокрема щодо однозначності розуміння правових засад воєнного стану визначеними суб'єктами, а також порядку уведення та припинення дії в тих умовах, що склалися в країні. По-друге, в ході дослідження було визначено, що умови воєнного стану значно ускладнили взаємодію сторін, основи їх відносин було прописано в Законі України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», який під час війни має пріоритетну роль над іншими законодавчими актами, що регламентують роботу сфери регулювання зайнятості. По-третє, до позитивних аспектів сучасного стану правового регулювання трудових правовідносин варто віднести те, що чинне трудове законодавство поступово адаптується до сучасних трудових правовідносин шляхом численних змін та доповнень.

Список бібліографічних посилань: 1. Кириченко С. О., Лобко М. М., Семененко В. М. Щодо питання правового режиму воєнного стану: актуальні питання національної безпеки і оборони. *Наука і оборона*. 2019. № 2. С. 9–16. 2. Топольницький В. В., Тичина Б. М. Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час». *Правова позиція*. 2019. № 4 (25). С. 91–99. 3. Басов А. В. Правова природа норм режиму надзвичайного стану: теоретико-правовий аспект. *Вчені записки Таверійського національного університету ім. В. І. Вернадського*.

Серія «Юридичні науки». 2007. Т. 20 (59), № 2. С. 84–89. **4.** Мельник Р. І., Чубко Т. П. Проблеми обмеження прав і свобод людини в умовах дії спеціального правового режиму. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.* 2016. № 1. С. 125–133. **5.** Іншин М. І. Загальні та спеціальні норми у правовому регулюванні трудових відносин в сучасних умовах. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2013. № 28. С. 28–34. **6.** Іншин М. І. Поняття диференціації правового регулювання в сфері державної служби України. *Вісник Національного університету внутрішніх справ.* 2003. Вип. 21, ч. 2. С. 136–143.

Надійшла до редколегії 22.06.2022

Bortnyk S. M. To the question on the peculiarities of the legal regulation of labor relations in the martial law conditions

The peculiarities of legal regulation of labor relations, which are established by the special labor legislation of Ukraine under martial law, have been considered. The labor legislation, aimed at ensuring the realization of the right to work and rest in peacetime, turned out to be unable for objective reasons to regulate such relations in wartime conditions, therefore a separate Law of Ukraine “On the Organization of Labor Relations in Conditions of Martial Law” was adopted.

The individual labor rights of employees, which are limited by legislation during the martial law, have been investigated, and their consequences for both sides of labor relations have been clarified. On the territory of the country, in accordance with the Decree of the President of Ukraine “On the introduction of martial law in Ukraine”, the legislator temporarily limited a number of constitutional rights and freedoms of a person and a citizen for the period of the legal regime of martial law. The labor rights of Ukrainian citizens to work and to strike, which are provided for in Articles 43-44 of the Constitution of Ukraine, were also limited.

The essence of the concept of “martial law” and its features in terms of regulating labor relations have been clarified. It has been noted that there are no definitions of the categories “state of war” and “martial law” in the national legislation. The scientific views of scientists on this issue have been studied. The provisions of the Law of Ukraine “On the Organization of Labor Relations in the Conditions of Martial Law” have been analyzed with an emphasis on the realization of the right to work during the operation of the country under martial law, in particular the issues of: a) concluding an employment contract; b) termination of the employment contract; c) rest time d) working time.

Ways of improving and supplementing the current labor legislation, which regulates the issue of labor relations of employees of all forms of ownership and types of activity, have been proposed.

Key words: work, labor relations, labor contract, martial law, peculiarities of legal regulation.

УДК 348.01/.07

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.10>

Влада Олександрівна Співак,

*Академія праці, соціальних відносин та туризму (аспірантка), м. Київ,
Полтавська міська рада (депутат),
департамент економіки та інвестицій,
управління стратегічного розвитку;*

 <https://orcid.org/0000-0001-5951-5891>,
e-mail: vlada.spivak777@gmail.com

**ОКРЕМІ ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА
УКРАЇНИ ПРО СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИЧНИХ
КАПЕЛАНІВ**

Наголошено, що наразі медичне капеланство не має необхідного правового регулювання для повноцінного функціонування і розвитку та відбувається лише за ініціативи церков і релігійних організацій. Оскільки суспільство потребує душпастирської діяльності в лікарнях, проаналізувавши чинне законодавство у сфері охорони здоров'я, наголошено на необхідності закріплення роботи капеланів у медичних закладах, створення належного правового регулювання їх діяльності та навчання. Вказано, що поява штатного капелана в лікарнях дасть духовенству соціальні гарантії та забезпечить духовні і релігійні права пацієнтів.

Ключові слова: капелан, медичне капеланство, душпастирство, душпастирська опіка.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В умовах серйозної загрози життю і здоров'ю населення, спричиненої пандемією COVID-19, великою кількістю постраждалих за час російсько-української війни та необхідністю лікування розладів і бойових стресів, спричинених повномасштабним військовим вторгненням російських військ на територію України, як ніколи важливо підтримувати хворих не лише забезпеченням медикаментами, кисневими станціями, належними заробітними платами та надбавками медичним працівникам. У лікарнях необхідно створити умови для надання морально-духовної підтримки пацієнтам, адже коли їм необхідно спілкування з духовним наставником і немає можливості встати з ліжка, то медичний капелан може стати справжнім порятунком душі і тіла хворого, посприявши його швидшому одужанню. Поява штатного капелана в лікарнях дасть пасторам, священникам, імамам соціально-економічні гарантії та забезпечить духовні, соціальні і релігійні права пацієнтів, які проходять лікування на території

Полтавської територіальної громади. На нашу думку, кожен представник духовенства, який сьогодні безкоштовно на волонтерських заходах у певні дні тижня відвідує хворих у медичних закладах, має в майбутньому стати соціально захищеним штатним працівником та отримувати заробітну плату на рівні з іншим медичним персоналом. Уведення нових робочих місць і надходження додаткових податків до місцевого бюджету позитивно вплине на економіку територіальної громади.

Уведення інституту капеланства в закладах охорони здоров'я не підмінятиме інститут психолога, а його доповнюватиме за ініціативою пацієнтів. До основних завдань капелана в закладах охорони здоров'я можна віднести проведення релігійних обрядів (служба, сповідання, причастя тощо), повідомлення про смерть чи скору смерть пацієнта родичам. Довіра до капелана як представника церкви в українському суспільстві значно вища, ніж до психолога.

Якщо дослідити пошукові запити в Google зі словом «молитва» з початку пандемії COVID-19, можна побачити, що вони досягнули глобального максимуму і корелювали з кількістю захворювань на коронавірус у кожній окремій країні. У США, за даними Pew Research Center, 55 % людей у березні минулого року молилися за швидке закінчення пандемії. У процесі наукового дослідження з'ясувалося, що у великій кількості людей за останні два роки віра зміцнилася, попри обмежений доступ до церков та місць молитви [1].

Зв'язок духовного та фізичного здоров'я людини нерозривний. Щира сповідь може зцілити людину від невиліковної хвороби, загоїти душевні рани та покращити психоемоційний стан хворого, подарувати надію і віру в одужання. Навіть завзяті атеїсти перед смертю прагнуть розкратися, щоб зцілити душу. Працівники закладів охорони здоров'я теж потребують духовної та релігійної підтримки, адже мають велике навантаження та високий рівень відповідальності за правильне лікування пацієнта. Недарма Сократ говорив: «Найскладніше мистецтво життя – це мистецтво вчити, мистецтво лікувати і мистецтво судити».

Лікар у своєму споконвічному значенні і є духовний наставник. Сьогодні ж медицина втратила свої початкові традиції. Відповідно до положень Біблії одним із прославлених лікарів, відомих людству, є Ісус Христос. У всьому світі християни співають пісні, що славлять великого цілителя Ісуса Христа. Він показав нам прекрасний приклад духовної медицини. Отже, він продемонстрував важливість духовного шляху для своїх послідовників.

Сьогодні мільйони людей у всьому світі зцілюються завдяки молитві та вірі в Господа Спасителя. Ісус Христос заповідав нам піклуватися про людей, які хворіють, і відвідувати хворих, щоб полегшити

їх страждання. Милосердя завжди буде визначальним моральним обов'язком християн, якими в Україні є 83,3 % населення¹.

Словник Вебстера визначає капелана як «служителя, священика або рабина, який здійснює релігійне служіння у збройних силах або у в'язниці, лікарні тощо»².

Законодавче врегулювання організаційно-правових засад роботи капеланів у сфері охорони здоров'я є важливим та актуальним завданням для науковців, соціуму і політикуму. Українці втомилися від затяжної економічної, соціальної, політичної криз та виснажені психічно і морально від російсько-української війни. Внаслідок повномасштабного вторгнення російської армії на територію України та проведення бойових дій з'явилася велика кількість людей, психологічно травмованих, і тих, які потребують духовної та фізичної реабілітації.

Позитивний вплив духовного розвитку та віри в Бога досліджують багато закордонних учених і лікарів, серед яких варто відмітити доцента кафедри психіатрії Гарвардської медичної школи Д. Розмаріна [2]. У 2017 р. він очолив команду лікарів, науковців і священнослужителів, які ініціювали програму когнітивно-поведінкової терапії «SPIRIT» – духовної психотерапії для негайної, стаціонарної та інтенсивної допомоги у 10 різних відділеннях лікарні Макліна у Массачусетсі. Цю програму пройшли понад 5 тисяч людей. Її результати свідчать, що духовна психотерапія дуже необхідна пацієнтам, що віра в Бога пов'язана з набагато кращими перспективами лікування пацієнтів, які надходять у гострих психічних станах.

У 2020 р. ментальне здоров'я людей у всьому світі досягнуло найнижчої позначки за всю історію людства. Кількість психічних розладів збільшилася на 50 % порівняно з роком перед пандемією. Єдиною групою, чий психологічний стан під час пандемії покращився, були люди, які відвідують релігійні служби, адже 46 % з них сказали, що в них «чудове» психічне здоров'я. Зловживання алкоголем та іншими речовинами злетіло догори, а молодь почала вдвічі частіше по-справжньому задумуватися про суїцид порівняно з 2018 р. [2].

На нашу думку, двома найбільш недооціненими методами терапії ментальних розладів є віра і любов. Наукові дослідження свідчать, що існує зв'язок між релігійною вірою і товщиною кори головного

¹ Конфесійна структура населення України і створення Православної Церкви України: травень 2019 // Відкритий православний університет Святої Софії Премудрості : сайт. 24.05.2019. URL: <https://oou.org.ua/2019/05/24/konfesijna-struktura-naselennya-ukrayiny-i-stvorennya-pravoslavnoyi-cerkvy-ukrayiny-traven-2019/> (дата звернення: 10.02.2022).

² Webster's Dictionary 1828 // American Dictionary of the English Language : сайт. URL: <https://webstersdictionary1828.com> (дата звернення: 05.05.2022).

мозку, що може захистити людину від депресії. Зрозуміло, що лікар не може приписати пацієнтові вірити в Бога, але ці дослідження потребують глибшого наукового вивчення, а пацієнти у важкому психоемоційному стані повинні мати можливість включити духовні способи до «інструментарію» свого лікування [2].

Стан дослідження проблеми

Проблематика правового регулювання медичного капеланства висвітлена у працях окремих українських науковців. Так, становлення правових засад капеланства в медичній сфері досліджено в наукових публікаціях О. А. Томчука, С. В. Дмитрієва, М. С. Васіна, С. Г. Убогова, А. Я. Нагірняка та ін. Водночас у працях названих та інших дослідників не висвітлено низку існуючих актуальних проблем, вирішення яких є невідкладним через велику кількість постраждалих унаслідок російсько-української війни та пандемії COVID-19.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в дослідженні новітніх ініціатив запровадження на законодавчому рівні душпастирської опіки в медичній сфері з урахуванням викликів сучасності.

Для досягнення поставленої мети у статті вирішується таке основне *завдання*: з'ясувати можливість запровадження на законодавчому рівні душпастирської опіки в медичній сфері України.

Наукова новизна дослідження

У статті проаналізовано напрацювання вчених, норми чинного законодавства та встановлено необхідність закріплення капеланства у сфері охорони здоров'я на законодавчому рівні, а також досліджено законодавчі положення та ініціативи щодо запровадження душпастирської опіки в медичній сфері.

Виклад основного матеріалу

Історія служіння священників-капеланів при лікарнях сягає кількох століть. Професійне капеланство почало розвиватися близько ста років тому. Одним з основоположників професійного лікарняного капеланства є служитель Конгрегаціоналістської церкви США преподобний Антон Теофілус Бойзен, який у 1920 р. пережив психічний зрив. Перебуваючи у психіатричній лікарні м. Вустер (штат Массачусетс), Бойзен прийняв рішення пройти навчальний курс у доктора Річарда Кларка Кабота – лікаря-педагога, який розвивав комплексний підхід до лікування, що враховує як фізичні, соціальні, сімейні, так і психологічні аспекти здоров'я пацієнтів. Після навчання Бойзен два роки служив капеланом Вустерської психіатричної лікарні, на

базі якої у 1925 р. і запровадив першу програму з клінічної душпастирської освіти (далі – КДО)¹.

Із 1930-х по 1940-ті рр. відбувався активний розвиток КДО у США. Так, Рада з клінічної підготовки студентів-богословів (далі – РКПБ) була заснована у 1930 р. Асоціація капеланів в охороні здоров'я була заснована в Каліфорнії у 1939 р. Асоціація клінічної душпастирської освіти (далі – АКДО) була створена у 1967 р. та об'єднала кілька сотень супервізорів та понад 500 центрів КДО, що діяли при закладах охорони здоров'я. Розроблені стандарти АКДО забезпечують якість навчальних програм із КДО, сертифікацію капеланів-супервізорів та акредитацію центрів КДО. І до сьогодні священнослужителі, які пройшли навчання з КДО, є капеланами в закладах охорони здоров'я на всій території Канади, Австралії та США².

Із 1960-х рр. рух КДО почав розвиватися також у країнах Європи, де відбулося поєднання британських, американських і німецьких моделей душпастирської опіки. Канада, США, країни ЄС, Південна Корея до сьогодні вдало використовують допомогу медичних капеланів для підтримки хворих, членів їх сімей та персоналу закладу охорони здоров'я у разі безуспішного лікування з летальними наслідками або перед складними операціями з ускладненнями³.

Користуючись удалим досвідом цих країн, ми маємо відновити душпастирську опіку і в закладах охорони здоров'я України. У світі лише Північна Корея та Китай не дозволяють діяльність військових капеланів в армії. Явище капеланства в Україні має свої історичні традиції. Душпастирська опіка існувала ще з часів Київської Русі і до початку ХХ ст., поки її не ліквідували комуністи. Понад 1000 років тому, за часів Київської Русі, разом із християнською вірою наші пращури успадкували християнські духовно-моральні цінності, що виявлялися в милосерді, співчутті і служінні ближньому. У ту пору саме на базі християнських монастирів і церков відкривалися перші лікарні для бідних, престарілих та сиріт. Протягом X–XVI ст. саме в Домах молитви відбувалося поширення медичних знань і надання духовної, психологічної, соціальної та медичної допомоги. На базі Києво-Печерської Лаври Пімен Посник, Антоній Преподобний, Агапіт Печерський, Даміан зцілювали хворих. Лікування включало в себе застосування цілющих мазей і трав, догляд, харчування або піст,

¹ Капеланство в охороні здоров'я // Вікіпедія : віл. енцикл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Капеланство_в_охороні_здоров'я (дата звернення: 05.05.2022).

² Там само.

³ Там само.

психологічну підтримку та відвідування таких релігійних обрядів, як молебні, помазання елеєм і обов'язкова сповідь [3, с. 54].

Тож медичне капеланство не є явищем новим, це стара, але не забута сторінка соціального служіння церков на теренах України. Душпастирська опіка була і в козацькому війську, і в легіоні Українських Січових Стрільців, а також в Українській Повстанській Армії, Українській Галицькій Армії та Армії УНР. І сьогодні душпастирська опіка допомагатиме Збройним Силам України під час російсько-української війни та сприятиме остаточному визволенню українських земель, а капелан стане духовним батьком українських героїв. Страх смерті, навіть атеїстів, сам мимоволі підштовхує звернутися до Всевишнього, а втрату побратима допоможе пережити духовний наставник, що підтримує та дає сили не втратити віру через розчарування, горе і біль втрати. Історикам новітнього часу України необхідно продовжувати ретельно досліджувати історію українського капеланства [4, с. 170].

Багаторічні спроби впровадити капеланство в різні сфери суспільного життя все ж мають позитивні зрушення. Закон України «Про Службу військового капеланства» було ухвалено наприкінці 2021 р., а пенітенціарне душпастирство регулюється Законом України з 2015 р. На нашу думку, логічним наступним кроком має бути ухвалення Закону України «Про капеланство у сфері охорони здоров'я». Практика душпастирської опіки в медичних установах має бути наближеною до світових та європейських стандартів, задля чого вона має бути належним чином забезпечена підзаконними актами. Існує цілий перелік пунктів, якими треба вдосконалити законодавство. На цей час жоден закон не має правильного тлумачення та реалізації правових норм душпастирства. Необхідно дати визначення поняттю «душпастирська опіка», оскільки юридичне тлумачення цього поняття в національному законодавстві відсутнє, а також необхідно визначити поняття медичного капеланства (душпастирства), яке теж було б доцільно законодавчо закріпити. Також необхідно врегулювати питання функцій священнослужителів, які здійснюють душпастирську діяльність, у любові служать Богу та з Його допомогою людям.

Важливим для громадян є надання доступу медичним капеланам до закладів охорони здоров'я. Через суб'єктивну оцінку роботи капеланів-волонтерів директори не всіх медичних закладів пускають до пацієнтів пастирів та священників на волонтерських засадах. Коли їхні повноваження будуть законодавчо закріплені, а капелани будуть працевлаштовані відповідно до вимог законодавства України про працю, таких непорозумінь можна буде уникнути. Тому духовні лідери потребують надання повноважень на здійснення заходів душпастирської опіки. Доцільним є побудова механізму взаємодії між

релігійними організаціями, органами державної влади, місцевого самоврядування та закладами охорони здоров'я. Право на душпастирську опіку з боку медичних капеланів варто передбачити як для пацієнтів, так і для персоналу закладів охорони здоров'я. Медики також потребують їх духовної підтримки, особливо у стресових ситуаціях, перед складними операціями або у випадку неможливості вилікувати пацієнта, що призвело до летального наслідку. Капелани будуть нагадувати медичному персоналу загальновідому сентенцію з Євангелії: «Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть» (Матв. 5:7). Капелан необхідний у лікарні задля забезпечення права на свободу слова та віросповідання і духовно-просвітницької роботи.

Вважаємо, що врегулювання потребує питання функціональних обов'язків капеланів та вимог до них як до професіоналів. Зі слів голови Громадської ради при МОЗ С. Убогова, «на цей момент вже є розроблений цією громадською радою Проект Змін до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників», і він, на нашу думку, потребує закріплення на державному рівні [3, с. 87].

Науковці наголошують, що присутність капелана в лікарні сприятливо впливає на психоемоційний стан у медичному колективі і швидкість одужання хворих. Бажано провести промоційні заходи у вигляді зйомок документальних телепередач, фільмів, що популяризують діяльність медичних капеланів в Україні. Інформаційна кампанія має бути направлена на збільшення кількості людей, які розуміють важливість духовного здоров'я та його вплив на фізичний стан людини, підвищення обізнаності медичної спільноти з питань капеланства.

Ми підтримуємо стратегію громадської ради при МОЗ із питань співпраці з ВРЦіРО, якою ініційовано створення робочої групи МОЗ із питань розробки проектів нормативно-правових актів щодо впровадження капеланства у сфері охорони здоров'я. Також доопрацювання та втілення в життя потребують такі напрями роботи громадської ради при МОЗ, держава всіляко має сприяти їх функціонуванню:

- система освіти капеланів та інших духовних працівників сфери охорони здоров'я;
- організація роботи капеланського служіння в закладах охорони здоров'я та соціального захисту;
- порядок та принцип взаємовідносин між духовним і медичним персоналом;
- контроль за дотриманням норм етичного кодексу капеланами та іншими духовними працівниками системи охорони здоров'я;
- фінансове забезпечення і соціальний захист професійних капеланів та інших духовних працівників системи охорони здоров'я;
- роль служителів-волонтерів в організації душпастирської опіки в закладах охорони здоров'я та соціального захисту [3, с. 75].

Серед запланованих напрямів роботи членів Громадської ради при МОЗ із питань співпраці з ВРЦіРО є розробка законопроекту «Про внесення змін до Закону України “Основи законодавства України про охорону здоров’я” (щодо запровадження душпастирської опіки у сфері охорони здоров’я)» та розроблення нового законопроекту з питань душпастирської опіки в охороні здоров’я або розробка міжгалузєвого законопроекту, що охопить всі види капеланства (лікарняне, військове та пенітенціарне). Підтримуємо позицію цієї громадської ради і вважаємо за необхідне ухвалити ці законопроекти.

У 2016 р. на розгляд Верховної Ради України було представлено проєкт Закону № 4987 про внесення змін до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров’я». Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України поставило під сумнів доцільність цього законопроекту через те, що він містить положення, які, на думку експертів, суперечать чинному законодавству, зокрема норми, де написано, що церква відокремлена від держави. Ми не погоджуємося із цим зауваженням, адже цей закон не надасть офіційного статусу або ж привілей жодній із релігій, і капелан підпорядковується тій релігійній організації, до якої він належить, де б він не служив людям – у медичному закладі, на війні чи в пенітенціарній установі. Жодним чином держава не впливає на капелана чи на церкву, коли він надає душпастирську допомогу людям поза її стінами. Капелани підпорядкуватимуться і не втрачатимуть зв’язок з єпископом і відповідним синодальним управлінням (церковним керівництвом). Рівність релігій перед законом не порушується. Ми впевнені, що ухвалення цього законопроекту сприятиме гармонізації державно-конфесійних відносин і забезпеченню права людей на свободу віросповідання та задоволення релігійних потреб та імплементує в медичній сфері положення ст. 35 Конституції України, яка гарантує право особи на свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої¹.

На нашу думку, ухвалення законопроекту «Про внесення змін до Закону України “Основи законодавства України про охорону здоров’я” (щодо запровадження душпастирської опіки в сфері охорони здоров’я)» від 14 липня 2016 р. № 4987 дасть можливість:

- врегулювати діяльність медичних капеланів;
- надати визначення поняттю «душпастирська опіка» як забезпечення релігійних та духовних потреб пацієнтів, членів їх сімей, а

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-вр // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 05.05.2022).

також працівників закладів охорони здоров'я, і не обмежується лише проведенням богослужіння чи релігійного обряду;

- роз'яснити, що душпастирська опіка може здійснюватися священнослужителями, делегованими зареєстрованими релігійними організаціями;

- надати повноваження державі сприяти забезпеченню свободи совісті і віросповідання, гармонізації державно-конфесійних відносин, координації міжконфесійної співпраці та розвитку душпастирської опіки в закладах охорони здоров'я всіх форм власності та підпорядкування, визначаючи медичне капеланство складовою комплексного підходу до охорони здоров'я;

- створити при Міністерстві охорони здоров'я України Душпастирську раду, до складу якої входитимуть представники зареєстрованих у встановленому законом порядку релігійних управлінь і центрів як дорадчий орган для координації заходів душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я;

- включити медичних капеланів до складу комісій з питань біоетики, що діють при закладах охорони здоров'я, з метою «ефективного об'єднання зусиль медичної та релігійної спільноти у справі гуманізації охорони здоров'я, медичної опіки, формування підходів до питань біоетики» [5];

- визначити, що порядок спеціальної підготовки і діяльності, права та обов'язки священнослужителів (капеланів), які здійснюють заходи душпастирської опіки в закладах охорони здоров'я, визначаються положеннями про душпастирську опіку у сфері охорони здоров'я, які затверджується МОЗ¹;

2 листопада 2016 р. під час розгляду законопроекту на засіданні Верховної Ради України на його ухвалення не було політичної волі або ж розуміння норми, де йдеться про те, що медичні капелани працюватимуть як штатні працівники лікарень. Можливо народні обранци нічого не знали про досвід Америки, Канади та Європи у сфері медичного капеланства, тому не були готові покласти на бюджет витрати на заробітні плати.

Підтримуємо пропозиції Громадської ради при МОЗ України про внесення до Основ законодавства України про охорону здоров'я таких доповнень, як: започаткування клінічної капеланської підготовки,

¹ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (щодо запровадження душпастирської опіки в сфері охорони здоров'я) : від 14.07.2016 № 4987 / ініціатори О. В. Богомолець, П. Я. Унгурян, О. А. Корчинська та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59751 (дата звернення: 05.05.2022).

ухвалення Етичного кодексу капелана, опрацювання Положення про капеланство у сфері охорони здоров'я, запуск пілотних проєктів щодо створення міжконфесійних капеланських служб у закладах охорони здоров'я, розбудова мережі капеланів у регіонах, надання права духовним лікарям входити до складу комісії з питань біоетики при медичних закладах та проведення анкетного опитування керівників закладів охорони здоров'я щодо перспектив створення капеланських служб на базі очолюваних ними закладів, що дасть розуміння картини, чому ті чи інші директори лікарень готові / не готові працювати капеланів [5].

Національне законодавство вже містить пункти, в яких дозволяється пацієнту запросити священника. Так, ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачено, що «богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталах, будинках для людей похилого віку та осіб з інвалідністю, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії»¹.

Про право спілкуватися з представником духовенства зазначено і у ст. 287 «Права фізичної особи, яка перебуває на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я» Цивільного кодексу України. Відповідно до цієї статті «фізична особа, яка перебуває на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я, має право на допуск до неї священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду»².

Крім того, аналізоване нами питання закріплене в ч. 1 ст. 6 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»³. Вважаємо, що до неї необхідно внести уточнення і передбачити право пацієнта, який перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, на допуск до нього не лише інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника, нотаріуса та адвоката,

¹ Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 № 987-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення: 05.05.2022).

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 05.05.2022).

³ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 05.05.2022).

але і священнослужителя (капелана) для проведення богослужіння, релігійного обряду та інших заходів душпастирської опіки. При цьому варто передбачити, що порядок організації та здійснення капеланської діяльності в закладах охорони здоров'я має встановлюватися центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я.

О. Томчук наголошує, що позитивним зрушенням є включення професій священнослужителя і капелана в охороні здоров'я до Класифікатора професій. Ми погоджуємося з думкою науковця, що включення духовної та душпастирської опіки до класифікатора медичних інтервенцій є необхідним і вкрай важливим. Також необхідно продовжувати налагоджувати співпрацю з європейською та американською мережами капеланів в охороні здоров'я. Одним із важливих кроків також є створення в релігійних організаціях підрозділів, відповідальних за капеланське служіння в охороні здоров'я [4, с. 171]. Цю практику необхідно примножувати та популяризувати. Важливо відмітити, що у 2020 р. було засновано Асоціацію капеланів в охороні здоров'я України.

Ми підтримуємо думку М. Васіна, який у своїй науковій праці влучно описує одну з проблем правового регулювання медичного душпастирства: «Положення ч. 4 ст. 21 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” окрім декларування права пацієнта на задоволення своїх релігійних потреб закладають певну основу для правового регулювання взаємодії між священнослужителями, пацієнтами та адміністрацією закладів охорони здоров'я. Встановлюється, по-перше, що богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталях, будинках для людей похилого віку та осіб з інвалідністю “проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій”. Відтак, душпастирська опіка у закладах охорони здоров'я не обмежується лише волевиявленням пацієнтів чи персоналу, проте може здійснюватися з доброї волі самих медичних капеланів, уповноважених відповідними релігійними організаціями. По-друге, Закон визначає, що “адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії”» [6, с. 22].

У ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачено регламентацію релігійних обрядів та церемоній. З огляду на зазначене нами вище є доцільним доповнити цю статтю

заходами душпастирської опіки¹. При цьому у статті варто закріпити право релігійних організацій уповноважувати священнослужителів та інших служителів на здійснення капеланської діяльності, що передбачає організацію і проведення заходів душпастирської опіки у військових частинах та установах, перелічених у ч. 4 ст. 21 цього Закону, на регулярній основі.

Висновки

У контексті досліджуваного нами питання основними питаннями втілення в життя ідеї душпастирської опіки є:

- законодавче та нормативне забезпечення системи душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я;
- механізми конфесійно-державної та міжконфесійної (міжрелігійної) взаємодії у сфері охорони здоров'я;
- структура системи душпастирської опіки в охороні здоров'я (на державному, конфесійному, регіональному, місцевому, локальному рівнях);
- науково-методичне забезпечення системи душпастирської опіки в охороні здоров'я.

В умовах, коли сучасний інформаційний простір України перенасичений сумними новинами про велику кількість смертей від пандемії COVID-19 та загиблих на російсько-українській війні, а рівень життя населення залишає бажати кращого, нічого дивного в поганому стані психічного здоров'я населення немає. А це, у свою чергу, заважає фізичному одужанню хворих. Тому, на нашу думку, якнайшвидше впровадження капеланства у сфері охорони здоров'я та його впровадження на законодавчому рівні сприятиме забезпеченню духовних потреб громадян.

Вважаємо, що капелани у сфері охорони здоров'я мають отримувати соціальний захист, як і медичні працівники. Діяльність держави необхідно спрямувати на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечить задоволення професійних та матеріальних потреб капеланів у сфері охорони здоров'я відповідно до особливого виду їх професійної діяльності та визначної ролі в суспільстві. Пропонуємо надати медичним капеланам право мати пільги щодо кредитування, придбання автотранспорту, ведення господарства і будівництва приватного житла, надання службового житла, права на пільгове отримання житла, надання безвідсоткового довгострокового кредиту строком на 25 років для придбання або будівництва індивідуального житла, а також 50-відсоткову знижку плати за квартиру плату та на

¹ Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 № 987-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення: 05.05.2022).

користування комунальними послугами: газ, електрична і тепла енергія, водовідведення, водопостачання тощо. Капеланам необхідно надати право на скорочений робочий день, додаткову оплачувану відпустку в передбачених законодавством випадках, право на першочергове одержання лікувально-профілактичної допомоги та забезпечення лікарськими, протезними засобами.

Наголошено на необхідності виплати медичним капеланам у разі втрати ними працездатності під час виконання професійних обов'язків, залежно від ступеня втрати працездатності, одноразової грошової допомоги в розмірі до п'ятирічного грошового забезпечення, а у разі неможливості виконання медичними капеланами роботи через захворювання, каліцтво або в інших випадках втрати працездатності, що настала у зв'язку з виконанням професійних обов'язків, – право на лікування за рахунок держави.

У разі загибелі медичного капелана під час виконання професійних обов'язків сім'я загиблого необхідно виплачувати одноразову грошову допомогу в розмірі десятирічного грошового забезпечення загиблого. При цьому витрати на поховання загиблого медичного капелана здійснювати за рахунок держави. Крім того, за сім'єю загиблого під час виконання професійних обов'язків капелана у сфері охорони здоров'я пропонуємо зберегти право на пільгове отримання житла.

Список бібліографічних посилань: **1.** Bentzen J. Rising religiosity as a global response to COVID-19 fear // VoxEU : сайт. 09.06.2020. URL: <https://voxeu.org/article/rising-religiosity-global-response-covid-19-fear> (дата звернення: 05.05.2022). **2.** Розмарін Д. Психіатрія повинна примиритись з Богом // ZBRUC : сайт. 18.06.2021. URL: <https://zbruc.eu/node/105853> (дата звернення: 05.05.2022). **3.** Убогов С. Цикл семінарів: «Вступ до лікарняного капеланства». Київ : ГО «Асоціація капеланів в охороні здоров'я України», 2021. 123 с. **4.** Томчук О. Душпастирська опіка в волонтерському русі на допомогу Збройним Силам України в ході російської агресії (2014–2017). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. № 27. С. 169–172. **5.** Убогов С. Законодавчі аспекти запровадження душпастирської опіки в сфері охорони здоров'я України // Кабінет експертів : сайт. 31.10.2018. URL: <https://vsirazom.ua/cabinet/716-2/> (дата звернення: 05.05.2022). **6.** Васін М. С. Актуальність законодавчого впровадження медичного капеланства в Україні. *Соціологія права*. 2018. № 3–4 (26–27). С. 18–24.

Надійшла до редколегії 10.05.2022

Spivak V. O. Separate issues of Ukrainian legislation functioning on social security of medical chaplains

The justification of the need to consolidate the chaplaincy in the field of health care at the legislative level has been made, as well as the legislative provisions and initiatives regarding the introduction of pastoral care in the medical field have been analyzed.

It has been emphasized that currently the medical chaplaincy does not have the necessary legal regulation for full functioning and development and takes place exclusively at the initiative of churches and religious organizations, requiring proper legal regulation by the state.

On the basis of the analysis of the current legislation in the field of health care, a conclusion has been made regarding the need to consolidate the work of chaplains in medical institutions, to create appropriate legal regulation of their activities and training. An urgent and important task is the proper legislative regulation of the organizational and legal foundations on the implementation of pastoral care in the field of health care. It has been emphasized that the appearance of a full-time chaplain in hospitals will provide the clergy with social guarantees and ensure the spiritual and religious rights of patients undergoing treatment on the territory of Ukraine.

A deep political crisis, the appearance of a significant number of physical and psychological injuries among military personnel as a result of hostilities during the Russian-Ukrainian war, the deterioration of the socio-economic and moral and psychological state due to the pandemic has made it necessary to provide pastoral care in the field of health care.

Proposals have been made for the development of the necessary normative and legal, informational, educational and methodical, scientific and organizational methodical base for the implementation of the institute of chaplaincy in the field of health care of Ukraine at the state level. The creation of a system of clinical training of chaplains for the needs of public health and the introduction of a specialized law regulating the activities of medical chaplains is a desirable result of the implementation of the ideas presented in the article.

Key words: chaplain, medical chaplaincy, pastoral care, pastoral care.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО**

УДК 351.74:061.1(100)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.11>

Мері Андраниківна Акоюн,

Міністерство внутрішніх справ України (заступниця міністра)

**АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ МИРОТВОРЧОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙНИ НА ПРИКЛАДІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ СТРУКТУР КРАЇН СВІТУ
ТА УКРАЇНИ**

Актуалізовано питання ефективності освітньо-виховних процесів миротворчої освіти на засадах національно-патріотичного виховання з урахуванням глобальних викликів і загроз. Запропоновано авторське визначення поняття миротворчої поліцейської діяльності. Наголошено, що вироблення ефективної моделі миротворчої політики має важливе значення для формування різних галузей правового та соціального життя, конструювання правових норм, санкційної політики, що здійснюється за допомогою гуманних методів правового врегулювання та загалом концентрує в собі стандарти культури поведінки, узгодженості вільного волевиявлення на засадах концептів «миру», «миротворчості», що відображається на формуванні правової культури на засадничих, загальновизнаних принципах права.

Ключові слова: миротворча діяльність, миротворча поліцейська діяльність, миротворча політика, мир, безпека.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Україна впродовж багатьох років виступає як значний контр'б'ютор військового і цивільного персоналу до операцій ООН із підтримання миру. Зважаючи на здобутий досвід, значні політичні й економічні дивіденди від участі у миротворчих операціях, наша держава зацікавлена в подальшій активізації цієї форми міжнародного співробітництва. Можна стверджувати, що співпраця України з ООН у галузі миротворчої діяльності постійно розширюватиметься та поглиблюватиметься. Зокрема, за рівнем участі у миротворчих операціях ООН Україна є однією з перших серед європейських країн. Актуальність участі українських контингентів у миротворчих операціях ООН полягає в тому, що відповідний процес миротворчості України є важливим саме в контексті діяльності цієї провідної міжнародної організації зі встановленням акцентів на основні принципи

та положення у справі подолання конфліктів і на характер проведення таких операцій, їхню сутність і основні напрями самої миротворчої діяльності. Змістовна сторона міжнародних і національно-державних аспектів участі України у миротворчих операціях ООН розглянута у відповідних постановках Верховної Ради України, актах Президента України та Кабінету Міністрів України. Важливим є розгляд ухвалення резолюцій Ради Безпеки ООН, завдяки яким миротворча діяльність може набути нових форм і значення [1, с. 192].

Головний принцип миротворчості – бути безпристрасним, виваженим та відкритим відносно будь-якої сторони конфлікту. Участь України у міжнародних заходах із підтримання миру та безпеки, стабілізації обстановки та зниження напруженості в різних регіонах світу зміцнює авторитет нашої держави. Ми на практиці доводимо, що наша міжнародна політика є послідовною та передбачуваною, що наша держава має власну позицію, яка базується на загальновищезначних міжнародних нормах та європейських демократичних цінностях. Україна здатна ухвалювати ефективні політичні рішення щодо участі в операціях та місіях із встановлення та підтримання миру і здійснювати їх своєчасну якісну практичну імплементацію. Миротворчий вимір зовнішньої політики України високо цінується світовою демократичною спільнотою та є однією з надзвичайно важливих складових авторитету нашої держави на міжнародній арені. Водночас про те, що наша держава – один з авторитетних миротворців у світі, мало знає громадянство у самій Україні, хоча вже значна кількість українців брали і продовжують брати участь у місіях ООН, ОБСЄ, НАТО. Ми маємо пояснити нашим громадянам цей аспект зовнішньої політики, за який нас поважають у світі [2, с. 280]. Безпристрасність і виваженість у міжнародній політиці, дипломатичність і прагнення до миру та безпеки залежить від лідерів-професіоналів, що є каталізатором стабільності. Ефективність ухвалення політичних рішень багато в чому залежить від загальної миротворчої налаштованості чи стимулів до подібної миротворчої діяльності, коли сила і міць окремої держави визначає загальну стабільність у світі. Так було вже не раз у світовій історичній практиці.

Стан дослідження проблеми

Питанням участі працівників правоохоронних органів, у тому числі поліцейських, у міжнародних миротворчих операціях із підтримання миру та безпеки приділено увагу в наукових працях таких учених, як О. М. Бандурка, Ю. П. Битяк, А. В. Войціховський, О. В. Джафарова, В. О. Заросило, М. Н. Курко, М. В. Міхеева, О. В. Мещерякова, К. М. Рудой, О. О. Телічкін та ін. Водночас є питання, які потребують додаткового вивчення щодо впровадження окремих елементів миротворчості в різні сфери людської, зокрема поліцейської,

діяльності в межах концептів правоохорони і захисту в умовах російсько-української війни. Сьогодні Україна знаходиться у центрі військових подій, після чого виникли гостро актуальні недавні конфлікти між Косово та Сербією, а також Китаєм і Тайванем. Світ в очікуванні, куди далі заведуть військові стани і якими ще більш негативними наслідками вони супроводжуватимуться.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення миротворчої поліцейської діяльності в умовах сучасної російсько-української війни на прикладі поліцейських структур країн світу та України. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: по-перше, дослідити питання психологічної реабілітації військовослужбовців, вимог, що висуваються до миротворця, методологічних засад, які можна адаптувати в поліцейську та інші сфери діяльності; по-друге, виробити професійні компетентності в цих напрямках; по-третє, здійснити співставлення понять «благодійницька діяльність», «волонтерська діяльність» і «миротворча діяльність».

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає в подальшому розвиткові положень, що стосуються поліцейської миротворчої діяльності, спрямованої на здійснення миротворчої політики відповідно до вимог міжнародного та національного законодавства з метою викорінення беззаконня в напрямі прагнень до більш вихованих і цивілізованих станів розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу

Варто звернути увагу на позицію М. М. Стадник та А. Г. Панченко, які наголошують на виокремленні актуалітетів миротворчої освіти й окресленні основ громадянського виховання в душі миру та миротворчості в системі вітчизняної освіти, що є надзвичайно важливим. Для ефективного впровадження миротворчої освіти в Україні потрібні: оновлення Концепції національно-патріотичного виховання з урахуванням викликів інформаційної війни з російським агресором; розроблення ефективних форм освіти дорослих, з наголосом не лише на професійній перепідготовці кадрів, а й на формуванні SE-навичок, розширенні знань (у тому числі в галузі миротворчої освіти), формуванні суспільної культури оволодіння такими знаннями; запровадження кращих практик формальної та неформальної освіти, спрямованих на миротворчу освіту, з урахуванням при формуванні навчальних програм культурного, історичного, соціально-економічного і політичного контексту країни або регіону; налагодження ефективного управління освітою, зокрема створення дієвої моделі державно-громадського управління в освіті; сприяння посиленню

попиту громадських активістів до опанування компетенцій у сфері миротворення; мотивація комунікацій між громадами регіону та країни загалом [3]. Потрібно відмітити, що вже наприкінці минулого століття спостерігалось посилення соціального занепокоєння з приводу різних форм насильства, таких як екоцид, геноцид, сучасна війна, етнічна ненависть, расизм. Водночас відбувалася відповідна актуалізація питань миру в галузі освіти. Миротворча освіта передбачає надання можливостей для розвитку навичок, знань і формування цінностей, необхідних для практики вирішення різних форм насильства, конфліктів, спілкування і співпраці щодо питань миру. Миротворча освіта може бути реалізованою для досягнення мирного вирішення проблем у конфліктних, постконфліктних і стабільних суспільствах. Нині в українському освітньому просторі формування миротворчих компетентностей майже відсутнє в освіті дорослих та достатньо вузько представлене в освіті дітей. Саме тому в нашій суспільній свідомості миротворчість сприймається винятково як військова діяльність, але тут слід побачити значно ширші можливості при запровадженні миротворчої освіти. Миротворчий компонент освіти можна розглядати як один із ключових чинників розвитку новоутворених громад, що формують локальний рівень громадянського суспільства. Актуальність цього питання підсилюється такими подіями, як анексія Криму, тривала війна на Сході України і вже сучасна російсько-українська війна, що спричинили зміну структури громад, зокрема появу в них «кризових» категорій населення (вимушених переселенців) [3].

Миротворча діяльність спрямована на досягнення угоди між сторонами конфлікту переважно за допомогою мирних засобів, а саме шляхом підтримання, зміцнення миру та миробудівництва в постконфліктний період. У міжнародній лексиці укорінилися два поняття, два визначення дій ООН щодо врегулювання конфліктів: «*peacekeeping*» і «*peacemaking*» («підтримання миру» та «зміцнення миру»). Іноді ці поняття вживаються без необхідного врахування сутності миротворчої діяльності ООН. Слід також відмітити, що були спроби ототожнити і змішати ці два поняття. Однак слід пам'ятати, що підтримання миру – це дії, пов'язані з розгортанням у районі конфлікту груп спостерігачів, військових контингентів і/або поліцейського, а часто і цивільного персоналу ООН із метою сприяння додержанню досягнутих угод про припинення вогню. Головна мета в цьому випадку – припинити кровопролиття, розвести конфліктуючі сторони. Зміцнення миру спрямоване на остаточне врегулювання конфлікту політичними методами шляхом переговорів та укладання відповідних угод. Миробудівництво в постконфліктний період – це дії на підтримку

владних структур у їх зусиллях, спрямованих на недопущення повторних загострень конфлікту¹ [4, с. 154].

Також важливою є роль благодійників і благодійних організацій, яка полягає у безпосередньому здійсненні відповідної миротворчої діяльності. Її основними завданнями є проведення операцій із забезпечення миру, які передбачають заходи, спрямовані на відновлення життєдіяльності найважливіших елементів інфраструктури та цивільних інститутів країни у постконфліктний період із використанням як військових, так і невійськових засобів. Мета цієї діяльності полягає в запобіганні повторенню конфлікту [4, с. 154].

У свою чергу, О. В. Марченко зазначає, що миротворча благодійна діяльність – це форма благодійної діяльності, що виявляється в наданні активної допомоги мирному населенню харчами, медикаментами, одягом у зонах воєнних дій з боку миротворців та миротворчих організацій. Це також стосується тих регіонів, що потерпають (потерпіли) від стихійних лих і катастроф. Саме там благодійність – справжнє благо, яке має цілком конкретний практичний прояв [5]. Водночас таке розуміння миротворчої благодійної діяльності не передбачає «допомоги мирному населенню харчами, медикаментами, одягом у зонах воєнних дій» – це є основним видом волонтерської діяльності, але ніяк не миротворчої [4, с. 154–155].

На думку Р. А. Сербина, миротворча діяльність – це процес взаємодії спеціальних суб'єктів, що полягає в наданні благодійної, безкоштовної допомоги мирному населенню шляхом проведення операцій із превенції конфліктів, установалення, підтримки та будівництва миру, а також ужиття заходів, спрямованих на відновлення життєдіяльності найважливіших елементів інфраструктури та цивільних інститутів країни у постконфліктний період і запобігання повторенню конфлікту [4, с. 154–155]. Тобто можна виокремити три види діяльності, які відрізняються за змістом і природою, хоча на перший погляд є тотожними. Такими видами діяльності є миротворча, благодійна та волонтерська.

Миротворець – особа, яка сприяє збереженню чи відновленню миру. Професійний миротворець – цивільна особа чи військовослужбовець, який бере участь у миротворчій діяльності світової спільноти [6, с. 54–58].

Розглядаючи адміністративно-правові засади миротворчої діяльності поліцейських, слід навести позицію К. В. Барсукова, який під час з'ясування суті проходження служби працівниками поліції в

¹ Миротворча діяльність ООН в сучасних умовах (90-ті рр. і зараз, концепція гуманітарної інтервенції) // КІМО : сайт. URL: <http://kimo.univ.kiev.ua/MVZP/56.htm> (дата звернення: 23.06.2022).

миротворчих підрозділах робить низку надзвичайно слухних теоретико-практичних висновків, які не втрачають своєї актуальності й досі.

По-перше, адміністративно-правове регулювання участі поліцейських у міжнародних миротворчих підрозділах має висвітлення як у закріпленні окремих правоохоронних відносин у сфері підтримання миру та безпеки у світі, так і в регламентації правового статусу учасників міжнародних миротворчих місій, їх компетенції, обов'язків, повноважень та юридичної відповідальності. Правове регулювання відносин у досліджуваній сфері має місце у всіх тих випадках, коли ухвалюється владне нормативне або індивідуальне рішення юридичного характеру, що регламентує положення, завдання і масштаби міжнародної миротворчої операції [7, с. 77]. У своїй науковій праці О. О. Теличкін також наголошує, що адміністративно-правове регулювання діяльності міжнародної цивільної поліції становить собою трьохрівневу систему: належність статутних актів міжнародних організацій, у першу чергу ООН, а також національного законодавства, що регламентує діяльність з підтримання або відновлення миру в цілому; належність правових джерел, які регулюють загальні «зовнішні» питання щодо організації та проведення конкретної операції (міжнародні угоди щодо врегулювання конфлікту, угоди із країною перебування місії, рішення міжнародних організацій, керівні акти міжнародних організацій, угоди з національними урядами, міжнародно-правові акти тощо); регламентація внутрішньої організаційно-розпорядчої діяльності цивільної поліції в умовах конкретної місії на користь миру (постійно чинні інструкції, акти цивільного керівництва місії, акти військового та поліцейського керівництва місії тощо) [8, с. 17].

По-друге, адміністративно-правове регулювання діяльності поліцейських у складі міжнародного миротворчого підрозділу є сенс розглядати як специфічну діяльність компетентних органів щодо налагодження миру та безпеки у відповідній державі, що здійснюється шляхом встановлення правових норм і прийняття в необхідних випадках згідно з цими нормами рішень глав держави, яка потребує допомоги міжнародного миротворчого контингенту, стосовно персональних учасників цих відносин [7, с. 77]. Як зазначає В. О. Заросило, міжнародна миротворча діяльність сприяє змінам внутрішнього законодавства України, пов'язаного із правоохоронною діяльністю органів правопорядку, зміцненню правової бази та уніфікації законодавчих актів України відповідно до вимог Ради Європи. Безпосередня участь працівників органів правопорядку України в міжнародних миротворчих операціях сприяє налагодженню контактів із представниками поліції зарубіжних країн, вивченню систем роботи поліції, впровадження їх досвіду в подальшу діяльність тощо [9, с. 23]. Також

К. М. Рудой звертає увагу, що участь органів поліції України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки здійснюється на основі міжнародного та національного законодавства, а також міждержавних і відомчих нормативних актів, реалізується за допомогою визначених форм, методів, засобів та спрямована на розвиток співпраці із правоохоронними органами різних країн, міжнародними та неурядовими організаціями, діяльність яких спрямована на забезпечення миру і безпеки, протидію транснаціональній організованій злочинності, забезпечення прав та основних свобод людини [10, с. 14].

По-третє, регулювання участі поліцейських у складі міжнародного миротворчого контингенту здійснюється шляхом дії комплексу правових норм, узгодженого впливу на досліджувану сферу суспільно-державного життя різних галузей національного права. Правотворчість у цій сфері, спираючись на потреби міжнародної державної політики у сфері міжнародної миротворчої діяльності, на здобутки юридичної науки, досягнення правової культури, здатна надавати юридичним нормам високий ступінь абстрактності, сформулювати норми-принципи, норми-завдання, уніфікувати, узгодити весь правовий матеріал у системі міжнародної миротворчої діяльності, підпорядкувати його конкретним юридичним завданням, конкретному правовому режиму регулювання. Означені завдання можуть бути вирішені лише за допомогою системної, координаційної правотворчості. Саме в кодифікованих актах одержують розвиток нормативні узагальнення, і таким шляхом іде процес побудови логічно завершеної, структурно замкненої частини національної правової системи. Таким кодифікованим нормативно-правовим актом у сфері участі поліцейських у міжнародній миротворчій діяльності має стати Кодекс організації участі поліцейських у міжнародній миротворчій діяльності або Збірка нормативно-правових актів, що регламентує як загальні засади міжнародної миротворчої діяльності, так і конкретні завдання та обов'язки поліцейських у міжнародній миротворчій діяльності [7, с. 77]. Недаремно В. О. Заросило звертає увагу, що регламентація суспільних відносин, які виникають під час існування міжнародних місій на користь миру, має риси публічного міжнародного та національного адміністративного права, тому в процесі виконавчорозпорядчої діяльності міжнародних миротворчих місій виникають норми, суперечність яких можна віднести до окремого інституту адміністративного права – інституту права миротворчої діяльності, що належить до системи адміністративного права і має риси національного та міжнародного права [9, с. 23].

По-четверте, службі поліцейських у міжнародних миротворчих підрозділах властивий також особливий адміністративно-правовий режим. Він характеризується цілісною системою регулятивного

впливу на організаційно-управлінські та службово-трудова відносини і специфічними прийомами регулювання: особливим порядком виникнення та здійснення прав і обов'язків; дією єдиних принципів і загальних положень, що поширюються на цю сукупність норм. Правові засоби, що використовуються під час участі поліцейських у міжнародних миротворчих підрозділах, об'єднані єдиними регулятивними основами, тобто всі вони функціонують в особливому, характерному саме для цього правового режиму середовищі. Водночас тут виявляється і дія принципів міжнародних норм [7, с. 77]. Як зазначає К. М. Рудой, міжнародна безпека реалізується шляхом забезпечення міжнародних режимів підтримання миру і безпеки, які становлять три основні моделі: режим загальної безпеки, режим колективної безпеки, режим безпеки на засадах співробітництва. Тому підтримання миру і безпеки органами поліції України в міжнародних миротворчих операціях обумовлює запровадження механізмів ефективного запобігання та протидії транснаціональним і міжнародним посяганням на мир і безпеку, що потребує відповідного законодавчого, наукового та інституційного забезпечення [10, с. 13].

По-н'яте, правовий інститут проходження служби поліцейськими у складі міжнародних миротворчих підрозділів охоплює правові норми, які встановлюють: формування миротворчого контингенту; посади, які займають працівники, здійснюючи від імені держави її міжнародні правоохоронні функції; принципи служби; правовий статус працівників служб, структур і підрозділів; умови проходження служби; підстави та порядок припинення службових відносин; соціально-правовий захист учасників міжнародних миротворчих місій [7, с. 77–79].

Водночас потрібно зазначити, що міжнародна миротворча діяльність сприяє змінам у різних галузях законодавства України, дозволяє ширше розглядати питання охорони прав людини в контексті правоохоронної діяльності, тому що основною метою діяльності поліцейських у міжнародних миротворчих операціях є охорона прав людини і громадянина [9, с. 25].

Таким чином, правоохоронці-поліцейські мають неабиякий досвід у врегулюванні міжнародних конфліктів і у непоодиноких випадках діляться власним досвідом у наукових публікаціях, а також вироблена відповідна законодавча база. Ця сфера наукової діяльності приваблива для вивчення у напрямі досягнення миру і безпеки в різних сферах людської діяльності. Міжнародні миротворчі місії відіграють особливу роль у врегулюванні міжетнічних та військових конфліктів, постійно розширюються, набувають нових форм і значення і загалом потребують своєї видозміни відповідно до нових викликів і стандартів завоювання довіри й авторитетності, що є досить нелегким

завданням. Основними принципами на цьому шляху є добросовісність, безпристрасність, відкритість, виваженість, прозорість міжнародної політики з урахуванням інтересів кожного. Цим самим вдається знизити соціальну напруженість і стабілізувати обстановку в багатьох точках конфліктів і протистоянь як загальнонаціонального, так і міжнародного значення. Така участь миротворців із дотриманням міжнародних стандартів безперечно зміцнює авторитет держави, дає пріоритети у вибудовуванні внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує стабільність і правопорядок. Важливим у цих процесах є вироблення вітчизняного законодавства з необхідністю ефективності його практичної реалізації в поєднанні з вимогами демократичних та національно-культурних і традиційних цінностей і пріоритетів стабільності.

Висновки

Отже, на нашу думку, поліцейська миротворча діяльність – це специфічна діяльність поліцейських колективів, спрямована на соціальне та правове врегулювання конфліктів у підпорядкованих територіально-регіональних структурах, на прикладі окремого міжнародного миротворчого підрозділу, завдяки якій формуються відповідні компетентнісні характеристики поліцейського-миротворця за допомогою освітньої складової навчально-виховних процесів та відповідної практичної діяльності миротворчого підрозділу щодо забезпечення миру, правової та соціальної стабільності і безпеки як в окремій країні, так і у світі загалом, що сприяє прийняттю виважених адміністративно-управлінських рішень і виявляється у проведенні миротворчої політики відповідно до вимог як кожного окремого громадянина, так і держави згідно із загальнодержавними та міжнародними стандартами з метою викоринення беззаконня в напрямі прагнень до більш вихованих і цивілізованих станів розвитку суспільства.

Список бібліографічних посилань: 1. Перова А. В. Участь України у миротворчих операціях ООН: правові та практичні питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. Вип. 58 (2). С. 191–194. 2. Сагач І. Участь України в миротворчих операціях НАТО. *Україна дипломатична*. 2008. Вип. 9. С. 280–286. 3. Стадник М. М., Панченко А. Г. Актуалітети миротворчої освіти. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 2. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2020/6.pdf (дата звернення: 23.06.2022). 4. Сербин Р. Особливості меценатської, миротворчої діяльності та їх видів (адміністративно-правовий аспект). *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 151–155. 5. Марченко О. В. Адміністративно-правове регулювання благодійної діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2014. 218 с. 6. Гридчин А. А. Методология урегулирования региональных конфликтов. *Свободная мысль*. 2009. № 7. С. 54–58. 7. Барсуков К. В. До питання проходження служби

працівниками ОВС у складі міжнародних миротворчих підрозділів як об'єкту адміністративно-правового регулювання. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2010. № 17. С. 71–79. **8.** Теличкін О. О. Правоохоронна діяльність у сфері забезпечення міжнародного миру і безпеки: організаційно-правові засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2004. 36 с. **9.** Заросило В. О. Адміністративно-правове забезпечення участі працівників органів внутрішніх справ України у міжнародній миротворчій діяльності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2009. 33 с. **10.** Рудой К. М. Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів поліції України у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2020. 40 с.

Надійшла до редколегії 25.06.2022

Акопян М. А. Actualization of peacekeeping activity priority directions in the conditions of current Russian-Ukrainian war on the example of police structures of the countries of the world and Ukraine

The issue of the effectiveness of peacekeeping educational processes on the basis of national patriotic education has been updated, taking into account global challenges and threats. It is proposed to create appropriate effective forms of education and science with emphasis on the training and retraining of peacekeeping personnel in the direction of conducting effective trainings, scientific research, lectures on various platforms (online auditoriums, amphitheatres, etc.). The formation of the necessary peacemaking skills is a guarantee of the stability of the state, especially regarding the unification around the solution of such issues as ecocide, genocide, modern states of war, ethnic hatred, racism, violence in the family, regarding the solution of various kinds of conflicts, communication and cooperation with issues of peace and security both in a separate country and in the world.

Important issues of psychological rehabilitation of military personnel, requirements for peacekeepers, methodological principles that can be adapted to police and other spheres of activity were also considered. In general, the development of professional competences in these areas is very important. Definitions of the terms “charitable activity”, “volunteer activity”, “peacemaking activity” are given, and their relationship is considered. The author’s definition of the concept of peacekeeping police activity is proposed. It is emphasized that the development of an effective model of peacekeeping policy is important for the formation of various branches of legal and social life, the construction of legal norms, sanction policy, which is carried out with the help of humane methods of legal regulation and, in general, concentrates the standards of the culture of behavior, the coherence of free expression of will on the basis of concepts peace, peacemaking, which is reflected in the formation of a legal culture based on the fundamental, universally recognized principles of law.

Key words: peacekeeping activity, peacekeeping police activity, peacekeeping policy, peace, security.

УДК 351.746.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.12>

Сергій Миколайович Гусаров,

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра адміністративного права та процесу (професор);*

<https://orcid.org/0000-0002-8136-0694>;

Ярослав Миколайович Лісойван,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант)

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ
ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ У СИСТЕМІ
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ**

Проаналізовано місце та роль Державного бюро розслідувань у сучасній класифікаційній системі правоохоронних органів України. Встановлено сутність дефініції «правоохоронні органи», проаналізовано особливості їх діяльності. Наголошено, що для визначення належності того чи іншого державного органу до категорії правоохоронного, йому повинні бути притаманні певні специфічні ознаки. Констатовано, що, незважаючи на короткий строк діяльності, Державне бюро розслідувань за всіма вищевказаними ознаками є належним до правоохоронних органів України. Проаналізовано повноваження та функції Державного бюро розслідувань і встановлено організаційно-правові засади його діяльності.

Ключові слова: Державне бюро розслідувань, правоохоронні органи України, повноваження, функції, державні органи, правові засади.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Історичні передумови створення Державного бюро розслідувань дають змогу констатувати, що вказаний орган є принципово новим елементом у класифікаційній піраміді сучасних правоохоронних органів нашої держави. Аргументом на користь вказаного твердження є те, що правовий статус Державного бюро розслідувань не передбачав правонаступництва від жодного із правоохоронних органів, які були ліквідовані шляхом реорганізації.

На сьогодні науковий аналіз організаційно-правових засад діяльності вказаного принципово нового правоохоронного органу України в загальній системі відповідних державних органів убачається вкрай важливим і актуальним завданням.

Стан дослідження проблеми

У різні часи проблематикою встановлення змісту дефініцій «правоохоронна діяльність» і «правоохоронні органи», а також правовим аналізом їх функціонування в державній системі правоохорони займалися такі науковці, як О. М. Бандурка, В. Я. Тацій, А. М. Куліш, А. Т. Комзюк, Д. М. Лук'янець, С. О. Островський та ін. Однак, зважаючи на короткий строк функціонування саме Державного бюро розслідувань, особливості діяльності цього правоохоронного органу залишаються у жвавому дискусійному полі вчених.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є юридична характеристика організаційно-правових засад діяльності Державного бюро розслідувань та встановлення його місця і ролі в сучасній системі правоохоронних органів.

Для досягнення сформульованої мети були поставлені такі *завдання*:

- проаналізувати сутність дефініції «правоохоронні органи»;
- охарактеризувати сучасну систему правоохоронних органів України;
- встановити специфічні ознаки правоохоронних органів, які відрізняють їх від інших державних органів;
- визначити місце і роль Державного бюро розслідувань у сучасній системі правоохоронних органів України;
- окреслити функції та повноваження Державного бюро розслідувань як принципово нового правоохоронного органу держави.

Наукова новизна дослідження

З огляду на новітність Державного бюро розслідувань у класифікаційній піраміді правоохоронних органів держави вперше було запропоновано дослідити місце і роль вказаного правоохоронного органу в механізмі реалізації правоохоронної функції держави, а також проаналізувати організаційно-правові засади його діяльності крізь призму відповідних повноважень і функцій.

Виклад основного матеріалу

Аналізуючи місце і роль Державного бюро розслідувань (далі – ДБР) у механізмі реалізації правоохоронної функції держави відповідними органами, а також зважаючи на новітність вказаного процесу, вважаємо логічним розпочати наукове дослідження з аналізу змісту такого явища, як правоохоронні органи України.

Як уже зазначалося вище, в науковій площині поняття і сутність правоохоронних органів досліджувалося великою кількістю вчених.

Наприклад, В. Я. Тацій акцентує увагу на тезі, що загальноживаною дефініція «правоохоронні органи» стала відразу після ухвалення 28 червня 1996 р. Основного Закону нашої держави – Конституції України.

Згідно з ч. 3 ст. 17 вказаного нормативно-правового акта забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладено на відповідні військові формування і правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. Науковець зауважує, що спираючись на зміст окресленої норми, можна зробити висновок, що така функція правоохоронних органів, як забезпечення державної безпеки і захисту, отримала своє конституційне закріплення, тоді як забезпечення правопорядку в суспільстві та державі, захист прав і свобод людини від правопорушень як основна функція вищевказаних органів – ні [1, с. 4; 2, с. 56].

Своєрідний підхід до тлумачення змісту правоохоронних органів має С. О. Островський, який пропонує їх трактувати як державну установу, яка діє в системі органів публічної влади і виконує відповідно до правових приписів публічні функції в різних сферах внутрішньої та зовнішньої діяльності держави, направлені на додержання та реалізацію прав і свобод громадян, законності та правопорядку із додержанням встановлених законом правил та процедур відповідно до своєї компетенції [3, с. 49].

Тотожну позицію має і А. М. Куліш, наголошуючи, що правоохоронні органи – це спеціально уповноважені державні органи, які забезпечують додержання та реалізацію прав і свобод громадян, законності та правопорядку із додержанням встановлених законом правил та процедур відповідно до своєї компетенції [4, с. 92].

Цікавим є бачення змісту правоохоронних органів Р. Тевліна, який аналізує цю дефініцію з широкої та вузької позицій. У вузькому сенсі він пропонує розглядати державні органи (органи юстиції, суду, прокуратури, внутрішніх справ, безпеки) як спеціально створені для боротьби зі злочинністю, яким для досягнення цієї мети надані повноваження із застосування передбачених законом заходів примусу і перевиховання щодо правопорушників. Правоохоронними органами в широкому сенсі вчений пропонує вважати всі інші державні органи (спеціальні державні інспекції, контролюючі органи, громадські організації, що беруть участь у правоохоронній діяльності), які наділені певними повноваженнями в галузі контролю за додержанням законності і правопорядку [5, с. 53].

Узагальнюючи всі вищепераховані наукові думки щодо визначення змісту дефініції «правоохоронні органи», з упевненістю можна констатувати, що їх об'єднує одне – певний блок ознак, наявність яких є підставою віднесення того чи іншого державного органу до категорії правоохоронних.

Зважаючи на вказане, слушною є думка О. М. Музичука, який зауважує, що ознаками правоохоронних органів, які визначають специфіку їх статусу та діяльності, є:

1) виконання однієї або кількох таких функцій, як запобігання злочинам та адміністративним правопорушенням, їх припинення та розкриття, розшук осіб, які їх вчинили; охорона особливо важливих державних об'єктів та окремих посадових осіб, передбачених законодавством; оперативно-розшукова та розвідувальна діяльність; охорона громадського порядку і громадської безпеки; виконання кримінальних покарань; контроль за переміщенням людей, транспортних засобів, товарів та інших предметів чи речовин через державний і митний контроль кордону України; протипожежний і цивільний захист населення; нагляд за виконання законів;

2) така функція (функції) є однією з основних та виконується по-всюкденно;

3) надання права на застосування примусових заходів і засобів;

4) наявність відповідних атрибутів, що дають підстави називати правоохоронний орган силовою структурою або мілітаризованим органом;

5) присвоєння працівникам правоохоронних органів спеціальних звань, видання форменого одягу, зброї, регламентація питання дисциплінарної відповідальності працівників правоохоронних органів спеціальними статутами про дисципліну [2, с. 57; 6, с. 19].

Водночас М. В. Ковалів до ознак, які відрізняють правоохоронні органи від інших державних органів, пропонує відносити такі:

1) це державний орган, уповноважений законодавством на здійснення правоохоронної діяльності;

2) повноваження правоохоронного органу спрямовані на виконання ними своєї діяльності, водночас їх порушення тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, матеріальну, кримінальну відповідальність;

3) законні й обґрунтовані рішення правоохоронних органів є обов'язковими до виконання посадовими особами і громадянами;

4) професійність реалізації своїх повноважень, тому законодавством визначено особливі умови проходження працівниками правоохоронних органів спеціальної професійної підготовки;

5) правоохоронні органи в разі необхідності виконання своїх функцій, пов'язаних із виявленням і розслідуванням порушень закону, за передбачених законом умов можуть відхилитися від правових приписів, обов'язкових для всіх інших суб'єктів суспільних відносин [7, с. 171; 8, с. 33].

Крім того, заслуговує на увагу твердження П. І. Хамули, який, крім проведення наукового аналізу сутності правоохоронних органів, демонструє власне бачення їх ознак:

1) державно-владний характер діяльності;

2) наявність повноважень щодо застосування засобів державного примусу;

3) виконання спеціальних повноважень із реалізації правоохоронної функції держави на професійній основі;

4) спеціальне матеріально-технічне і кадрове забезпечення діяльності;

5) спеціальні вимоги й обмеження щодо кадрового складу, особливий порядок їх добору, проходження служби, відповідальність, додаткові гарантії діяльності;

6) підзаконний характер діяльності;

7) рішення правоохоронного органу мають правозастосовний характер [9, с. 5].

Потрібно зауважити, що, незважаючи на високий рівень досліджуваності сутності дефініції «правоохоронні органи» та її ознак у науковій площині, нонсенсом є те, що на сьогодні в законодавчій площині означене поняття не закріплене.

Згадку про правоохоронні органи можна знайти лише у ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р., де закріплено їх перелік: органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції¹.

Незважаючи на відсутність у вищезазначеному законодавчому переліку органів Державного бюро розслідувань, його визначення, яке закріплено у ст. 1 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» як державного правоохоронного органу, на який покладаються завдання щодо запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до його компетенції², знімає всі дискусійні питання щодо приналежності ДБР до правоохоронних органів України з притаманними їм ознаками, що вже були згадані.

Вищеозначений факт підтверджує і М. С. Моїсеев, який у своєму науковому дослідженні, посилаючись на згаданий нормативно-правовий

¹ Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 № 3781-ХІІ // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12> (дата звернення: 09.06.2022).

² Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19> (дата звернення: 09.06.2022).

акт, зазначає, що відповідно до ст. 18 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» працівники ДБР під час виконання покладених на них обов'язків є представниками влади, діють від імені держави і перебувають під її захистом. Окреслена правова норма є прямим підтвердженням наявності в діяльності органів та підрозділів Державного бюро розслідувань ознак державно-владного характеру [2, с. 57].

Ще одним вагомим свідченням належності Державного бюро розслідувань до класифікаційної піраміди правоохоронних органів України є закріплення на законодавчому рівні можливості працівників вказаної державної установи застосовувати заходи державного примусу. Так, у ст. 7 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» імплементована норма про право працівників ДБР у випадках, передбачених зазначеним документом, а також на підставі та в порядку, визначених Законом України «Про Національну поліцію», на зберігання, носіння та застосування вогнепальної зброї та спеціальних засобів, а також заходів фізичного впливу¹.

Зауважимо, що правовий аналіз повноважень ДБР, які закріплені у ст. 6 Закону України «Про Державне бюро розслідувань», дає підстави констатувати, що на органи ДБР законодавцем покладено реалізацію таких функцій: профілактичної, оперативно-розшукової, розслідування злочинів, а також здійснення таких допоміжних функцій, як аналітична та/або методична, інформаційна й обмежено нормотворча. Окреслена класифікація повноважень і функцій ДБР є підтвердженням його вагомій ролі у процесі реалізації правоохоронної функції держави [2, с. 59].

Виняткова важливість здійснення своїх повноважень ДБР засвідчується покладенням законодавцем на цей правоохоронний орган особливої відповідальності за ефективне вирішення завдань із запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування:

1) злочинів, учинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище, крім випадків, коли ці злочини віднесено до підслідності детективів Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ);

2) злочинів, учинених службовими особами НАБУ, заступником Генерального прокурора – керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури або іншими прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, крім випадків, коли ці злочини віднесено до підслідності детективів підрозділу внутрішнього контролю НАБУ;

3) злочинів проти встановленого порядку несення військової служби, крім злочинів, передбачених ст. 422 КК України («Розголошення

¹ Там само.

відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості»¹).

Зазначимо, що дослідження місця Державного бюро розслідувань у механізмі правоохоронної функції держави повинно реалізовуватись у безпосередньому зв'язку із встановленням особливостей адміністративно-правового статусу вказаного державного органу, а також аналізом його функцій та повноважень, що дозволить чітко встановити межі його діяльності, охарактеризувати алгоритм взаємодії з іншими правоохоронними органами у сфері, що досліджується, тощо.

На сьогодні можна з упевненістю констатувати, що Державне бюро розслідувань є суб'єктом адміністративно-правових відносин, оскільки законодавець визначив, що цей правоохоронний орган у процесі реалізації досудового розслідування кримінальних правопорушень здійснює комплекс і адміністративних повноважень. Так, перебуваючи у внутрішніх і зовнішніх адміністративно-правових відносинах, керівництво та працівники ДБР реалізують повноваження від його імені [10, с. 466].

Принциповим для характеристики місця і ролі Державного бюро розслідувань у класифікаційній системі правоохоронних органів держави є факт певного переплетіння функцій та повноважень вказаного державного органу з Національним антикорупційним бюро України: обидва правоохоронні органи здійснюють протидію та боротьбу із правопорушеннями, суб'єктами яких є вищі посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування. Розмежування у повноваженнях ДБР та НАБУ полягає лише у видах правопорушень, факти вчинення яких є підставою для розслідування. Досудове розслідування корупційних злочинів, учинених вищими посадовими особами, що визначені в п. 1 ч. 5 ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України, здійснюється слідчими НАБУ, а всіх інших злочинів, що були скоєні тими ж самими суб'єктами, – слідчими ДБР [2, с. 60].

Висновки

Отже, Державне бюро розслідувань посідає важливе місце в системі правоохоронних органів держави, основним завданням якого є запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування кримінальних правопорушень, суб'єктами яких є вищі посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування. ДБР притаманні всі функції правоохоронних органів, основними з яких є державно-владний характер діяльності, право застосовувати заходи державного примусу, виконання спеціальних повноважень із

¹ Там само.

реалізації правоохоронної функції держави на професійній основі, підзаконний характер діяльності тощо.

Список бібліографічних посилань: 1. Тацій В. Поняття та система правоохоронних органів: у контексті системних змін до Конституції України. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 3–17. 2. Моїсєєв М. С. Місце Державного бюро розслідувань України у системі державних органів. *Правові горизонти*. 2018. Вип. 10 (23). С. 55–60. 3. Островський С. О. Поняття та функції правоохоронних органів держави. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Вип. 1, т. 2. С. 46–49. 4. Куліш А. М. Щодо визначення поняття «правоохоронні органи». *Право і Безпека*. 2005. № 4. С. 90–93. 5. Тевлін Р. Про поняття «правоохоронні органи» у широкому та вузькому розумінні. *Вітчизняне право*. 1995. № 7. С. 51–54. 6. Музичук О. М. Сучасний стан теоретичної розробки та законодавчого визначення поняття правоохоронних органів та їх переліку. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. Вип. 44. С. 12–21. 7. Ковалів М. В. Адміністративно-правове регулювання діяльності правоохоронних органів у демократичній державі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 166–173. 8. Моїсєєв М. С. Адміністративно-правовий статус Державного бюро розслідувань України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2019. 227 с. 9. Хамула П. І. Правоохоронні органи в системі органів державної влади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2016. 21 с. 10. Ковбас І. В., Крайній П. І. Особливості повноважень державного бюро розслідувань як складова його адміністративно-правового статусу // *Правова наука і державотворення в Україні у світлі сучасних глобалізаційних викликів: історія, теорія, практика (до 25-ї річниці Конституції України) : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Маріуполь – м. Кривий Ріг, 11 черв. 2021 р.) / МВС України, Донецьк. держ. ун-т внутр. справ. Маріуполь, 2021. С. 466–469.*

Надійшла до редколегії 11.06.2022

Gusarov S. M., Lisoyvan Ya. M. Organizational and legal principles of the State Bureau of Investigation activity in the system of law enforcement agencies of Ukraine

The place and role of the State Bureau of Investigation in the modern classification system of law enforcement agencies of Ukraine is analyzed. The essence of the definition of “law enforcement agencies” is established, and the peculiarities of their activities are analyzed. It has been noted that modern law enforcement bodies must be considered as state bodies that function in the general system of public authorities and perform, in accordance with current legislation, relevant functions in various fields of internal and external activity of the state, the purpose of which is to observe and implement the rights and freedoms of citizens, legality and

law and order with compliance with the rules and procedures regulated by law within the limits of their competence.

It has been emphasized that in order to determine whether a state body belongs to the category of law enforcement, it must have certain specific characteristics. The following signs are the state and authority nature of the activity; the right to apply measures of state coercion; execution of special powers to implement the law enforcement function of the state on a professional basis; special material, technical and personnel support of activities; statutory nature of activity; enforceable nature of law enforcement agency decisions, and more.

It has been established that, despite the short period of activity, the State Bureau of Investigations belongs to the law enforcement agencies of Ukraine by all the above-mentioned features. The powers and functions of the State Bureau of Investigation are analyzed. It has been emphasized that the main ones are solving the tasks of prevention, detection, termination, disclosure and investigation of crimes committed by officials who occupy a particularly responsible position; crimes committed by NABU officials, the Deputy Prosecutor General - head of the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office or other prosecutors of the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office; crimes against the established order of military service.

Key words: State Bureau of Investigation, law enforcement bodies of Ukraine, powers, functions, state bodies, legal principles.

Юрій Дмитрович Древалъ,

доктор наук з державного управління, професор,
Національний університет цивільного захисту України (м. Харків);

<https://orcid.org/0000-0002-7347-9433>,
e-mail: drevaly@ukr.net

ПРИНЦИПИ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ОХОРОНИ ПРАЦІ

У складних умовах сьогодення набуває додаткової актуальності питання уточнення та вдосконалення базових засад врегулювання соціально-трудових відносин, у тому числі у сфері охорони праці. Все це зумовлює приділення додаткової уваги принципам – вихідним положенням, які визначають природу і сутність певного соціального явища (в нашому випадку – правового регулювання сфери охорони праці). Відмічено, що принципи не лише позначають сутнісні риси правового регулювання соціально-трудових відносин, але і складають фундамент поточного та перспективного законодавства у сфері трудового права. Природно, що зазначені принципи конкретизуються та набувають статусу правових норм у законах і підзаконних актах. Тому має йтися про своєрідний ланцюжок: від принципів до їхнього застосування в нормативно-правових актах. На основі зазначеного обґрунтовано положення про те, що процес формування та реалізації принципів у сфері охорони праці вимагає нагального вдосконалення. Правилком для вдосконалення роботи в цьому напрямі слід визнати те, що в галузевих принципах, до яких належить охорона праці, мають гармонійно поєднуватися суто статичні та динамічні компоненти, які відповідатимуть швидкоплинним змінам у всіх сферах суспільних і соціально-трудових відносин.

Ключові слова: принципи, державна політика, трудове право, сфера охорони праці.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Термін «принцип» (від лат. *principium* – початки, засади, основа, першоджерело) в загальному розумінні означає основне вихідне положення, визначальну ідею, правила, що визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найбільш суттєві властивості. Пізнавальна діяльність у будь-якій сфері знань базується на складній сукупності принципів, зокрема науковості, всебічності, історизму, комплексності, об'єктивності і конкретності. За допомогою принципів убачається можливим визначити найбільш важливі аспекти унормування, регулювання та спрямування розвитку певної частини соціальних відносин. Це повною мірою стосується і політики у

сфері охорони праці. До того ж у складних умовах сьогодення стрімко примножилася кількість викликів, які постали перед працівниками у всьому світі. Все це вимагає не лише оперативного реагування, але і розвитку та вдосконалення базових засад працеохоронної політики.

Стан дослідження проблеми

Різномісні аспекти природи та застосування принципів уже традиційно розглядаються представниками багатьох наукових дисциплін, першочергово філософами, правознавцями та представниками науки державного управління. Безпосередній стосунок до предмета цього дослідження мають ті розвідки, в яких предметом дослідження виступають принципи трудового права (праці В. Жернакова, І. Жигалкіна, М. Іншина, Г. Чанишевої, В. Щербини) та принципи державної політики у сфері охорони праці (праці О. Яковлева). Стосовно цього слід відмітити не лише генетичний зв'язок між трудовим правом та охороною праці (якраз у руслі науки трудового права розглядаються правові аспекти працеохоронної політики), але і те, що в базовому законодавстві з охорони праці застосовується саме категорія «принципи державної політики». Західні ж дослідники вже традиційно виводять принципи у сфері праці від загальноправових чи навіть філософських, розрізняючи при цьому романо-германську (континентальну) та англосаксонську правові системи (праці Г. Авілья (*H. Ávila*), Р. Дворкіна (*R. Dworkin*) та Д. Кабреллі (*D. Cabrelli*)). Водночас у прикладних дослідженнях доволі часто спостерігається і тяжіння до суто формального та декларативного трактування принципів і як категорії наукового пізнання, і як підґрунтя для формування та реалізації працеохоронної політики. За такого підходу між зазначеним переліком принципів та конкретним аналізом будь-якого питання взагалі не простежується жодного конструктивного зв'язку. До того ж поки що бракує наукових досліджень з обмеженням предмета лише охороною праці.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є поглиблений аналіз місця принципів у науці трудового права та обґрунтування напрямів удосконалення принципової основи правового регулювання заходів з охорони праці.

Досягнення зазначеної мети спирається на виконання таких *завдань*: 1) уточнення місця принципів у процесі формування та реалізації державної політики; 2) зіставлення принципів і норм у сфері правового регулювання соціально-трудова відносин; 3) аналіз принципів державної політики у сфері охорони праці; 4) формулювання та обґрунтування пропозицій, які стосуються уточнення принципових засад правового регулювання сфери охорони праці.

Наукова новизна дослідження

Наведено й обґрунтовано положення, згідно з яким процес удосконалення правових засад у сфері охорони праці має бути системним і взаємопов'язаним: від базових засад (принципів) до загальних (які притаманні загальній частині тієї чи іншої галузі права, зокрема трудового) і спеціальних (які належать до окремих інститутів тієї чи іншої галузі права і регулюють певний вид суспільних відносин, зокрема охорони праці) норм.

Виклад основного матеріалу

Загалом під державною політикою прийнято розуміти сукупність ціннісних цілей, державно-управлінських заходів, рішень і дій, порядок реалізації державно-політичних рішень (поставлених державною владою цілей) і системи державного управління розвитком країни. Слід виходити з того, що державна політика має ґрунтуватися якраз на принципах, тобто на універсальних і основоположних засадах діяльності органів, інститутів та людей з управління суспільними процесами.

Дослідники трудового права висловлюють однаковість у тому, що принципам має відводитися важливе значення у сфері нормативного регулювання трудової та працезахоронної діяльності. За оцінкою І. Жигалкіна, наприклад, «значення принципів трудового права у правовому регулюванні трудових відносин у сучасних реаліях полягає в наступному: 1) посилити соціальну сутність трудового права; 2) посилити дієвість та ефективність права на працю й інших трудових прав працівників; 3) забезпечити ефективність механізмів соціального партнерства; 4) наблизити й адаптувати механізми регулювання відносин із питань праці до міжнародних, у тому числі європейських, стандартів; 5) забезпечити цілісність і єдність трудового права як галузі права» [1, с. 72].

Слід звернути особливу увагу, що стосовно співвідношення принципів і норм такої однаковості вже не спостерігається. Так, за оцінкою В. Щербини, принципи трудового права України – це основоположні керівні ідеї, що висвітлюють сутність норм трудового права та головні напрями політики держави в галузі правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних із застосуванням та організацією праці людей [2, с. 28]. У тлумаченні М. Іншина та його співавторів, принципи трудового права – це система зумовлених станом розвитку суспільства і держави основних керівних положень, тенденцій, які спрямовані на забезпечення ефективного правового регулювання відносин з питань праці з метою забезпечення єдності, цілісності, системності трудового права [3, с. 36].

Водночас Г. Чанишева, застосовуючи відносно нову категорію «принципи правового регулювання трудових відносин», наділяє її такими ознаками: «вони є найбільш важливими основоположними

заходами, першоосною трудового права, пронизують зміст його норм; мають універсальну, загальну сферу дії на всій території держави, є первісними за змістом та вторинними за формою щодо правових норм (правил поведінки); зміст правових норм та інститутів не може суперечити цим принципам; вони є взаємопов'язаними, взаємообумовленими, мають комплексний характер; повинні бути закріплені в Конституції України, інших законах» [4, с. 10]. У такому контексті заслуговують на увагу і напрацювання В. Жернакова та С. Сільченка, які з посиланням на рішення Конституційного Суду України звертають увагу на неприпустимість визначення змісту принципів права тільки з позицій позитивізму, а також на те, що разом «із поступовим формуванням належного рівня правової культури у суспільстві роль принципів права зростатиме» [5, с. 108, 111].

Спільним для наведених вище тлумачень має вважатися те, що принципи позначають сутнісні риси правового регулювання соціально-трудова відносин, що вони складають фундамент поточного законодавства у сфері трудового права, а також виступають як своєрідний «компас» для його розвитку та вдосконалення. Безпосереднім регулятором виступають не принципи, а правові норми (ще раз звернімося до наведеного вище цитування: принципи є «первісними за змістом і вторинними за формою щодо правових норм (правил поведінки)»).

Для підтвердження цієї думки доцільно звернутися до змісту Декларації МОП з основоположних принципів та прав у сфері праці 1998 р. (далі – Декларація 1998 р.), яка належить до документів програмного значення цієї організації. У ній наголос зроблено на гармонійній єдності «принципів» і «прав» у сфері праці. Це: а) свобода асоціації та реальне визнання права на ведення колективних переговорів; б) скасування всіх форм примусової чи обов'язкової праці; с) реальна заборона дитячої праці; д) недопущення дискримінації у сфері праці та занять.

Для нашого дослідження важливими є вказівки в тексті Декларації 1998 р. на те, що «ці принципи та права втілювалися та розвинулися у формі конкретних прав та обов'язків у Конвенціях, визнаних фундаментальними як у самій Організації, так і поза її межами»¹.

Принагідно слід відмітити, що в зарубіжній літературі аналіз принципів у сфері праці традиційно пов'язується якраз зі змістом

¹ ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work and its Follow-up. Adopted by the International Labour Conference at its Eighty-sixth Session, Geneva, 18 June 1998 // International Labour Organization : сайт. URL: <https://www.ilo.org/declaration/thedeclaration/textdeclaration> (дата звернення: 15.05.2022).

Декларації 1998 р. Інколи навіть зауважується, що джерелом таких принципів є не лише наведена Декларація, але і зміст конвенцій та рекомендацій [6, р. 3, 4, 9].

Такий підхід повністю узгоджується із критеріями правового позитивізму. За нашою оцінкою, початки процесу формування таких принципів слід віднести до часу становлення Міжнародної організації праці (детальніше про авторські напрацювання із цього питання див. [7]).

Державна політика в галузі охорони праці відповідно до приписів ст. 4 Закону України «Про охорону праці» базується на декількох важливих принципах, зокрема пріоритету життя і здоров'я працівників, повної відповідальності роботодавця за створення належних, безпечних і здорових умов праці; підвищення рівня промислової безпеки шляхом забезпечення суцільного технічного контролю за станом виробництв, технологій та продукції, а також сприяння підприємствам у створенні безпечних та нешкідливих умов праці; комплексного вирішення завдань охорони праці на основі загальнодержавної, галузевих, регіональних програм із цього питання та з урахуванням інших напрямів економічної і соціальної політики, досягнень у галузі науки і техніки та охорони довкілля; соціального захисту працівників, повного відшкодування шкоди особам, які потерпіли від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, тощо (усього названо десять принципів)¹.

Природно, що зазначені принципи конкретизуються та набувають статусу правових норм у законах і підзаконних актах. Взнявши за основу один із принципів, можна простежити і своєрідний правовий ланцюжок: від базових засад (принципів) до загальних (які притаманні загальній частині тієї чи іншої галузі права і поширюються на всі чи більшість інститутів відповідної галузі) і спеціальних (які належать до окремих інститутів тієї чи іншої галузі права і регулюють певний вид родових суспільних відносин з урахуванням притаманних їм особливостей) норм.

Наприклад, частина принципу щодо «соціального захисту працівників, повного відшкодування шкоди особам, які потерпіли від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань» (у тій частині, де йдеться про «відшкодування шкоди ...») набуває нормативно-правового значення у ст. 9 Закону України «Про охорону праці» під назвою «Відшкодування шкоди у разі ушкодження здоров'я працівників або у разі їх смерті». Наведена ж норма набуває

¹ Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 № 2694-ХІІ // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12> (дата звернення: 15.05.2022).

правозастосовного характеру в Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві».

Водночас застосування зазначеного критерію чітко вказує і на недоліки в питанні формального визначення принципів державної політики у сфері охорони праці. Це стосується, наприклад, зазначеного принципу щодо «підвищення рівня промислової безпеки». Відомо ж, що термін «промислова безпека» лише зрідка наводиться в підзаконних нормативних актах. До того ж цей термін було виключено і з останньої редакції відповідного національного стандарту (Національний стандарт ДСТУ 2293:2014 «Охорона праці. Терміни та визначення»).

Слід звернути увагу також і на принцип «комплексного вирішення завдань охорони праці на основі загальнодержавної, галузевих, регіональних програм з цього питання». Відомо, що загальнодержавна програма, яку ухвалили ще у 2013 р., була розрахована до кінця 2018 р. (Загальнодержавна соціальна програма поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2014–2018 роки, затверджена Законом України від 4 квітня 2013 р. № 178-VII). За цей час зазнала істотних змін значна частина соціально-трудових відносин, що вимагає і відповідного реагування та забезпечення на рівні загальнодержавної політики. На сьогодні все ще зберігається чинність цієї програми (із незначними змінами, які було внесено у 2015 та 2019 роках).

Висновки

Система принципів є вихідним положенням будь-якої теорії чи вчення, а також унормування конкретно визначеного спектра суспільних відносин. Загалом під принципами права розуміється основа чи фундамент правового регулювання, що висвітлює сутність права, що визначає його зміст і загальний характер правового регулювання суспільних відносин. Згідно з приписами національного законодавства державна політика у сфері охорони праці базується на чітко окреслених і розтлумачених принципах. Разом із тим процес формування та реалізації таких принципів вимагає нагального вдосконалення. Наприклад, додаткової уваги вимагає проблема належного закріплення принципів у нормативно-правових актах. Слід відмітити і недостатній ступінь обґрунтованості деяких із формально визначених принципів. Тому процес удосконалення правової політики у сфері охорони праці має бути системним і взаємопов'язаним: від базових засад (принципів) до загальних (які притаманні загальній частині тієї чи іншої галузі права, у тому числі трудового) і спеціальних (які належать до окремих інститутів тієї чи іншої галузі права і регулюють певний вид суспільних відносин, у тому числі охорони праці) норм.

Загальним правилом для вдосконалення роботи в цьому напрямі слід визнати те, що в галузевих принципах, до яких належить і охорона праці, мають гармонійно поєднуватися суто статичні та динамічні компоненти, які відповідатимуть швидкоплинним змінам у всіх сферах суспільних і соціально-трудових відносин.

Список бібліографічних посилань: 1. Жигалкін І. П. Значення принципів трудового права в правовому регулюванні трудових відносин // Актуальні проблеми трудового законодавства, законодавства про державну службу та службу в правоохоронних органах : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16 листоп. 2018 р.) / за заг. ред. К. Ю. Мельника. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. С. 69–72. 2. Щербина В. І. Трудове право України : підручник / за ред. В. С. Венедиктова. Київ : Істина, 2008. 384 с. 3. Трудове право України : підручник / за заг. ред. М. І. Іншина, В. А. Костюка, В. П. Мельника. Київ : Центр учб. літ., 2016. 472 с. 4. Чанишева Г. І. Основні принципи правового регулювання трудових відносин за проектом Трудового кодексу України. *Університетські наукові записки*. 2016. № 3. С. 8–17. 5. Жернаков В. В., Сільченко С. О. Роль принципів в утвердженні соціальних прав в Україні: теорія і практика. *Право і суспільство*. 2021. № 6. С. 107–112. 6. The Labour Principles of the United Nations Global Compact: A Guide for Business / International Labour Office. Geneva : ILO, 2008. 49 p. 7. Древалю Ю. Д. Про значущість принципів у діяльності Міжнародної організації праці. *Право та інновації*. 2015. № 1 (9). С. 26–30.

Надійшла до редколегії 19.05.2022

Draval Yu. D. Principles as a methodological basis for the formation and implementation of state policy in the field of labor protection

In today's difficult conditions, the issue of clarifying and improving the basic principles of regulating labor protection relations, including in the field of labor protection, is gaining considerable relevance. All this leads to additional attention being paid to the principles as initial provisions that determine the nature and essence of a certain social phenomenon (in our case – legal regulation of the field of labor protection).

The task of the work is an in-depth analysis of the place of principles in the science of labor law and substantiation of directions for improvement of the principle basis of legal regulation of labor protection measures.

Various approaches to the application of principles in the field of legal regulation of social labor relations and labor protection are analyzed. It is noted that the principles indicate the essential features of the legal regulation of social and labor relations, that they form the foundation of current and prospective legislation in the field of labor law. It is natural that these principles are specified and acquire the status of legal norms in laws and by-laws. Therefore, it should be about a kind of chain: from the principles to their application in normative legal acts. Some shortcomings in the content of the principles, which require urgent correction, were also noted.

The statement that the process of formation and implementation of principles requires urgent improvement is substantiated. The problem of properly enshrining the principles in normative legal acts on labor protection is urgent. First of all, it should be noted the insufficient degree of validity of some of the formally defined principles. The process of improving legal policy in the field of labor protection should be systematic and interconnected: from principles to general and special norms.

Key words: principles, state policy, labor law, sphere of labor protection.

УДК 342.951:351.82

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.14>

Надія Василівна Ільчишин,

кандидат юридичних наук,

Восьмий апеляційний адміністративний суд (суддя), м. Львів;

<https://orcid.org/0000-0002-0435-6480>

СУТНІСТЬ СТАДІЇ РОЗГЛЯДУ СПРАВИ ПО СУТІ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Визначено сутність окремих стадій адміністративного судочинства через визначення окремих завдань тих чи інших процесуальних дій, які вчиняються на стадії розгляду справи по суті. Ця стадія з огляду на головне її завдання є ключовою в процесі здійснення судочинства. Наголошено на розумінні стадії як окремого етапу провадження, для якого характерний відкритий принцип змагальності, тобто є реальна можливість у вербальній формі відстоювати свою позицію. Всі інші стадії провадження переважно здійснюються у письмовій формі, тобто без безпосередньої одночасної участі сторін спору. Сутність розгляду справи по суті виявляється у з'ясуванні істини і доведенні своєї правоти через представлення доказів.

Ключові слова: розгляд справи по суті, засади розгляду справи по суті, принципи адміністративного провадження, стадії провадження справи.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Сучасна наукова література дуже широко описує всі без винятку питання, пов'язані із процесом здійснення адміністративного судочинства. Однак сутність стадії розгляду справи по суті, розкрита через зміст і мету кожної окремої процесуальної дії, не дуже детально описана в літературі.

Стан дослідження проблеми

Питання адміністративного судочинства з огляду на систематичні зміни в українському законодавстві постійно висвітлюються у працях таких науковців, як О. Бандурка, С. Ківалов, М. Ковалів, І. Коліушко, А. Комзюк, В. Пчелін та ін.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – охарактеризувати стадії адміністративного провадження розгляду справи по суті крізь призму осмислення завдань і цілей окремих процесуальних дій. Завданнями статті є: окреслити розуміння сутності стадійності адміністративного процесу, поділити весь процес на окремі етапи, роз'яснити їх значення в контексті сучасної політико-правової думки, надати характеристику стадії розгляду

справи по суті та розробити визначення розгляду справи по суті як наукового терміна.

Наукова новизна дослідження полягає у висвітленні авторського погляду на зміст стадії розгляду справи по суті, що дає змогу зрозуміти, що ця стадія є провідною з точки зору вирішення справи, однак базується на інформації, яка отримана під час попередніх «підготовчих» етапів.

Виклад основного матеріалу

Процедура здійснення адміністративного судочинства досить складна та багаторівнева, однак ключовим етапом у вирішенні спорів, які належать до юрисдикції адміністративних судів, є саме розгляд справи по суті. Цей етап є вирішальним у процесі адміністративного судочинства, адже саме він знаменується прийняттям рішення у справі та спрямуванням цього рішення до реалізації (або оскарження).

Стадійність адміністративного судочинства обумовлена багатьма факторами, серед яких ключовими є: строки і терміни проведення окремих стадій; обсяг правосуб'єктності учасників адміністративного судочинства; важливість рішень, що приймаються на кожному етапі. Безперечно, не можна стверджувати, що етап підготовчого провадження є неважливим. На нашу думку, варто говорити про його забезпечувальний характер, тобто про те, що на цій стадії «готуються» всі необхідні умови для подальшого розгляду справи по суті.

Стадія розгляду справи по суті є кульмінацією всього провадження. Її завдання та мета майже повністю відповідають спрямованості адміністративного судочинства в цілому, однак розгляд справи по суті є лише частиною провадження, що дає можливість лише частково ототожнювати його характеристики із загальною категорією адміністративного судочинства.

Натомість засади здійснення судочинства наявні в усіх без винятку етапах провадження. Варто підтримати думку В. Пчеліна, який наголошує, що адміністративне судочинство ґрунтується на таких ключових засадах: верховенство права, законність, рівність сторін, змагальність сторін, гласність і відкритість процесу, забезпеченість апеляційного та касаційного оскарження, обов'язковість судового рішення, а також справедливість і повноважність суду. Також дослідник під час тлумачення поняття «принципи організації судочинства» серед іншого вказує, що вони є основоположними засадами функціонування адміністративних судів з розгляду та вирішення публічно-правових спорів [1]. Розгляд і вирішення публічно-правових спорів розуміється як головна, кінцева мета здійснення всього процесу адміністративного судочинства, що підтверджує положення щодо важливості і пріоритетності стадії розгляду справи по суті. Від того і

основоположні ідеї адміністративного судочинства притаманні стадії розгляду справи по суті.

Авторський колектив навчального посібника з адміністративного судочинства акцентує увагу на тому, що саме судовий розгляд справи про публічно-правовий спір є базовою частиною здійснення адміністративного судочинства: «Судовий розгляд є основною стадією адміністративного процесу, що складається із сукупності процесуальних дій суду та інших учасників процесу і спрямована на розгляд і вирішення адміністративної справи по суті судом першої інстанції» [2, с. 415]. Погоджуючись із тезою авторів посібника, варто більш конкретизувати і те, що саме розгляд справи по суті як окремий етап судового розгляду є тією стадією, на якій реалізуються завдання та цілі адміністративного судочинства в цілому.

А. Руденко зазначає, що «адміністративне судочинство – це форма позовного здійснення правосуддя, яка полягає у всебічному, повному, об'єктивному розгляді та вирішенні адміністративними судами у стадійному порядку, визначеному нормами Кодексу адміністративного судочинства України, адміністративно-правових спорів, що виникають між фізичними та юридичними особами, з одного боку, та суб'єктом владних повноважень (органом державної влади, органом місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами, іншим суб'єктом владних повноважень при здійсненні ним владних управлінських функцій на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень), з іншого, із метою захисту прав та свобод фізичних осіб, прав і законних інтересів юридичних осіб, здійснення контролю у сфері публічно-правових відносин» [3, с. 28]. Розгляд справи по суті передбачає процесуальну форму та порядок реалізації певних дій у межах стадії адміністративного судочинства. Розгляд справи за своїм змістом є комплексом взаємозалежних дій, передбачених Кодексом адміністративного судочинства України. Розуміючи розгляд справи по суті як окрему стадію здійснення судочинства, наголосимо, що в її межах здійснюються окремі дії, які можна визначити як етапи розгляду справи. Саме дроблення стадії на окремі етапи, а в подальшому і дії, дозволяє більш повно сформулювати уявлення про сутність судових процедур на стадії розгляду справи по суті.

Загалом процес розгляду справи по суті поділяється на такі етапи: 1) відкриття розгляду справи по суті; 2) з'ясування обставин справи та досліджування доказів; 3) судові дебати; 4) ухвалення судового рішення. З огляду на це можна стверджувати, що розгляд справи по суті характеризується етапністю і послідовним виконанням окремих процесуальних дій, кожна з яких має своє значення.

Здійснення розгляду передбачає вчинення низки послідовних дій, які: по-перше, спрямовані на реалізацію завдань адміністративного

судочинства – справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень¹; по-друге, забезпечують проведення процесуальних дій у межах положень, що визначають порядок здійснення адміністративного судочинства; по-третє, надають реальну можливість сторонам спору та іншим учасникам процесу реалізовувати власне право на судовий захист прав, свобод та інтересів.

Особливістю адміністративного судочинства в Україні є те, що сторони спору мають нерівний соціально-політичний та адміністративно-правовий статус, що з огляду на існування правовідносин між ними найчастіше виключає диспозитивність цих відносин і має імперативний характер. Однак право на судовий захист і сам процес здійснення судового розгляду справи вирівнює повноваження сторін під час розгляду спору. Суд у цьому випадку виступає регулятором у відносинах щодо вирішення спорів між державою в особі органів влади і суспільством. Якщо порівнювати з розглядом справ по суті в межах кримінального судочинства, то адміністративне судочинство можна описати як можливість суспільства реально захищати власні права, свободи та інтереси у відносинах із державою в результаті виникнення спору, тоді як у кримінальному судочинстві – органи державної влади, а разом з ними і суд, з'ясовують обставини щодо протиправного діяння однієї сторони. Тобто варто підкреслити, що адміністративне судочинство є процесом з'ясування та вирішення спірного питання між двома рівноправними сторонами в одній справі, водночас кримінальне судочинство – це діяльність із визначення винуватості або невинуватості окремої особи, яку держава попередньо визначила підозрюваним і обвинуваченим у вчиненні суспільно-небезпечного діяння.

Адміністративне судочинство передбачає кілька стадій або етапів його здійснення, однак головною з них є розгляд справи по суті. Це пояснюється низкою факторів. По-перше, після виникнення будь-якого спору виникає потреба в його вирішенні, де саме адміністративні суди є тим органом, який уповноважений це зробити. Звернення до суду спрямоване на отримання бажаного результату – вирішення проблемних питань, які виникли в публічно-правових відносинах. Під час розгляду справи по суті здійснюється сам процес

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 12.05.2022).

вирішення. По-друге, розгляд справи по суті є стадією, де принципи змагальності у доведенні своєї позиції виявляється найбільше. По-третє, семантика самого словосполучення «розгляд справи по суті» передбачає прийняття кінцевого рішення, яким має закінчитися спір між сторонами, що виник. Однак зазначимо, що відсутність у назві стадії терміна «вирішення» свідчить, що в межах цієї стадії може бути прийнято рішення про закриття справи і залишення її без розгляду.

У загальному вигляді спрямованість і сутність розгляду справи по суті як одного з етапів адміністративного судочинства можна зобразити у формі піраміди (рис. 1).

Рис. 1. Етапи адміністративного судочинства

В основі піраміди лежить перша стадія здійснення судового розгляду – пред'явлення позову, яка полягає у виявленні ініціативи однієї зі сторін, між якими виник публічно-правовий спір. Кожен етап має важливе значення: без пред'явлення позову неможливе подальше відкриття провадження у справі. На цих двох діях базується діяльність, що в загальному вигляді має назву підготовчого провадження. Тобто пред'явлення позову і відкриття провадження є обов'язковою та необхідною умовою існування підготовчого етапу. Водночас підготовчий

етап є підґрунтям для здійснення розгляду справи по суті – завершальної стадії судового розгляду, для якої характерне використання інформації, отриманої на попередніх стадіях та в ході розгляду справи по суті. «Вершиною» провадження є безпосередньо вирішення спору, заради якого воно здійснюється. Вирішення спору відбувається на стадії розгляду справи по суті у формі ухвалення судового рішення.

У своєму дослідженні мети, завдань і принципів адміністративного судочинства, базуючись на думках видатних учених, Б. Будзик констатує, що «адміністративне судочинство як процесуальна діяльність пов'язується саме із “розглядом і вирішенням адміністративних справ”, що вказує на процесуальну сторону правосуддя в адміністративних справах, характеризуючи таким чином сам його процес, спрямований на вирішення публічно-правового спору, а також захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, якщо таке порушення мало місце» [4, с.90]. Науковець наголошує, що спрямованість адміністративного судочинства в цілому сконцентрована на розгляді та вирішенні справи. Сутність полягає у здійсненні заходів, спрямованих на досягнення чітко визначеної мети адміністративного судочинства, яку він убачає саме в розгляді та вирішенні справи, що відповідає сутності розгляду справи по суті.

Етап розгляду справи по суті передбачає реальне застосування адміністративно-правових норм. Йдеться саме про правозастосовну діяльність норм адміністративного процесуального законодавства. Змістом правозастосування є сприяння відновленню, забезпеченню та охороні прав і свобод суб'єкта правовідносин, в адміністративному судочинстві – суб'єктів публічно-правових відносин, чиї права порушені. Розгляд справи по суті можна розуміти як вид правозастосовної діяльності, що передбачає чітко визначену процедуру здійснення процесуально значущих дій із метою забезпечення справедливості, законності і відновлення порушених прав у публічно-правових відносинах, спори про які надійшли до суду.

Всі стадії адміністративного судочинства поділяються на етапи. Стадія розгляду справи по суті, на думку І. Качур, складається із трьох окремих етапів: відкриття судового засідання; з'ясування обставин справи та досліджування доказів; судові дебати й ухвалення та проголошення (вручення) судового рішення [5, с. 155]. Кожен окремий етап досліджуваної стадії передбачає здійснення окремих процедур.

Так, під час відкриття судового засідання здійснюється оголошення складу суду та роз'яснення права відводу; роз'яснення прав та обов'язків перекладачеві й експертові та приведення їх до присяги; встановлення осіб, які прибули на судові засідання; роз'яснення прав і обов'язків учасників судового засідання й окремо спеціалісту;

розгляд заяв і клопотань. Багаторівневість провадження передбачає те, що кожен наступний етап або стадія передбачає окремі дії, які мають досить вагоме значення для самого провадження.

Оголошення складу суду характерне для підготовчого засідання стадії підготовчого провадження і для розгляду справи по суті. Стаття 202 КАСУ визначає, що головуючий у судовому засіданні оголошує склад суду та роз'яснює учасникам спору їх право на заявлення відводу. Законодавство України, створюючи інститут відводу (самовідводу) суддів, гарантує сторонам право на неупереджений розгляд справи: «Законодавець також визначився, що для гарантування неупередженого розгляду і вирішення справи в адміністративному судочинстві передбачено інститут відводу (самовідводу) суддів. Підстави ж для відводу та самовідводу судді слід поділяти на безумовні, які чітко визначені законом, та оцінні, які вимагають оцінки. Вбачаємо, що безумовними є наступні підстави: 1) суддя під час попереднього вирішення цієї або пов'язаної з нею справи брав участь у процесі як представник (ст. 56 КАСУ), секретар судового засідання (ст. 63 КАСУ), свідок (ст. 65 КАСУ), експерт (ст. 66 КАСУ), спеціаліст (ст. 67 КАСУ), перекладач (ст. 68 КАСУ); 2) суддя є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мати, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновитель чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім'ї або близький родич цих осіб) сторони або інших осіб, які беруть участь у справі; 3) суддя є членом сім'ї або родичем іншого судді, що входить до складу цього ж суду, або родичем дружини (чоловіка) такого судді; 4) ті, що визначені ст. 28 КАСУ. Оцінними є такі підстави: 1) суддя прямо чи опосередковано зацікавлений у результаті розгляду справи; 2) є інші, крім уже зазначених, обставин, які викликають сумнів у неупередженості судді (наприклад, суддя висловив думку щодо змісту наступного рішення у справі ще до його ухвалення тощо)» [6, с. 60]. Роз'яснення права заявлення відводів надає учасникам спору право на отримання неупередженого та справедливого рішення. Однак варто пам'ятати, що зловживання своїми правами (ст. 45 КАСУ), а також правом на заявлення відводу судді може мати негативні наслідки і свідчити про затягування або ж приховування окремих фактів або інформації.

Наступним суд наголошує, яка справа розглядається, та встановлює учасників засідання. Ця процедура здійснюється за участі секретаря судового засідання, який доповідає суду, хто з викликаних у справі осіб з'явився на судове засідання, хто з учасників справи бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, чи повідомлено тих учасників справи, хто не з'явився, про дату, час і місце судового засідання (ст. 199 КАСУ).

Суд як орган державної влади повинен забезпечити можливість реалізації учасниками судового процесу їх прав та обов'язків. Для цього головуючий з'ясовує обізнаність учасників про їх права, роз'яснює все, що не зрозуміло.

Розгляд заяв і клопотань, що не були розглянуті під час підготовчого провадження, та їх вирішення здійснюються в разі їх неподання лише з поважних причин. Особливою умовою для вирішення є заслуховування думки інших учасників із цього приводу [7]. Важливо пам'ятати про своєчасність окремих процесуальних дій та оптимізацію тривалості судового розгляду справи. Отже, важливість і своєчасність здійснення процесуальних дій чітко визначається відповідними строками.

Приведення до присяги експерта, який по суті під час судового засідання надає коментарі щодо проведеної або проведення судової експертизи, має велике значення. Законодавством України передбачена кримінальна, адміністративна і дисциплінарна відповідальність експерта за завідомо неправдивий висновок експерта, здійснення ухилення від явки до суду без поважних причин на засідання, вияв неповаги до суду, а також перевищення повноважень чи невиконання обов'язків, передбачених Законом України «Про судову експертизу»¹. Зазначимо, що роз'яснення прав та обов'язків експерта на всіх етапах адміністративного судочинства є беззаперечно важливим: «З огляду на те, що в адміністративному законодавстві немає чітко визначених обставин, коли має бути призначена судова експертиза, значний ступінь відповідальності за неправомірне проведення експертизу бере на себе суддя, який виносить ухвалу про призначення експертизи. Така експертиза є процесуальною підставою для відбору і залучення експертів. Основна структура судової ухвали з цього питання має три складники: ввідний, описовий та резолютивний, що дає можливість провести вичерпний комплекс зі встановлення справедливості. До переліку необхідних відомостей, що зазначаються в ухвалі, внесено і відомості про роз'яснення експертам їхніх прав та обов'язків, а також попередження експерта про кримінальну

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 12.05.2022); Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 12.05.2022); Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 12.05.2022).

відповідальність за надання неправдивих висновків» [8, с. 108]. Варто додати, що, крім ухвали про призначення експертизи, експерт під розписку попереджається про відповідальність суддею під час відкриття судового розгляду справи по суті. Механізмом забезпечення цієї процедури виступає приведення експерта до присяги, чинність якої розповсюджується і на попередні висновки експерта в цій справі, надані до приведення присяги. Варто відмітити, що роз'яснення прав та обов'язків експерта, а також приведення його до присяги здійснюються «керівником експертної установи під час призначення особи на посаду та присвоєння кваліфікації судового експерта. Засвідчені печаткою експертної установи копії тексту присяги і розписки про ознайомлення з правами та обов'язками експерта і про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок, за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків подаються на вимогу суду»¹.

За аналогією до цього роз'яснюються права й обов'язки, а також приводиться до присяги перекладач, залучений до розгляду справи по суті. Ці процедури в межах розгляду справи по суті є дуже схожими за винятком того, що роз'яснення прав та обов'язків перекладачеві та приведення його до присяги здійснюється виключно судом.

Відповідно до ст. 206 КАСУ якщо на судове засідання не з'явилися свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, суд заслуховує думку учасників справи про можливість продовження судового розгляду справи за відсутності свідка, експерта, спеціаліста, перекладача, які не з'явилися, та постановляє ухвалу про продовження судового розгляду або про відкладення розгляду справи. Одночасно суд вирішує питання про відповідальність особи, яка не з'явилася².

Питання дотримання строків під час адміністративного судочинства є досить важливим з огляду на те, що їх порушення або затягування може сприяти винесенню несправедливого рішення у справі. Так, у випадку загального порядку розгляду адміністративної справи суд протягом 60 днів з моменту відкриття справи має розпочати розгляд справи по суті, за винятком подовження строків підготовчого провадження, коли розгляд справи по суті має початися на наступний день після закінчення підготовчого етапу. Розпочатий розгляд справи по суті має бути закінчений протягом 30 днів з дня його початку або ж зупинений тільки з підстав, встановлених пунктами 1-6 ч. 1 та пунктами 1-3 ч. 2 ст. 236 КАСУ.

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 12.05.2022).

² Там само.

Коротко узагальнюючи загальну характеристику сутності стадії розгляду справи по суті, варто погодитися із запропонованим В. Феннічем описом загальних рис вказаної стадії. Вчений наголошує, що окремі риси стадії більш повно та змістовно зможуть пояснити її природу. До них віднесено: 1) послідовність учинення процесуальних дій; 2) спеціально-визначене місце проведення судового засідання; 3) проведення засідання відбувається з обов'язковим повідомленням дати, часу та місця його проведення учасникам; 4) судові рішення має проводитися відкрито (за окремими винятками ч. 8 ст. 10 КАСУ), а дії та рішення, що приймаються, обов'язково озвучуються; 5) з будь-яких питань, що вирішуються під час розгляду справи по суті, суд виносить ухвалу; 6) обов'язкова фіксація судового засідання; 7) обрядовість судового засідання [9].

Послідовність дій під час розгляду справи по суті продиктована нормами чинного законодавства та передбачає те, що кожна наступна дія не можлива без проведення попередньої (винятком є спрощене провадження). Всі етапи стадій складають комплексну систему, яка характеризується цілісністю і повнотою, результатом якої є винесення судового рішення.

Чітке визначення місця проведення судового засідання (ст. 194 КАСУ) передбачає, що воно проводиться у спеціально обладнаному приміщенні – залі судових засідань. Окремі процесуальні дії за необхідності можуть учинятися за межами приміщення суду. Однак з огляду на розвиток технологій, принцип розумності і незатягування строків провадження, а також сучасні карантинні обмеження судові засідання може проводитися в режимі відеоконференції (ст. 195 КАСУ).

Обов'язковою умовою проведення розгляду справи по суті є повідомлення про місце, дату і час його проведення всім учасникам справи. Секретар судового засідання відповідно до ст. 63 КАСУ здійснює повідомлення та виклик учасників засідання. Порядок здійснення повідомлення та виклику регламентовано окремою главою 7 розділу I КАСУ. Встановлено, що формат повідомлення може варіюватися, а крайнім строком вручення повідомлення або виклику є не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання, крім випадку, коли повістка вручається безпосередньо в суді.

Керуючись принципом гласності, варто акцентувати увагу на тому, що розгляд справи по суті здійснюється у відкритому судовому засіданні, крім винятків, коли інформація, яка може бути розглянута, має обмежений доступ і її публічне оголошення може суперечити принципу нерозголошення таємної та іншої інформації, охоронюваної законом, а також необхідності захисту особистого або сімейного життя учасників процесу. Зазначимо, що всі процесуальні дії, які мають місце під час розгляду справи по суті мають озвучуватися.

Наступною обов'язковою умовою є документальне підтвердження процедурних рішень відповідною ухвалою. Ухвала в адміністративному судочинстві розуміється як рішення, яким вирішуються питання, пов'язані з процедурою розгляду адміністративної справи, та інші процесуальні діяння (ст. 4 КАСУ). Винесення ухвали варто розглядати як своєрідну гарантію забезпечення прав та інтересів учасників розгляду справи по суті. Це є своєрідним обмежувальним етапом окремих процесуальних дій, у випадку незгоди або думок щодо незаконності чи необґрунтованості цього рішення є можливість оскаржити його в законному порядку.

Якщо йдеться про рішення в кожній окремій процесуальній дії, то вони «фіксуються» або розмежовуються окремими ухвалами суду з різних питань та в різній формі. Важливою рисою розгляду справи по суті є безперервна фіксація всього процесу засідання за допомогою технічних записуючих засобів і шляхом протоколювання засідання. Необхідність дотримання вимог щодо обов'язкової фіксації засідання зумовлена знову ж таки ймовірними, інколи притаманними сучасній судовій практиці зловживаннями чи проявами неупередженості і несправедливості.

Окремо варто зупинитися на такій ознаці розгляду справи по суті, як обрядовість судового засідання. Україна належить до романо-германської правової сім'ї, тому норми-традиції не є джерелом права. Однак у випадку судового засідання такі норми набули свого нормативного підтвердження в багатьох процесуальних нормативно-правових актах і тих, що регламентують здійснення адміністративного судочинства. Так, статті 197–198 КАСУ визначають порядок звернень у судовому засіданні та певні обов'язки учасників засідання щодо вияву поваги до суду. Своєрідне примусове (вимоги до звернення до суду та норми поведінки у суді) положення мають обґрунтовані підвалини. В. Кравчук зазначає, що «повага до суду забезпечуватиме судовим рішенням своєрідний кредит суспільної довіри, коли кожна особа, навіть якщо рішення ухвалене не на її користь, однаково вважатиме його правильним, законним і справедливим, виходячи із загального переконання в авторитетності судової влади. Суспільство має усвідомлювати, що судовим рішенням встановлюється істина та відновлюється справедливість. А у разі незгоди з рішенням суду громадянам забезпечується право на його оскарження, тому якщо дійсно мала місце судова помилка, рішення підлягатиме скасуванню.

Крім того, від ступеня поваги до суду залежить визнання держави правовою, тому вважаємо, що повага до суду є однією із підвалин правової держави. Підвищення авторитету суду, утвердження його незалежності, посилення довіри громадян до суду та суддів формуватимуть в суспільстві таку гостро потрібну сьогодні повагу до судової

влади. Впевненість у пработі суду, його незалежності та об'єктивності забезпечує ефективне здійснення правосуддя, гарантує стабільність, мир і спокій у державі» [10, с. 31].

Висновки

Отже, сутність стадії розгляду справи по суті можна визначити як цілеспрямований комплекс процесуальних дій, спрямованих на з'ясування всіх необхідних обставин справи, її вирішення по суті, тобто (не)визнання дій чи бездіяльності сторін справи незаконними або такими, що не відповідають дійсності, з метою встановлення справедливості публічно-правових відносин у суспільстві і надання реальної можливості суб'єктам таких відносин повною мірою захищати власні інтереси в судовому порядку.

Список бібліографічних посилань: 1. Пчелін В. Поняття та значення принципів організації адміністративного судочинства. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2016. № 4. С. 88–93. 2. Ковалів М. В., Гаврильців М. Т., Стахура І. Б. Адміністративне судочинство : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2014. 596 с. 3. Руденко А. В. Адміністративне судочинство: становлення та здійснення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2006. 209 с. 4. Бедзик Б. Мета, завдання та принципи адміністративного судочинства на сучасному етапі реформування судової системи України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2017. № 884 (16) С. 88–92. 5. Качур І. А. Порядок розгляду адміністративних справ: у контексті стадійності адміністративного провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 3. С. 152–156. URL: http://lsej.org.ua/3_2018/44.pdf (дата звернення: 12.05.2022). 6. Копетюк М. Адміністративний суд як суб'єкт адміністративного судочинства. *Історико-правовий часопис*. 2018. № 2 (12). С. 58–62. 7. Гімон М. М. Реалізація права на справедливий суд в адміністративному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 20 с. 8. Романюк М. Відповідальність експерта, залученого під час адміністративного процесу (за законодавством України). *Національний юридичний журнал: теорія та практика*. 2019. № 1. С. 108–111. 9. Феннич В. П. Судове засідання як процесуальна форма стадії розгляду справи по суті в цивільному процесі // *Закарпатські правові читання : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 11–31 квіт. 2019 р.) / за заг. ред. О. Я. Рогача, Я. В. Лазура, М. В. Савчина*. Ужгород : РІК-У, 2019. С. 256–258. 10. Кравчук В., Сташків Н. Повага до суду як один із принципів правової держави. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4 (12). С. 7–33.

Надійшла до редколегії 19.05.2022

Ilchyshyn N. V. The essence of case on the merits consideration stage in administrative proceedings

Study of the administrative proceedings order of implementation as a whole involves the determination of the essence of individual stages of such proceedings. The stage of consideration of the case on the merits due to the specificity of the procedural actions involves a number of both procedural actions designed to ensure a full and impartial clarification of the truth in the dispute, as well as compliance with certain issues of the traditionality of the court session. In other words, consideration of the case on its merits is usually carried out within the framework of a court session, which is characterized as the procedural activity of almost all participants in the process, without exception, in one place. This allows for a more qualified (availability of experts and specialists) and objective (possibility to ask participants questions) assessment of the entire evidence base and to reach certain conclusions. The subject of the research is the norms of the current legislation and the scientific views of famous scientists regarding the meaning and content of such a stage as consideration of the case on its merits.

During the research, using the methods of scientific analysis, explanation and generalization, an analysis of existing doctrinal developments and norms of current legislation, which determine the order and forms of administrative proceedings in relation to the judicial review of disputes, was carried out.

The result of the study is the characterization of such a stage of administrative proceedings as consideration of the case on its merits, through the prism of understanding the tasks and goals of individual procedural actions. The definition of the essence of the case consideration is emphasized separately as a scientific term.

The author's definition of the essence of the consideration of the case on the merits is formulated, that is a purposeful set of procedural actions aimed at clarifying all the necessary circumstances of the case, its resolution on the merits, i.e. (non)recognition of the actions or inactions of the parties to the case as illegal or untrue, with the aim of establishing the fairness of public legal relations in society and providing a real opportunity to the subjects of such relations to fully protect their own interests in court.

The conclusions presented in the work can be used in the educational process of legal education students and during the development of new draft laws in the field of administrative legislation.

Key words: consideration of the case on the merits, principles of the consideration of the case on the merits, principles of administrative proceedings, stages of the case proceedings.

УДК 342.951(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.15>

Ірина Дмитрівна Казанчук,

кандидат юридичних наук, доцент,

член-кореспондент Академії адміністративно-правових наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра адміністративного права та процесу (доцент);

<https://orcid.org/0000-0003-4269-2749>,

e-mail: professor@kazanchuk.com

ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ ОХОРОНИ ТА ВИКОРИСТАННЯ ТВАРИННОГО СВІТУ І ПРОТИДІЇ БРАКОНЬЕРСТВУ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Проаналізовано сучасний стан адміністративно-правового регулювання суспільних відносин у сфері охорони та використання тваринного світу в Україні. Надано характеристику організаційних заходів із протидії випадкам браконьєрства, які вживають у своїй діяльності підрозділи Національної поліції України, Державної екологічної інспекції, інші природоохоронні органи України, в тому числі з урахуванням позитивного досвіду природоохоронної діяльності правоохоронних органів України та інших країн світу. Звернено увагу на недоліки в українському законодавстві, яким врегульовано сферу охорони та використання тваринного світу, і надано пропозиції щодо його вдосконалення в сучасних умовах уведення правового режиму воєнного стану в Україні.

Ключові слова: правове регулювання, тваринний світ, природоохоронна діяльність, протидія, браконьєрство, Національна поліція.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У час безперервного технологічного прогресу суспільні відносини, які виникають у сфері охорони, використання та відтворення тваринного світу, мисливського господарства і полювання, перебувають у постійному розвитку. Однак є і негативний бік – прогресуючий рівень безконтрольних рибних промислів і незаконного полювання. За загальними даними статистики, в Україні щорічно відбувається до 14,5 млн випадків незаконного полювання та рибальства. Можна сказати, що протягом року браконьєрством як постійною діяльністю займаються понад 1,5 млн осіб¹. Щорічно підрозділами Державної

¹ Куценко С. Браконьєрство – соціальне зло чи спосіб заробітку? // LB.ua : сайт. 02.01.2019. URL: https://rus.lb.ua/blog/stanislav_kutsenko/416310_brakonierstvo-sotsialne_zlo_chi.html (дата звернення: 23.06.2022).

екологічної інспекції разом із працівниками водної поліції, іншими підрозділами Національної поліції затримується понад 170 тис. правопорушників у сфері використання об'єктів тваринного світу, проте випадків притягнення до юридичної (в тому числі адміністративної) відповідальності осіб за браконьєрство не перевищує 3 %. Із початку пандемії COVID-19 у світі та в умовах уведення в Україні від 24 лютого 2022 р. правового режиму воєнного стану ситуація ще більше погіршилася. Так, за офіційними оцінками міжнародних експертів, упродовж останніх чотирьох місяців у зону бойових дій потрапило майже 3 млн га лісів нашої країни, що призвело до збільшення площ лісових пожеж у 25 разів, порівняно з аналогічним періодом у 2021 р., та завдало *непоправної величезної шкоди* тваринному світу України¹. Нагадаємо, що 4-ий Принцип Декларації Ріо про навколишнє середовище та розвиток проголошує, що війна за своєю суттю є найбільш руйнівною силою для сталого розвитку природоохоронної сфери країни [1, с. 97], *наслідки якої доведеться долати ще не одне десятиліття*.

Стан дослідження проблеми

У науці адміністративного права важливі аспекти правового врегулювання відносин у сфері охорони навколишнього природного середовища, насамперед тваринного світу, розглядалися багатьма вітчизняними вченими-адміністративістами, серед яких хотілося б відмітити наукові праці Б. М. Гамалюка, І. А. Городецької, С. Г. Грицькевича, В. І. Куріли, Ю. О. Легези, В. В. Петренка, О. М. Хімич, Ю. С. Шемшученка, І. В. Шульги, К. В. Ящука та ін. Водночас сучасний стан українського адміністративного законодавства, яким урегульовано сферу охорони та використання тваринного світу в аспекті розвитку правових засад природоохоронної діяльності органів державної влади, в тому числі Національної поліції, щодо протидії браконьєрству, не відповідає ані вимогам сучасного суспільства, ані процесам інтеграції України в європейське правове співтовариство. Ці обставини і обумовили необхідність поглибленого наукового дослідження вказаних питань.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз і характеристика адміністративно-правового механізму врегулювання відносин у сфері охорони та використання тваринного світу, а також з урахуванням теоретичних концепцій і правоохоронної практики визначення перспектив удосконалення

¹ Возний О. День охорони довкілля в умовах війни // Українська правда : сайт. 05.06.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/06/5/7350341/> (дата звернення: 23.06.2022).

правових засад і організації природоохоронної діяльності державних органів у сфері протидії браконьєрству у складних для України умовах уведення правового режиму воєнного стану.

Для досягнення сформульованої мети були поставлені такі завдання:

- охарактеризувати сутність дефініції «браконьєрство»;
- проаналізувати сучасний стан правового регулювання відносин у сфері охорони та використання тваринного світу в Україні;
- визначити напрями вдосконалення діяльності Національної поліції, Державної екологічної інспекції, інших правоохоронних органів України щодо протидії випадкам браконьєрства в умовах уведення в Україні воєнного стану.

Наукова новизна дослідження

Слід визнати, що за останні десять років в Україні різко зросла не тільки кількість осіб, які займаються браконьєрством, але й їхня технічна оснащеність. За даними правоохоронних органів, браконьєри укомплектовані сучасною технікою та зброєю, зокрема тепловізорами, приладами нічного бачення, морськими приладами навігації, ехолотами, супутниковим зв'язком, електричними вудками, скорострільними карабінами, швидкохідними катерами і навіть всюдиходами [2, с. 45]. У свою чергу, Державна екологічна інспекція та Національна поліція України можуть протиставити порушникам, на жаль, часто застарілу техніку, дефіцит фінансів і палива, слабку мотивацію своїх працівників. Крім низького стану матеріально-технічного оснащення правоохоронних органів, норми адміністративного (природоохоронного) законодавства України, якими врегульовано здійснення мисливського господарства та полювання, реалізацію відносин щодо тваринного світу, теж не повною мірою адаптовані до норм європейського права і трансформовані до умов сучасного життя. Отже, українська правова база не відповідає ані безперервним змінам у природоохоронній сфері, ані принципам прозорості, простоти й ефективності, ані вимогам державної екологічної політики та базовим законодавчим актам України в зазначеній сфері, ані встановленим стандартам і нормам міжнародного співтовариства. Як наслідок, склалася ситуація, за якої сучасний стан правової охорони тваринного світу характеризується не лише технологічним і технічним озброєнням українських браконьєрів, зростанням кількості правопорушень і частою їх безкарністю, але й неналежним виконанням уповноваженими державними органами функції контролю і нагляду, недосконалістю національної правової бази. Внаслідок цього браконьєрство перетворилося на потужну злочинну силу, що загрожує національній екологічній безпеці України, а отже, проблема протидії випадкам браконьєрства є дуже актуальною та важливою для суспільства.

Виклад основного матеріалу

У класичному значенні термін «браконьєрство» довгий час стосувався лише тваринного світу, тобто незаконного полювання та риболовлі [3, с. 356]. Вважається, що саме там порушення чинного законодавства наймасовіші, а зухвалість браконьєрів у нанесенні шкоди державі та природному середовищу переходить усі межі¹.

Проте в умовах сьогодення ситуація значно змінилася, тому таке негативне явище, як браконьєрство, набуло більш широкого сенсу. Воно стало охоплювати все навколишнє природне середовище: і самовільну вирубку лісу, і незаконний збір рослин, занесених до Червоної книги, і незаконний видобуток піску та гравію, і підпільне копання бурштину тощо. Збитки, які щорічно наносять природі та державі браконьєри, становлять близько 50 млн грн [4, с. 57].

Однак найбільш значну шкоду екосистемі країни наносять масове вбивство тварин і незаконний вилов риби. Ідеться здебільшого про полювання в заборонений період, із незареєстрованою зброєю, без відстрільної картки на право добування, без контрольної картки обліку добутої дичини та без відповідних документів на собак мисливських порід. Наприклад, кількість занесеної до Червоної книги рисі сьогодні йде на сотні особин, які мешкають локально в Карпатах і на Поліссі. Водночас браконьєри (серед них є і працівники лісових господарств) не гребують знищувати цих рідкісних тварин. Аналогічна ситуація з бурими ведмедами, які, за даними екологів, у карпатському регіоні країни знищуються браконьєрами до півсотні особин за рік, що призводить до катастрофічного зменшення їх популяції [5, с. 8]. Тому екологи побоюються, що до 2050 року вони в Україні можуть зникнути взагалі.

У рибальстві ситуація не краща: незаконний вилов риби фактично зрівнявся з легальним риболовством. Щоденно браконьєри виловлюють із водойм більше 190 т риби. Крім того, нелегальна риболовля, в тому числі в час нересту, з використанням таких заборонених інструментів, як сіті, ятери, електровудки, ості, вибухові та отруйні речовини, – це суттєве перевищення встановлених водними та лісовими господарствами дозволених лімітів на вилов риби чи відстріл диких тварин [6]. За офіційною статистикою, у 2020 р. Держлісгептство України складало понад 2,8 тис. протоколів за порушення правил полювання. Однак насправді багато випадків браконьєрства є або «латентними», або взагалі залишаються поза увагою контролюючих державних органів і установ.

Як зазначено в П'ятому національному звіті України про виконання положень Конвенції про біорізноманіття, «все ще залишається

¹ Там само.

пріоритетним економічний розвиток держави за рахунок екстенсивного використання природних ресурсів¹, а отже, відбувається погіршення та зникнення середовищ існування багатьох видів диких тварин, скорочення популяцій типових і рідкісних їх представників. Це свідчить про неефективне виконання великого масиву стратегічних завдань, спрямованих на охорону, раціональне використання та відтворення тваринного світу.

В Україні діяльністю щодо протидії порушенням правил використання об'єктів тваринного світу займаються насамперед Національна поліція України (водна поліція), Державна екологічна інспекція (далі – ДЕІ), Держрибагентство, Держлісагентство та їх територіальні органи.

Представники цих державних органів цілодобово патрулюють на водоймах і викривають факти браконьєрства. Серед регіонів нашої країни, де особливо активні браконьєри, лідирують Полтавщина, Дніпропетровщина, Чернігівщина та Черкащина. Як приклад наведемо найзухваліші випадки браконьєрства: 1) полтавським рибпатрулем спільно з поліцією в Сулинській затоці Кременчуцького водосховища виявлено громадянина, який браконьєрив 7 сітками, чим завдав понад 1 млн грн збитків; 2) дніпропетровськими рибоохоронцями спільно з водною поліцією на Кам'янському водосховищі викрито особу під час незаконної риболовлі, збитки від якої складають понад 161 тис. грн; 3) чернігівським рибпатрулем спільно з поліцією та прикордонниками виявлено 4 недобросовісних рибалок, які сітками на річці Дніпро незаконно виловили риби на 117 тис. грн; 4) рибоохоронцями м. Черкаси спільно з водною поліцією виявлено громадян, які займалися браконьєрством на Кременчуцькому водосховищі і тим самим нанесли державі 94 тис. грн збитків². У цьому контексті цікавим для впровадження є досвід роботи поліцейських Полтавщини. Так, з березня 2022 р. у період нересту працівники поліції, зокрема офіцери територіальних громад та водної поліції, спільно з екологами, рибоохоронними патрулями і представниками громадськості вживали максимум заходів щодо недопущення незаконного вилову риби у водоймах. Серед основних із цих заходів такі: виявлення порушників нерестової заборони, браконьєрів та очищення водойм

¹ П'ятий національний звіт України про виконання положень Конвенції про біорізноманіття // Convention on Biological Diversity : сайт. URL: <https://www.cbd.int/doc/world/ua/ua-nr-05-uk.pdf> (дата звернення: 23.06.2022).

² Боротьба з браконьєрством під час нересту триває // Державне агентство меліорації та рибного господарства України : офіц. сайт. 16.06.2022. URL: https://darg.gov.ua/_borotjba_z_brakonjjerstvom_0_0_0_11922_1.html (дата звернення: 23.06.2022).

від заборонених знарядь вилову водних біоресурсів¹. У свою чергу, працівники підрозділів і служб Національної поліції в Миколаївській області з метою виявлення та попередження правопорушень у сфері використання тваринного світу, браконьєрської діяльності і захисту біоресурсів водного простору на території обслуговування систематично проводять комплекс профілактичних заходів щодо недопущення вчинення екологічних правопорушень і злочинів, інших порушень правил рибальства, а також надають постійну допомогу у проведєнні рибоохоронних заходів територіальним органам рибоохорони.

Як бачимо, крім уповноважених державних органів, активні дії щодо протидії браконьєрству здійснюють також громадські організації, зокрема Грінпіс, Національний екологічний центр України, Українське товариство мисливців та рибалок, Український екологічний клуб «Зелена Хвиля». Соціологічне дослідження, проведене агенцією *Info Sapiens* у 2021 р., свідчить, що 83 % українців негативно ставляться до нелегального рибальства та полювання на рідкісних тварин. Більше того, 34 % готові особисто долучатися до їх захисту². Відповідно для забезпечення охорони тваринного світу важливе значення має постійне залучення сил громадськості (екологічних організацій, громадських формувань правоохоронної спрямованості) до заходів природоохоронного характеру. Також, як зазначає А. П. Гетьман, «ефективне виконання такого важливого завдання, як “охорона середовища перебування, умов розмноження і міграції тварин”, визначеного в Законі України “Про тваринний світ”³ як пріоритетне, повинне покладатися на підприємства, організації і громадян» [7, с. 122].

Отже, на нашу думку, правоохоронним органам слід використовувати громадську ініціативу і в процесі планування спільних превентивних заходів, проведєнні інформаційно-роз'яснювальної роботи серед дорослого населення з питань недопущення порушень природоохоронного законодавства. Також було б доцільно залучати представників громадськості до створення робочих груп при комітетах Верховної Ради України з питань лісових ресурсів, об'єктів тваринного та рослинного світу, природних ландшафтів й об'єктів заповідного фонду.

¹ На Миргородщині проводять превентивні рейди щодо протидії браконьєрству // Національна поліція в Полтавській області : офіц. сайт. 30.04.2022. URL: <https://np.pl.ua/2022/04/na-myrhorodshchyni-provodi-at-preventyvni-reydy-shchodo-protydii-brakonierstvu/> (дата звернення: 23.06.2022).

² Мальований А. Як зупинити браконьєрство? // Українська правда : сайт. 05.10.2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/10/5/7268861/> (дата звернення: 23.06.2022).

³ Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001 № 2894-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14> (дата звернення: 23.06.2022).

Мета такої групи – робота над законопроектами, зокрема щодо напруження дієвих механізмів боротьби з порушниками правил полювання і рибальства, а також посилення протидії браконьєрству. Безсумнівно, саме спільними зусиллями державних і громадських інституцій можливо досягти певних успіхів у покращенні адміністративно-правової системи охорони природного середовища.

Наразі в Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» одним із важливих завдань визначено «збереження та відновлення чисельності видів природної флори та фауни, у тому числі мігруючих видів тварин, середовищ їх існування, рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу та типових природних рослинних угруповань, що підлягають охороні¹». Крім наведеного Закону, правові засади охорони та відновлення тваринного світу містяться в законах України «Про тваринний світ»², «Про охорону навколишнього природного середовища»³, «Про захист тварин від жорстокого поводження»⁴, «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів»⁵, «Про мисливське господарство та полювання»⁶ тощо. Крім того, повноваження працівників підрозділів поліції у природоохоронній сфері визначені в Законі України «Про Національну поліцію»⁷. Також в Україні діють

¹ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19> (дата звернення: 23.06.2022).

² Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001 № 2894-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14> (дата звернення: 23.06.2022).

³ Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 23.06.2022).

⁴ Про захист тварин від жорстокого поводження : Закон України від 21.02.2006 № 3447-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15> (дата звернення: 23.06.2022).

⁵ Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів : Закон України від 08.07.2011 № 3677-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3677-17> (дата звернення: 23.06.2022).

⁶ Про мисливське господарство та полювання : Закон України від 22.02.2000 № 1478-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1478-14> (дата звернення: 23.06.2022).

⁷ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 23.06.2022).

статуту і правила мисливства, рибальства й інші законодавчі та підзаконні нормативні акти.

Крім того, чинне адміністративне законодавство України передбачає організаційно-правові заходи щодо охорони тваринного світу і юридичну відповідальність за порушення законодавства, спрямованого на його охорону. Так, у ст. 85 «Порушення правил використання об'єктів тваринного світу» Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачено покарання за порушення правил полювання у вигляді попередження або штрафу від 102 до 1 020 грн, у випадку повторного порушення – від 1 020 до 2 040 грн. За незаконну риболовлю із застосуванням заборонених знарядь лову браконьєр сплатить лише 340–680 грн¹. Максимальна санкція, передбачена Кримінальним кодексом України, – 3 роки обмеження волі, але вона практично ніколи не застосовується. На нашу думку, законодавцям слід унести зміни до чинного законодавства і посилити відповідальність через підвищення розміру штрафу для браконьєрів-громадян. Слід зрозуміти, що у випадку, коли потенційні втрати в рази перевищують можливі прибутки, незаконне полювання та рибальство зійдуть нанівець. Отже, саме високі штрафи та неухильна компенсація державі збитків за завдану природному середовищу шкоду зроблять браконьєрство непривабливою та ризикованою справою.

У сучасних умовах одним з організаційно-правових заходів охорони тваринного світу є реалізація прав та обов'язків користувачів об'єктами тваринного світу, які спрямовані на посилення його охорони, беззастережне виконання відповідного законодавства. Користувачі об'єктами тваринного світу мають право: власності на добуті в законному порядку об'єкти тваринного світу і доходи від їх реалізації; оскаржувати в установленому порядку рішення державних органів і посадових осіб, що порушують їх права на використання об'єктів тваринного світу; здійснювати спеціальне використання об'єктів тваринного світу. Вимоги щодо охорони тваринного світу і середовища перебування тварин повинні враховуватися під час застосування засобів захисту рослин, стимуляторів їх росту, мінеральних добрив та інших препаратів, що використовуються в народному господарстві.

Слід також звернути увагу на необхідність модернізації матеріально-технічної бази ДЕІ, Національної поліції, підвищення зарплат інспекторам і поліцейським, забезпечення гарантії їхньої безпеки. У цьому випадку зазначимо, що інспектори ДЕІ фактично виконують

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 23.06.2022).

функції правоохоронного органу, тому вони повинні отримати право застосовувати законно мотивований адміністративний примус до тих осіб, які порушують встановлені правила полювання та рибальства, тим самим мати юридично гарантовані можливості ефективно протистояти порушникам.

Варто наголосити, що управління в галузі охорони, раціонального використання і відтворення тваринного світу є складовою частиною охорони навколишнього природного середовища [8, с. 69–70], яке полягає у здійсненні функцій спостереження, інформування, моніторингу, дослідження, екологічної експертизи, контролю, прогнозування та іншої виконавчо-розпорядчої діяльності. У цьому аспекті в період уведення воєнного стану з метою максимального захисту водних біоресурсів під час їх природного відтворення важливо на нормативно-правовому рівні ввести заборону вилову риби шляхом промислового, любительського та спортивного рибальства. Також слід забезпечити систематичний контроль за дотриманням громадянами заборони навігації для маломірних суден, окрім військових і поліцейських.

Висновки

Підсумовуючи все вищесказане, можна з упевненістю зазначити, що в сучасних умовах браконьєрство становить одну з масштабних загроз біорізноманіттю України та національній екологічній безпеці. Аналізуючи наукові концепції та нормативно-правову базу, якою врегульовано відносини у сфері охорони тваринного світу, визначимо основні напрями вдосконалення правових засад і системи організаційних заходів протидії браконьєрству в зазначеній сфері, якими є: належна організація державного управління в галузі охорони і використання тваринного світу; посилення відповідальності громадян та посадових осіб за порушення основних вимог і правил раціонального використання та відтворення тваринного світу; наявність дієвого організаційно-правового механізму реалізації прав та обов'язків користувачів об'єктами тваринного світу; спільні дії ДЕТ та водної поліції щодо охорони, відтворення і використання рідкісних тварин і таких, що перебувають під загрозою зникнення; обмеження або заборона застосування на окремих територіях засобів захисту рослин, стимуляторів їх росту, мінеральних добрив та інших препаратів [9, с. 14]; ведення державного обліку тварин та обліку їх добування; постійність здійснення державного та громадського контролю в галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу; використання провідного вітчизняного та міжнародного досвіду природоохоронної діяльності уповноважених державних органів і громадських організацій; запровадження нових організаційно-правових форм і методів взаємодії всіх суб'єктів протидії правопорушенням у

сфері охорони тваринного світу, підвищення контролю за якістю їх реалізації; розвиток правового еко-виховання та системи заходів профілактики правопорушень; запровадження сучасних механізмів аналітичного і матеріально-технічного забезпечення правоохоронних органів; покращення системи заходів, спрямованих на підвищення рівня професіоналізму правоохоронців у сфері природоохорони.

Список бібліографічних посилань: 1. Медведєва М. О. Теоретичні та практичні аспекти реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища : монографія / за наук. ред. О. В. Задорожного. Київ : Фенікс, 2012. 484 с. 2. Золотарьова Н. І. Адміністративна діяльність правоохоронних органів з охорони навколишнього природного середовища : монографія. Київ : НТУ, 2017. 382 с. 3. Турлова Ю. А. Браконьєрство як загроза тваринному світу України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2008. № 11. С. 355–358. 4. Городецька І. А. Адміністративна відповідальність за порушення вимог щодо охорони видів тварин, занесених до Червоної книги України // Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 9–10 лют. 2018 р.). Херсон : Гельветика, 2018. С. 56–60. 5. Овдєнко В. В. Правове регулювання мисливства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2014. 20 с. 6. Городецька І. А. До розуміння та визначення поняття «тваринний світ». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. Вип. 9, т. 2. С. 40–42. 7. Гетьман А. П. Організаційно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища. *Проблеми законності.* 2014. Вип. 125. С. 119–128. 8. Головкін О. В. Державний контроль і нагляд у сфері охорони навколишнього середовища в Україні як функція управління. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2011. № 12. С. 68–73. 9. Гриценко А. В., Васенко О. Г. Проблемні питання екологічної безпеки України та пропозиції щодо їх вирішення. *Проблеми охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки.* 2019. Вип. 41. С. 3–17.

Надійшла до редколегії 25.06.2022

Kazanchuk I. D. Regarding the improvement of organizational and legal regulation of relations in the sphere of protection and use of the animal world and combating poaching during the period of martial law in Ukraine

The current state of administrative and legal regulation of social relations in the sphere of protection and use of the animal world in Ukraine is analyzed. The meaning of the concept of "poaching" is revealed and its components are outlined. Taking into account statistical data, a detailed description of effective organizational and legal measures to counter poaching cases,

which are used in the activities of the units of the National Police of Ukraine, the State Ecological Inspection, and other nature protection bodies of Ukraine, is provided. It is noted that poaching is one of the major threats to biodiversity and national ecological security of Ukraine. It is emphasized the need to involve the public in the organization of actions for the protection of the animal world, as well as in the process of planning joint preventive measures of protection nature, conducting information and explanatory work among the population on issues of preventing violations of administrative (nature protection) legislation.

Attention is drawn to shortcomings in the Ukrainian legislation, which regulates relations in the sphere of protection and use of the animal world. Proposals are also made to improve the legal framework for the interaction of the water police and units of the State Environmental Inspection in the field of animal protection in the modern conditions of the introduction of the legal regime of martial law in Ukraine. Taking into account the positive experience of nature protection activities of law enforcement agencies and other state bodies of Ukraine, the main areas of improvement of the system of organizational and legal measures against poaching are highlighted. In particular, these are: the proper organization of state administration in the field of protection and use of the animal world; the strengthening the responsibility of citizens and officials for violating the basic requirements and rules of rational use and reproduction of the animal world; the presence of an effective organizational and legal mechanism for the implementation of the rights and obligations of users of animal world objects; the joint actions of the State Environmental Inspection and the Water Police regarding the protection, reproduction and use of rare and endangered animals; the keeping state records of animals and records of their production; the implementation of state and public control in the field of protection, use and reproduction of the animal world; the introduction of new organizational and legal forms and methods of interaction of authorized state bodies and other subjects of combating offenses in the field of animal protection, increasing control over the quality of their implementation; the development of legal eco-education and a system of crime prevention measures; the introduction of modern mechanisms of analytical and logistical support of law enforcement agencies.

Key words: legal regulation, animal world, nature protection activity, counteraction, poaching, National Police.

УДК 347.95;340.63

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.16>

Роксолана Володимирівна Колодчина,

*Київська міська прокуратура,
відділ представництва інтересів держави в суді
з питань земельних відносин (прокурор);*

<https://orcid.org/0000-0003-4690-9351>,
e-mail: kolodchyna91@ukr.net

Юрій Михайлович Дьомін,

*доктор юридичних наук, професор,
адвокат;*

<https://orcid.org/0000-0002-8155-2637>,
e-mail: yriydomin777@gmail.com

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ ОСОБИ, ЯКІЙ НАДАЄТЬСЯ ПСИХІАТРИЧНА ДОПОМОГА

Наукове дослідження присвячено проблемам правового регулювання прав особи, якій надається психіатрична допомога. Досліджено міжнародні правові акти, українське законодавство та праці науковців. Указано, що права громадян, які страждають психічним захворюванням, передбачають добровільність лікування, захист честі і гідності пацієнта, доступ до засобів масової інформації, таємницю листування, соціально-економічні гарантії, надання якісного лікування. Охарактеризовано законодавство, яке передбачає компенсацію шкоди, завданої внаслідок незаконної госпіталізації. Запропоновано зміни до законодавства в цій сфері.

Ключові слова: права пацієнта, психіатрична допомога, правове регулювання, психічне захворювання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Забезпечення прав і свобод особи є одним з основних завдань демократичної та правової держави. Гарантії прав людини не можуть залежати від стану її здоров'я. На особливу увагу заслуговує забезпечення прав пацієнтів закладів охорони здоров'я, зокрема пацієнтів психіатричних лікарень. У сфері надання психіатричної допомоги допускаються законні обмеження свободи пересування особи внаслідок примусової госпіталізації до медичного закладу. Однак на практиці іноді зустрічаються зловживання з боку медичних працівників, а також медичні помилки як під час постановки діагнозу, так і під час вирішення питання про госпіталізацію пацієнта. В основі зловживань або помилок медичних працівників лежать різні причини:

кваліфікованість медичного працівника, організація надання медичної допомоги, правильність медичної діагностики, ступінь патології хвороби, невідповідність дій медичного працівника існуючим у сучасній медицині правилам, нормам, стандартам тощо [1, с. 175]. Наведені аргументи обґрунтовують актуальність обраної теми дослідження.

Стан дослідження проблеми

Проблеми правового регулювання надання медичної в цілому та психіатричної допомоги зокрема досліджені у працях вітчизняних науковців. Так, питання, що виникають під час призначення та проведення судово-медичної експертизи якості надання медичної допомоги при розслідуванні ятрогенних злочинів, розглянуто у праці Л. П. Гринько у співавторстві з іншими вченими [1]. Науковому осмисленню проблем забезпечення права на медичну допомогу затриманих осіб, які перебувають під вартою, у кримінальному процесуальному законодавстві України, а також аналізу стану додержання законності при реалізації зазначеного права особами, засудженими до позбавлення волі, приділялася увага у працях О. М. Музичука, О. Ю. Салманової, В. І. Теремецького, Ж. В. Удовенко та інших науковців [2; 3]. Міжнародні стандарти і європейський досвід охорони психічного здоров'я розглянуто у працях Є. О. Березовської, Н. П. Кризиної, А. В. Левенець, О. В. Лотиш, В. В. Налуцишина [4; 5; 6]. Порядок прийняття рішення про примусове надання психіатричної допомоги став предметом вивчення А. І. Олійника, І. В. Сказко, О. О. Стулова [7; 8; 9]. Аналіз нормативно-правової бази, що регламентує роботу психіатричної служби в Україні, міститься у праці З. В. Лашкула та І. Г. Бібика [10]. Проблеми адміністративної відповідальності працівників психіатричного закладу за порушення прав пацієнта лікарні висвітлені у праці С. П. Гвоздика [11].

Зауважимо, що в названих працях проаналізовані лише окремі аспекти захисту прав осіб, які отримують психіатричну допомогу. Водночас комплексного дослідження, присвяченого правам осіб, які страждають психічною хворобою, в українській юридичній науці наразі немає.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у вивченні прав особи, якій надається психіатрична допомога. Завдання дослідження полягають у визначенні прав особи, яка страждає на психічне захворювання, закріплених у міжнародних правових актах та українському законодавстві, а також у узагальненні та класифікації цих прав.

Наукова новизна дослідження полягає у формулюванні пропозицій щодо внесення змін до чинного законодавства України.

Запропоновані зміни стосуються закріплення соціально-економічних прав особи, яка отримує психіатричну допомогу, а також встановлення адміністративної відповідальності за порушення її прав. Наведено авторську класифікацію прав особи, яка страждає на психічне захворювання.

Виклад основного матеріалу

Права осіб, яким надається психіатрична допомога, передбачені як міжнародно-правовими актами, так і законодавством України. Окремі науковці у своїх працях намагалися висловити рекомендації щодо забезпечення прав пацієнтів у закладах психіатричної допомоги.

Генеральною асамблеєю ООН 18 лютого 1992 р. затверджено Резолюцію про захист осіб із психіатричними захворюваннями. Цей документ встановлює права вказаних осіб на найкращу можливу психіатричну допомогу, захист від економічної та сексуальної експлуатації, принизливого ставлення. Окрема норма передбачає, що сімейний або виробничий конфлікт, незгода із соціальними та релігійними нормами більшості суспільства не можуть бути підставою для діагностики психічного захворювання¹. Положення цього міжнародного документа є обов'язковими для держав – членів ООН, які його ратифікували, зокрема для України.

Варто звернути увагу на норми Гавайської декларації, затвердженої Всесвітньою психіатричною асоціацією 10 липня 1983 р. Так, згідно з п. 5 цього міжнародно-правового акта жодне лікування не може застосовуватися всупереч волі пацієнта. Психіатр не може використовувати свої професійні можливості для ображення гідності і порушення прав певного індивіда². Декларація вимагає, щоб кожний психіатр дотримувався закріплених у ній принципів, був ознайомлений із нормами цього документа.

В. В. Надуцишин стверджує, що надання психіатричної допомоги в Європі ґрунтується на певних принципах. Зокрема, примусове лікування може передбачатися лише в конкретних випадках. Законодавство має не лише захищати права людей із психічними розладами, а й сприяти зміцненню психічного здоров'я [6, с. 473]. Є. О. Березовська наголошує, що європейська практика надання психіатричної допомоги передбачає, що остаточне рішення про поміщення

¹ Резолюція 46/119 про захист осіб з психічними захворюваннями та покращення психіатричної допомоги : від 18.02.1992 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_905 (дата звернення: 15.06.2022).

² Гавайська декларація II : від 10.07.1983 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_872 (дата звернення: 15.06.2022).

пацієнта до психіатричної установи на примусовій основі може бути прийняте лише судом [4, с. 36]. Названі принципи повинні бути враховані в українському законодавстві в процесі євроінтеграції.

Крім міжнародно-правових актів, права осіб, які є пацієнтами спеціалізованого закладу охорони здоров'я, закріплені в законодавстві України. Згідно з ч. 2 ст. 28 Конституції України жодна людина без її згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам¹. Вказана норма є основою для добровільного надання психіатричної допомоги. Відповідно до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» пацієнт має право на вибір лікаря, отримання достовірної та повної інформації про стан свого здоров'я, а також на збереження таємниці стану свого здоров'я. Стосунки між пацієнтом і лікарем відбуваються на договірних засадах. Перевагами такої практики є можливість кожного самостійно визначитися із вибором лікаря. Більш детально про це йдеться в публікації В. І. Теремецького у співавторстві з іншими науковцями [12]. Крім того, у ст. 24-1 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» передбачено ухвалення окремого закону про правові, економічні й організаційні основи захисту прав і законних інтересів пацієнтів². Ці права поширюються і на осіб, які отримують психіатричну допомогу. Досліджуючи міжнародні стандарти права на безпечну медицину, А. В. Левенець та О. В. Лотиш дійшли висновку, що закріплення лише прав пацієнта в законодавстві не може гарантувати позитивний результат медичного втручання або лікування [5, с. 20]. Дійсно, якість медичної допомоги багато в чому залежить від професійних здібностей лікаря, а не від норм законодавства. Положення законодавчих актів можуть лише гарантувати матеріальну компенсацію шкоди здоров'ю, завданої внаслідок лікарської помилки, а також є «... гарантією захисту прав пацієнта та лікаря у разі вчинення правопорушення будь-ким із них» [12, с. 156].

Правовою основою для надання психіатричної допомоги в Україні є Закон України «Про психіатричну допомогу». Цей законодавчий акт встановлює види психіатричної допомоги, порядок її надання, права осіб, які проходять лікування у психіатричній лікарні, умови здійснення контролю і нагляду за дотриманням прав пацієнтів.

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 15.06.2022).

² Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 15.06.2022).

Права осіб, яким надається психіатрична допомога, встановлені у ст. 25 названого вище Закону України¹. Перша група прав передбачає захист честі і гідності особи, якій діагностовано психіатричну хворобу, забезпечення свободи спілкування. Тут необхідно назвати право на поважне і гуманне ставлення до них, що виключає приниження честі і гідності людини, отримання інформації про свої права, пов'язані з наданням психіатричної допомоги. Крім того, громадянин, який отримує психіатричне лікування, має право доступу до засобів масової інформації, право на таємницю листування, а також право повідомити будь-якій іншій особі про надання психіатричної допомоги. Закріплення таких прав у спеціалізованому законі цілком відповідає вимогам ст. 297 Цивільного кодексу України, яка передбачає, що честь і гідність фізичної особи є недоторканими². О. О. Стулов наголошує на необхідності забезпечення належних умов пацієнту під час надання психіатричної допомоги. Сам факт такого лікування не повинен принижувати честь і гідність особи [9, с. 98]. Отже, людина, якій надається психіатрична допомога, не повинна зазнавати принижень у зв'язку з перебуванням у спеціалізованій психіатричній лікарні або проходженням амбулаторного лікування.

Інша група прав, передбачених у ст. 25 Закону України «Про психіатричну допомогу», спрямована на забезпечення законності й інтересів особи під час вирішення питання про госпіталізацію до спеціалізованого закладу охорони здоров'я. Зокрема, це право на відмову від надання психіатричної допомоги, право на одержання психіатричної допомоги в найменш обмежених умовах, а якщо можливо, то за місцем проживання особи. Варто назвати також право громадянина перебувати в закладі з надання психіатричної допомоги протягом строку, необхідного для обстеження та лікування³. Отже, рішення про примусову госпіталізацію особи, яка страждає на психічне захворювання, повинно бути обґрунтованим. Права особи повинні зазнавати як найменших обмежень.

Заслуговує на увагу питання, пов'язане з порядком влаштування особи до психіатричної лікарні. Відповідно до ст. 341 ЦПК України

¹ Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення: 15.06.2022).

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.06.2022).

³ Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення: 15.06.2022).

справа про надання психіатричної допомоги особі у примусовому порядку розглядається судом за участю лікаря-психіатра, прокурора та людини, яка підлягає лікуванню¹. Згідно зі ст. 14 Закону України «Про психіатричну допомогу» умовами примусової госпіталізації є нездатність особи задовольняти свої основні життєві потреби та наявність реальних намірів завдати шкоди оточуючим. Крім того, у ст. 25 названого Закону передбачено право громадянина висловити свою думку щодо висновку лікаря-психіатра в судовому засіданні. Громадянин також має право на безоплатну правову допомогу та спілкування з адвокатом щодо питань, пов'язаних із наданням психіатричної допомоги². Відповідно до п. 11 ч. 1 ст. 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» право на безоплатну правову допомогу мають особи, стосовно яких суд розглядає питання про надання примусового психіатричного лікування³. Отже, існує порядок примусової госпіталізації особи до закладу психіатричної допомоги, якого лікарям слід дотримуватися. Рішення суду не може ґрунтуватися лише на діагнозі, який має особа, котра страждає на психіатричне захворювання. Необхідно довести суспільну небезпечність цієї особи, наявність наміру завдати шкоду собі або оточуючим. Участь юриста в судовому засіданні може допомогти пацієнту сформулювати власні заперечення проти примусового лікування.

І. В. Сказко наголошує, що в судовому засіданні необхідно довести наявність достатніх підстав обґрунтовано підозрювати особу в намірі вчинити дії, які будуть небезпечними для неї та оточуючих [8, с. 215]. А. І. Олійник стверджує, що у справах про примусове надання психіатричної допомоги предмет доказування становлять не лише відомості про наявність в особі психічного захворювання, але й дані, які дають можливість підозрювати особу в завданні шкоди собі та оточуючим [7, с. 62]. Отже, під час судового розгляду клопотання лікаря-психіатра необхідно довести обставини, які дають підстави для примусової госпіталізації, адже такий захід є обмеженням свободи пересування особи.

Наступна група прав пацієнтів психіатричних лікарень спрямована на забезпечення якісного лікування. Згідно зі ст. 25 Закону

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 15.06.2022).

² Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення: 15.06.2022).

³ Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення: 15.06.2022).

України «Про психіатричну допомогу» особа має право на безпечність психіатричної допомоги, безоплатне лікування в закладах охорони здоров'я комунальної або державної форми власності, отримання ліків на пільгових умовах, альтернативний психіатричний огляд¹. Наведені права цілком відповідають вимогам до надання медичної допомоги, встановленим у статтях 44, 45 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»². Дослідники-медики стверджують, що надання психіатричної допомоги повинно ґрунтуватися на принципах захисту прав людини, доступності, всебічності, дієвості й економічної ефективності [10, с. 4]. Важливо, щоб надання психіатричної допомоги не призвело до завдання шкоди здоров'ю, адже певні препарати можуть мати побічні властивості.

Зауважимо, що сьогодні в Україні відбуваються процеси, які в найближчому майбутньому повинні призвести до якісних змін у правовому регулюванні фармацевтичних відносин. Йдеться про «... спроби врегулювання відносин у сфері судової фармації, обігу генеричних лікарських засобів та механізму реімбурсації» [13, с. 30]. Водночас недостатньо охоплено правовим регулюванням питання «... статусу біологічно-активних добавок, генеричних лікарських засобів та механізмів протидії корупції у сфері лікарських засобів» [13, с. 30]. Отже, лікування має бути безпечним. Крім того, важливо переглянути норми щодо безоплатності надання психіатричної допомоги, адже особа, в якій діагностовано психіатричну хворобу, може втратити роботу на певний час.

Законодавством передбачені окремі соціально-економічні права осіб, які страждають на психічні захворювання. Зокрема, у ст. 25 Закону України «Про психіатричну допомогу» закріплені права на отримання державної соціальної допомоги та одержання винагороди за фактично виконану роботу нарівні з іншими громадянами. Декларується збереження права на жиле приміщення за місцем постійного проживання протягом часу надання стаціонарної психіатричної допомоги³. Наведені права цілком відповідають нормам Кодексу законів про працю України та Цивільного кодексу України. Згідно зі ст. 2-1 Кодексу законів про працю України забороняється

¹ Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення: 15.06.2022).

² Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 15.06.2022).

³ Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення: 15.06.2022).

будь-яка дискримінація у сфері праці залежно від стану здоров'я¹. Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 3 Цивільного кодексу України однією з основних засад цивільного права є неприпустимість позбавлення права власності². Крім того, ст. 5 Закону України «Про психіатричну допомогу» передбачає встановлення обов'язкових квот робочих місць на підприємствах, в установах та організаціях для працевлаштування інвалідів, які страждають на психічні розлади³. Отже, існують законодавчі соціально-економічні гарантії для осіб, які страждають на психічні захворювання, незалежно від встановлення інвалідності.

Зауважимо, що встановлення інвалідності внаслідок психічного захворювання створює підстави для надання додаткових соціальних гарантій. Убачається, що серед соціально-економічних прав людини, яка страждає на психічне захворювання, варто передбачити право на збереження місця роботи на час лікування. Таке право буде важливою соціальною гарантією для громадянина, в якого діагностували психічне захворювання.

Порушення прав пацієнта, який страждає на розлад психіки, може бути підставою для адміністративної або кримінальної відповідальності. Відповідно до ст. 25 Закону України «Про психіатричну допомогу» особа має право на відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного поміщення до закладу з надання психіатричної допомоги або в результаті незабезпечення безпечних умов надання психіатричної допомоги⁴. Порушення прав пацієнта може доводитися під час цивільного судочинства, розслідування кримінального провадження або розгляду справи про адміністративний проступок.

Варто зазначити, що у ст. 151 Кримінального кодексу України встановлено кримінальну відповідальність за поміщення до закладу з надання психіатричної допомоги завідомо здорової особи⁵. Цілком можливо, що родичі такої особи у змові з лікарем-психіатром вчинять спробу її госпіталізувати з метою заволодіння майном. У цьому

¹ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 15.06.2022).

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.06.2022).

³ Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14> (дата звернення: 15.06.2022).

⁴ Там само.

⁵ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 15.06.2022).

разі можливе існування не лише корисливого мотиву такого вчинку, але й мотиву особистої неприязні.

Досліджуючи проблему адміністративної відповідальності працівників закладів психіатричної допомоги, С. П. Гвоздик наголошує, що Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачає відповідальність працівників таких закладів за порушення санітарних норм, правових обмежень, встановлених для медичних працівників, правил щодо карантину людей. Науковець пропонує додати до норм цього Кодексу окрему статтю, яка б установлювала відповідальність за порушення прав пацієнтів психіатричних лікарень [11, с. 129]. Висловлену пропозицію варто підтримати, оскільки в законодавстві повинні бути норми, спрямовані на захист прав пацієнтів. Особливу увагу варто приділити дотриманню законності під час надання психіатричної допомоги.

Висновки

Права осіб, яким надається психіатрична допомога, закріплені в міжнародно-правових актах і законодавстві України. Згідно з положеннями Конституції України, законів України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та «Про психіатричну допомогу» права пацієнтів можна розділити на такі групи:

- 1) права, які встановлюють добровільність лікування, захист честі і гідності громадянина, в якого діагностовано психічну хворобу;
- 2) права, спрямовані на забезпечення законності й інтересів особи під час вирішення питання про госпіталізацію до закладу з надання психіатричної допомоги;
- 3) права особи на якісне психіатричне лікування;
- 4) соціально-економічні права;
- 5) право на компенсацію шкоди, завданої внаслідок незаконного поміщення до закладу психіатричної допомоги або під час лікування.

Вважаємо, що серед прав пацієнтів, наведених у ст. 25 Закону України «Про психіатричну допомогу», варто закріпити право на збереження місця роботи на час лікування. Також необхідно встановити адміністративну відповідальність за порушення прав пацієнтів закладів психіатричної допомоги.

Перспективи подальших досліджень можуть стосуватися проблем імплементації норм міжнародних правових актів в українське законодавство. Варто дослідити способи доведення фактів завдання шкоди пацієнтам психіатричних лікарень під час такого лікування.

Список бібліографічних посилань: 1. Гринько А. П., Гринько П. О., Теремецький В. І., Батрин О. В. Проблемні питання призначення та проведення судово-медичної експертизи при ятрогенних злочинах. Лікарська справа. 2018. № 3–4 (1147). С. 175–179. 2. Теремецький В. И.,

Чмелюк В. В., Мацюк В. Я., Галаган В. И., Удовенко Ж. В. Проблема обеспечения права на медицинскую помощь задержанного (содержащегося под стражей) лица в уголовном процессуальном законодательстве: опыт Украины и зарубежных стран. *Georgian Medical News*. 2019. No. 11 (296). Pp. 154–159. **3.** Теремецький В. І., Музичук О. М., Салманова О. Ю., Кириченко О. Ю., Ігонін Р. В. Проблемні питання медичного забезпечення осіб, засуджених до позбавлення волі. *Wiadomości Lekarskie*. 2018. Vol. LXXI, No. 9. Pp. 1777–1780. **4.** Березовська Є. О., Крижина Н. П. Проблеми та перспективи державної політики в міжнародних нормативно-правових актах з питань охорони психічного здоров'я. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2011. № 10. С. 31–37. **5.** Левенець А. В., Лотиш О. В. Міжнародні стандарти права на безпечну медичну допомогу. *Вісник Одеського національного університету. Правознавство*. 2019. № 2 (35). С. 15–21. **6.** Налуцишин В. В. Правове регулювання надання психіатричної допомоги: досвід держав Європи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 470–474. URL: http://lsej.org.ua/2_2020/124.pdf (дата звернення: 15.06.2022). **7.** Олійник А. І. Докази та предмет доказування у справах про надання фізичним особам психіатричної допомоги в примусовому порядку. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 58–63. **8.** Сказко І. В. Судовий розгляд справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3. С. 213–221. **9.** Стулов О. О. Проблеми забезпечення законності при наданні психіатричної допомоги засудженим до позбавлення волі. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2013. № 3 (41). С. 97–100. **10.** Лашкул З. В., Бібик І. Г. Аналіз нормативно-правової бази, що регламентує роботу психіатричної служби України. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2017. № 2 (72). С. 4–7. **11.** Гвоздик С. П. Адміністративна відповідальність працівників психіатричного закладу за порушення прав пацієнта. *Соціальне право*. 2020. № 1. С. 125–130. **12.** Теремецький В. И., Музьчук А. Н., Салманова Е. Ю., Казначеева Д. В., Кныш С. В. Укрепление договорных начал в правоотношениях между пациентом и лечебным заведением при реформировании системы здравоохранения в Украине. *Georgian Medical News*. 2018. No. 11 (284). Pp. 155–159. **13.** Теремецький В. І., Ховпун О. С. Стан правового регулювання фармацевтичних відносин в Україні: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 76. С. 25–33.

Надійшла до редколегії 20.06.2022

Kolodchyna R. V., Domin Yu. M. Administrative and legal regulation of the rights of a person receiving psychiatric care

The scientific research is devoted to the problems of legal regulation of the rights of a person receiving psychiatric care. International legal acts, Ukrainian legislation and the works of

scientists were studied. The scientific novelty of the research lies in the formulation of proposals for amendments to the current legislation. The proposed changes relate to the consolidation of the socio-economic rights of a person who receives psychiatric care, as well as the establishment of administrative responsibility for the violation of their rights. The author's classification of the rights of a person suffering from a mental illness is given.

International (Resolution of the UN General Assembly on the Protection of Persons with Mental Illnesses, Hawaii Declaration) and national (Constitution of Ukraine, Laws of Ukraine "Basics of Ukrainian Health Care Legislation", "On Psychiatric Care") legislation is characterized, which enshrines the rights of a person who receives psychiatric care.

It is indicated that the rights of citizens suffering from a mental illness include voluntary treatment, protection of the honor and dignity of the patient, access to mass media, confidentiality of correspondence, safety and free psychiatric care, provision of quality treatment. The legislation establishes special conditions and procedures for solving the issue of forced hospitalization of a person in a psychiatric hospital. Only a court can make a relevant decision at the request of a psychiatrist. Criminal liability is established for the illegal placement of a known healthy person in an institution for the provision of psychiatric care. A citizen who has been harmed as a result of illegal hospitalization or during treatment has the right to compensation.

It is proposed to enshrine in the Law of Ukraine "On Psychiatric Care" the right of a person undergoing treatment for a mental illness to maintain a place of work during treatment. The need to establish the administrative responsibility of the doctors of the psychiatric care facility for violating the rights of patients is emphasized.

Key words: individual rights, patient rights, psychiatric care, the right to psychiatric care, mental illness.

Микола Іванович Марцун,

Чортківська окружна прокуратура Тернопільської області (керівник);

<https://orcid.org/0000-0001-7215-9967>,

e-mail: martsun_m@ukr.net

ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДУ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРОСТУПКУ, ЯКИЙ ПОЛЯГАЄ В ПОРУШЕННІ ПРАВИЛ КАРАНТИНУ ЛЮДЕЙ

Наукове дослідження присвячено вивченню складу адміністративного проступку, пов'язаного з порушенням правил карантину людей. Визначено загальний, родовий і безпосередній об'єкти адміністративного правопорушення. Встановлено перелік діянь, які складають об'єктивну сторону проступку. Названо перелік громадян і посадових осіб, які належать до суб'єктів правопорушення. Охарактеризовано суб'єктивну сторону порушення правил карантину людей. Запропоновано внести зміни до законодавства про адміністративні правопорушення задля вдосконалення правового регулювання адміністративної відповідальності за порушення правил карантину людей.

Ключові слова: карантин, адміністративне правопорушення, склад адміністративного проступку, адміністративна відповідальність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Боротьба з поширенням інфекційних хвороб потребує належного законодавчого забезпечення. Саме тому до Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) було додано статтю 44-3, яка встановлює адміністративну відповідальність за порушення правил карантину людей. Заходи санітарної охорони повинні забезпечуватися притягненням правопорушників до адміністративної відповідальності. Тому зазначене обумовлює необхідність дослідження об'єктивних і суб'єктивних ознак указанного адміністративного проступку у сфері порушення правил карантину людей.

Стан дослідження проблеми

Більшість сучасних наукових праць учених присвячені загальній характеристиці складу адміністративного проступку, а також особливостям складів окремих адміністративних правопорушень. Роль адміністративних правовідносин у сфері охорони здоров'я досліджував В. І. Теремецький [1]. Загальній характеристиці ознак адміністративного проступку приділено увагу в дослідженні О. Г. Стрельченко [2]. Зазначена праця має велику цінність для теоретичного уявлення про склад адміністративного правопорушення. Особливості складів окремих різновидів адміністративних проступків досліджено у працях

Л. В. Гбур [3], О. В. Скригулець [4], І. В. Федорчак [5] та К. Є. Цабєка [6]. Доробок названих дослідників використовується для встановлення сутності понять «об'єкт проступку», «об'єктивна сторона», «суб'єкт проступку», «суб'єктивна сторона».

Ретельний аналіз складу адміністративного проступку у сфері порушення правил карантину людей здійснено у працях О. М. Волюйка [7] та М. А. Самбора [8]. Однак у статтях названих науковців відсутня детальна характеристика суб'єктів цього адміністративного правопорушення. Крім того, спірними є їх пропозиції щодо внесення змін до ст. 44-3 КУпАП. Авторське бачення загального, родового та безпосереднього об'єктів названого адміністративного проступку також відрізняється.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є надання характеристики суб'єктивним і об'єктивним ознакам складу адміністративного проступку, пов'язаного з порушенням правил карантину людей.

Завдання дослідження полягають у:

- визначенні об'єкта й об'єктивної сторони адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 44-3 КУпАП;
- встановленні суб'єкта та суб'єктивної сторони адміністративного проступку у сфері порушення правил карантину людей;
- розробці рекомендацій щодо внесення змін до законодавства про адміністративні правопорушення, яке встановлює відповідальність за порушення правил карантину людей.

Наукова новизна дослідження полягає у визначенні характеристик окремих елементів складу адміністративного правопорушення, передбаченого у ст. 44-3 КУпАП. Зокрема, йдеться про визначення особливостей загального, родового та безпосереднього об'єктів адміністративного правопорушення та сукупності діянь, які становлять об'єктивну сторону цього проступку. З'ясовано перелік суб'єктів, які можуть вчинити адміністративний проступок, пов'язаний із порушенням правил карантину людей. Запропоновано внести певні зміни до законодавства про адміністративні правопорушення.

Виклад основного матеріалу

Важливе місце у відносинах між особою та державою «посідає інститут адміністративної відповідальності, застосування якого має на меті не лише покарання винного, але й превентивне значення» [9]. Охорона здоров'я громадян є одним із завдань соціальної держави. В. І. Теремецький наголошує, що адміністративні правовідносини у сфері охорони здоров'я включають в себе також притягнення правопорушників до адміністративної відповідальності [1, с. 51]. Адміністративна відповідальність за порушення правил карантину людей

передбачена ст. 44-3 КУпАП. Для правильної кваліфікації адміністративного проступку необхідно встановити його склад. Словосполучення «склад адміністративного правопорушення» застосовується у примітці до ст. 14-2 КУпАП та п. 1 ч. 1 ст. 247 КУпАП¹. Водночас у КУпАП визначення цього терміна відсутнє. Для з'ясування його сутності необхідно звернутися до праць науковців. Склад адміністративного правопорушення, на думку О. Г. Стрельченка, є описом можливого правопорушення в законі [2, с. 138]. А. В. Гбур стверджує, що сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак адміністративного правопорушення становить склад адміністративного проступку [3, с. 68]. К. Є. Цабека наголошує, що традиційно структура юридичного складу адміністративного правопорушення представлена сукупністю чотирьох елементів, до яких належать об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона [6, с. 113]. Отже, склад адміністративного проступку необхідно визначати як сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак адміністративного правопорушення. Вважаємо можливим дослідити склад адміністративного проступку у сфері порушення правил карантину людей відповідно до такої структури: об'єкт і об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона.

Насамперед слід установити об'єкт адміністративного проступку, пов'язаного з порушенням правил карантину людей. О. Г. Стрельченко розрізняє загальний, родовий, видовий і безпосередній об'єкти адміністративного правопорушення, якими є певні групи суспільних відносин [2, с. 139]. Наголосимо, що для розуміння сутності об'єкта адміністративного проступку варто проаналізувати визначення адміністративного правопорушення, закріплене у ст. 9 КУпАП, де вказано, що внаслідок адміністративного проступку може бути завдано шкоди громадському порядку, власності, правам і свободам громадян, встановленому порядку управління². Тобто постраждати внаслідок адміністративного проступку можуть не лише суспільні відносини, але й певні блага та цінності.

М. А. Самбор визначає загальний об'єкт адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 44-3 КУпАП, як права і свободи громадян, власність, конституційний лад України, права і законні інтереси юридичних осіб, встановлений правопорядок, законність, запобігання правопорушенням, громадський порядок, установлений порядок управління. Родовим об'єктом цього правопорушення дослідник вважає

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (дата звернення: 02.06.2022).

² Там само.

суспільні відносини у сфері охорони праці та здоров'я населення [8, с. 159–160]. На нашу думку, загальний об'єкт адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 44-3 КУпАП, визначений М. А. Самбором занадто широко. Не може одне правопорушення посягати і на власність, і на громадський порядок, і на законні інтереси юридичних осіб. Убачається, що загальним об'єктом цього проступку є саме встановлений порядок управління у державі. Водночас слід погодитися, що родовим об'єктом правопорушень щодо карантину людей є відносини у сфері охорони здоров'я. О. М. Волюйко стверджує, що безпосереднім об'єктом адміністративного проступку, пов'язаного з порушенням правил карантину людей, є суспільні відносини у сфері охорони населення від інфекційних хвороб [7, с. 48]. Вважаємо, що таким об'єктом є важливе для кожної людини благо і цінність – здоров'я. Отже, родовим об'єктом адміністративних проступків у сфері порушення карантину людей є встановлений порядок управління, родовим – суспільні відносини у сфері охорони здоров'я, а безпосереднім – здоров'я окремої людини.

Для вивчення об'єктивної сторони адміністративного проступку у вигляді порушення правил карантину людей слід визначити перелік елементів об'єктивної сторони будь-якого адміністративного правопорушення. Науковець І. В. Федорчак стверджує, що обов'язковою ознакою об'єктивної сторони адміністративного проступку є діяння у вигляді дії або бездіяльності [5, с. 137]. О. Г. Стрельченко пропонує розуміти об'єктивну сторону адміністративного правопорушення як перелік ознак, які характеризують зовнішню сторону правопорушення. До таких ознак належить діяння у формі дії або бездіяльності, шкідливі наслідки діяння, а також причинний зв'язок між діянням і наслідками [2, с. 139–140]. Крім названих ознак, М. А. Самбор називає час, місце і спосіб здійснення адміністративного правопорушення [8, с. 160]. Отже, головною ознакою об'єктивної сторони адміністративного правопорушення є певне діяння, яке може мати форму дії або бездіяльності. Невиконання вимог законодавчих актів є адміністративним правопорушенням у формі бездіяльності. Внаслідок адміністративного проступку можуть наставати шкідливі наслідки. Водночас для кваліфікації вчиненого як адміністративного проступку може вистачати лише самого факту правопорушення, який на час його вчинення ще не призвів до завдання шкоди конкретній людині або юридичній особі.

На основі аналізу норми, яка встановлює адміністративну відповідальність за порушення правил карантину людей, можемо зробити висновок, що об'єктивна сторона адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 44-3 КУпАП, може полягати у вчиненні таких дій:

1) порушення правил карантину людей, встановлених законодавством або рішеннями органів місцевого самоврядування;

2) порушення санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних норм, закріплених законодавством або рішеннями органів місцевого самоврядування;

3) перебування у громадських місцях без засобів індивідуального захисту, які закривають ніс і рот¹.

Вказані вище адміністративні правопорушення можуть бути вчинені як у формі дії, так і у формі бездіяльності. Якщо працівник Державної служби з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів недбало здійснив перевірку суб'єкта господарювання, то це правопорушення у формі дії. Однак якщо громадянин не одягає захисну маску, перебуваючи у громадських місцях, це є адміністративним проступком у формі бездіяльності.

Варто зазначити, що в Законі України «Про захист населення від інфекційних хвороб» закріплено терміни «карантин» і «санітарно-протиепідемічні правила і норми». Водночас словосполучення «санітарно-гігієнічні норми» хоча і вживається, але не визначається. О. М. Волюйко наголошує, що не варто вживати термін «карантин людей» у статті КУпАП, адже цей законодавчий акт закріплює визначення лише терміна «карантин» незалежно від суб'єкта обмежень [7, с. 48]. Наведене зауваження варто визнати обґрунтованим. Зауважимо, що Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» для позначення заходів для боротьби з інфекційними хворобами використовує словосполучення «санітарна охорона території України». Вказаний термін охоплює карантинні та санітарно-гігієнічні обмеження, санітарно-протиепідемічні й організаційні заходи для недопущення поширення інфекційних хвороб². Отже, для встановлення сутності об'єктивної сторони порушення правил карантину пропонуємо викласти диспозицію норми, закріпленої у ч. 1 ст. 44-3 КУпАП, у такій редакції: «Порушення заходів санітарної охорони території України, встановлених законодавством та рішеннями органів державної влади та місцевого самоврядування».

Варто надати характеристику суб'єкта адміністративного проступку у сфері порушення правил карантину людей. Згідно зі ст. 12 КУпАП адміністративній відповідальності підлягають фізичні особи, які на момент учинення правопорушення досягли шістнадцятирічного

¹ Там само.

² Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 № 1645-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14> (дата звернення: 02.06.2022).

віку¹. Це так званий загальний суб'єкт адміністративного проступку. О. Г. Стрельченко наголошує, що необхідно визначати спеціальних суб'єктів адміністративних проступків. Ними можуть бути громадяни за ознаками службової або трудової діяльності: посадові особи органів влади, підприємств, установ і організацій, капітани кораблів, водії, призовники та інші особи [2, с. 141]. Водночас К. Є. Цабєка зауважує, що суб'єктом корупційних адміністративних правопорушень можуть бути державні службовці та працівники органів місцевого самоврядування, які уповноважені виконувати функції держави [6, с. 115]. Отже, необхідно визначити осіб, які можуть бути загальними і спеціальними суб'єктами адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 44-3 КУпАП «Порушення правил карантину людей».

До відома, у ч. 1 ст. 44-3 КУпАП встановлена відповідальність за порушення санітарно-гігієнічного та санітарно-протиепідемічного законодавства. Водночас у ч. 2 ст. 44-3 КУпАП передбачена відповідальність за відсутність засобів індивідуального захисту у громадських місцях². Зауважимо, що з'явитися у громадських місцях без захисної маски або респіратора може будь-яка особа. Отже, правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 44-3 КУпАП, може вчинити будь-яка особа, тобто загальний суб'єкт.

Частина 1 ст. 44-3 КУпАП передбачає відповідальність за порушення норм, закріплених Законом України «Про захист населення від інфекційних хвороб», іншими актами законодавства, а також рішень органів місцевого самоврядування з питань боротьби з інфекційними хворобами. Санкція цієї статті встановлює певний розмір штрафу у разі вчинення правопорушення громадянами і підвищений розмір штрафу для посадових осіб³. Отже, спеціальним суб'єктом цього правопорушення можуть бути посадові особи.

М. А. Самбор стверджує, що спеціальними суб'єктами адміністративного проступку, пов'язаного з порушенням правил карантину людей, можуть бути суб'єкти господарювання та посадові особи, наділені організаційно-розпорядчими та управлінськими повноваженнями [8, с. 164]. Вважаємо, що перелік таких посадових осіб необхідно деталізувати. Варто встановити вичерпний перелік посадових осіб, які можуть бути спеціальними суб'єктами адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 44-3 КУпАП. Відповідно до ст. 11 Закону

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (дата звернення: 02.06.2022).

² Там само.

³ Там само.

України «Про захист населення від інфекційних хвороб» посадові особи органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, державної санітарно-епідеміологічної служби, закладів охорони здоров'я, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності мають обов'язки щодо здійснення санітарно-гігієнічних та санітарно-протиепідемічних заходів. У ст. 17 цього Закону закріплені обов'язки органів державної влади, місцевого самоврядування та державної санітарно-епідемічної служби періодично інформувати населення про епідемічну ситуацію та здійснювати протиепідемічні заходи¹. Зауважимо, що після ліквідації у 2017 р. санітарно-епідемічної служби реалізацію державної політики у галузі санітарного й епідемічного благополуччя населення, здійснення державного нагляду за дотриманням санітарного законодавства покладено на Державну службу з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів². Дії вказаних вище посадових осіб у разі невиконання обов'язків щодо забезпечення протиепідемічних заходів можуть бути кваліфіковані як адміністративне правопорушення, встановлене у ч. 1 ст. 44-3 КУпАП. Отже, до спеціальних суб'єктів порушення правил карантину людей належать:

1) службовці органів державної влади та місцевого самоврядування, до посадових обов'язків яких належить здійснення санітарно-гігієнічних та протиепідемічних заходів;

2) посадові особи Державної служби з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів;

3) керівники та спеціалісти підприємств, установ і організацій, що відповідають за виконання заходів боротьби з інфекційними хворобами.

Водночас у більшості випадків вчинити адміністративне правопорушення, передбачене ст. 44-3 КУпАП, можуть будь-які громадяни, тобто загальні суб'єкти правопорушення.

Суб'єктивна сторона адміністративного правопорушення також потребує відповідного дослідження. О. В. Скригулець стверджує, що суб'єктивна сторона адміністративного проступку характеризується виною у формі умислу та необережності [4, с. 235]. У статтях 10 та

¹ Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 № 1645-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14> (дата звернення: 02.06.2022).

² Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 02.09.2015 № 667 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/667-2015-п> (дата звернення: 02.06.2022).

11 КУпАП зазначено, що адміністративне правопорушення може бути вчинено умисно та з необережності¹. О. М. Волуйко та М. А. Самбор наголошують, що порушення правил карантину людей може бути скоєно як умисно, так і внаслідок необережності [7, 8]. Дійсно, порушення санітарно-протиепідемічних правил може бути здійснено умисно, коли певна посадова особа свідомо не виконує вимоги законодавства про охорону здоров'я. Також порушення санітарних правил може статися внаслідок незнання вимог законодавства, тобто з необережності. Громадянин може не одягнути захисну маску умисно, не бажаючи виконувати вимог законодавства, а може просто забути про виконання певних вимог, заходячи до метро.

Висновки

Склад адміністративного проступку у формі порушення правил карантину людей становить система об'єктивних і суб'єктивних ознак: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона. Об'єкт адміністративного правопорушення поділяється на загальний, родовий і безпосередній. Загальним об'єктом адміністративного проступку, передбаченого ст. 44-3 КУпАП, є порядок державного управління, родовим – суспільні відносини у сфері охорони здоров'я, безпосереднім – здоров'я окремої людини.

Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 44-3 КУпАП, може полягати у вчиненні таких дій:

- 1) порушення правил щодо карантину людей, установлених законодавством або рішеннями органів місцевого самоврядування;
- 2) порушення санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних норм, закріплених законодавством або рішеннями органів місцевого самоврядування;
- 3) перебування у громадських місцях без засобів індивідуального захисту, які закривають ніс і рот.

Пропонуємо закріпити об'єктивну сторону адміністративного проступку, встановленого у ч. 1 ст. 44-3 КУпАП, таким чином: «Порушення заходів санітарної охорони території України, встановлених законодавством та рішеннями органів державної влади та місцевого самоврядування».

До суб'єктів порушення правил карантину людей належать окремі громадяни та спеціальні суб'єкти, якими можуть бути:

- 1) службовці органів державної влади та місцевого самоврядування, до посадових обов'язків яких належить здійснення санітарно-гігієнічних та протиепідемічних заходів;

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (дата звернення: 02.06.2022).

2) посадові особи Державної служби з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів;

3) керівники та спеціалісти підприємств, установ і організацій, що відповідають за виконання заходів із боротьби з інфекційними хворобами.

Суб'єктивна сторона адміністративного правопорушення характеризується виною у формі умислу та необережності. Порушення правил карантину людей також може бути вчинено умисно або з необережності.

Перспективи подальших наукових досліджень можуть стосуватися визначення переліку суб'єктів адміністративного правопорушення та переліку діянь, які складають об'єктивну сторону адміністративного проступку.

Список бібліографічних посилань: 1. Теремецький В. І., Книш С. В. Розмежування адміністративних і цивільних правовідносин у сфері охорони здоров'я в Україні. Право та державне управління. 2019. № 2, т. 5. С. 47–53. 2. Стрельченко О. Г. Специфіка проступку як складової частини адміністративного delікту. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 137–143. 3. Гбур А. В. Аналіз складу адміністративного правопорушення в сфері використання водних ресурсів України. *Право і громадянське суспільство*. 2016. № 2. С. 67–73. 4. Скригулець О. В. Склад адміністративних правопорушень у будівництві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. № 2. С. 233–244. 5. Федорчак І. В. Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення у сфері земельних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 24, т. 3. С. 137–140. 6. Цабєка К. Є. Юридичний склад адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2020. № 2 (68). С. 112–117. 7. Волуйко О. М., Волуйко О. М. Порушення правил щодо карантину людей: аналіз складу правопорушення. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2 (20). С. 46–55. 8. Самбор М. А. Склад адміністративного правопорушення щодо порушення карантину людей. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2020. № 2 (90). С. 155–170. 9. Теремецький В. І. Податкові правовідносини в Україні : монографія. Харків : Діса плюс, 2012. 648 с.

Надійшла до редколегії 05.06.2022

Martsun M. I. Characteristics of the composition of an administrative offense related to violation of the rules of quarantine of people

The research is devoted to the study of the composition of an administrative offense related to violations of the rules of quarantine of people. The general, generic, and direct objects of

administrative offense are defined. The general object of an administrative offense under Art. 44-3 of the Code of Administrative Offenses is the order of public administration, the generic object is public relations in health care, and the direct one is the health of the individual.

A list of acts that constitute the objective side of the offense has been established. The objective aspect of an administrative offense is the violation of the rules on human quarantine and sanitary and hygienic rules established by law or decisions of public authorities and local governments. Staying in public places without personal protective equipment that covers the nose and mouth also entails administrative liability under Art. 44-3 of Code of Ukraine on Administrative Offenses.

The list of the citizens and the officials belonging to subjects of offense is made. Special subjects of an administrative offense may be officials of public authorities and local governments, the State Service for Food Safety and Consumer Protection, enterprises, institutions, and organizations responsible for implementing measures to control infectious diseases.

The subjective side of the violation of the rules of quarantine of people is given. It is proposed to consolidate the objective side of the administrative offense established in Part 1 of Art. 44-3 of the Code of Administrative Offenses as follows: "Violation of sanitary protection measures of the territory of Ukraine established by the legislation and decisions of state power and local self-government bodies". Amendments to the legislation on administrative offenses are designed to improve the legal regulation of administrative liability for violating the rules of quarantine of people.

Key words: quarantine, administrative offense, the composition of an administrative offense, administrative liability.

УДК 342.9

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.18>

Анатолій Анатолійович Нікітін,

кандидат юридичних наук,

Львівський державний університет внутрішніх справ,

кафедра адміністративного права

та адміністративного процесу (доцент);

<https://orcid.org/0000-0001-7501-2557>,

e-mail: ugsbeplumvs@gmail.com

ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ ЯК СУБ'ЄКТА СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ

Статтю присвячено проблемам організації діяльності Національної поліції як суб'єкта сектору безпеки і оборони. Здійснено аналіз наукових праць, автори яких вивчали особливості діяльності поліції у сфері забезпечення сектору безпеки і оборони. Сформульовано авторське визначення сектору безпеки і оборони. Встановлено, що є необхідність систематично використовувати досвід європейських демократичних країн задля вдосконалення національного законодавства та усунення прогалин, враховуючи досвід практичної діяльності працівників поліції у сфері забезпечення безпеки і оборони, створити оновлену правову базу для забезпечення функціонування системи національної безпеки.

Ключові слова: сектор безпеки, сектор оборони, Національна поліція, сили безпеки, сили оборони.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Із початком прояву агресії проти українського народу органи державної влади та народ в цілому переосмислили шляхи і методи формування системи сектору безпеки і оборони (далі – СБО). Виникла необхідність у більшому економічному, нормотворчому, науково-правовому забезпеченні цієї сфери, широкому залученні громадянського суспільства, а також у співпраці з міжнародними партнерами задля прийняття їх досвіду у зміцненні та розвитку вищезазначеного сектору.

Провідну роль у вказаному напрямку відіграє Національна поліція України. Належне правове регулювання діяльності працівників поліції, з'ясування можливих шляхів удосконалення засад діяльності Національної поліції України як суб'єкта СБО має пріоритетне значення для органів державної влади щодо ефективної реалізації функцій і завдань, що ставить держава та наше суспільство перед всіма складовими цього сектору, та є запорукою забезпечення ефективної роботи у сфері оборони держави та зміцненні сектору безпеки.

Стан дослідження проблеми

Проблема організації діяльності Національної поліції як суб'єкта СБО частково висвітлена у працях українських правознавців. Так, В. Безега розглянув правові засади діяльності Національної поліції як суб'єкта СБО, визначив поняття, з'ясував види та форми взаємодії Національної поліції з іншими суб'єктами сектору безпеки і оборони, встановив шляхи вдосконалення діяльності Національної поліції як суб'єкта СБО [1]. О. Батраченко здійснив аналіз особливостей забезпечення Національною поліцією України публічної безпеки і порядку, встановив рівні та види, форми і методи правоохоронної діяльності Національної поліції у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку як одного з елементів сектору безпеки і оборони, охарактеризував правовідносини взаємодії і координації у сфері забезпечення Національною поліцією публічної безпеки і порядку [2]. В. Ліпкан розкрив зміст національної безпеки як об'єкта адміністративно-правової науки, дослідив зміст і структуру адміністративно-правових відносин у сфері національної безпеки, обґрунтував необхідність побудови загальної теорії національної безпеки [3]. Наведені праці або частково розкривають організацію діяльності Національної поліції як суб'єкта СБО, або не враховують положення оновленого законодавства в цій сфері. На сьогодні існує потреба в дослідженні та деталізації організації діяльності Національної поліції як суб'єкта СБО.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є: схарактеризувати СБО як об'єкт адміністративно-правового регулювання; встановити місце Національної поліції в системі суб'єктів СБО; з'ясувати принципи діяльності Національної поліції як суб'єкта СБО; проаналізувати пріоритетні напрями забезпечення функціонування СБО органами та підрозділами Національної поліції.

Ця мета конкретизується в таких *завданнях*: надати детальну теоретичну характеристику сил безпеки та сил оборони, визначити правовий статус Національної поліції як суб'єкта СБО, на основі опрацьованих нормативно-правових актів і правової доктрини деталізувати принципи діяльності поліції як суб'єкта СБО.

Наукова новизна дослідження

Комплексно, на основі аналізу напрацювань учених і норм чинного законодавства встановлено сутність, зміст і особливості правових засад діяльності Національної поліції як суб'єкта сектору безпеки і оборони.

Виклад основного матеріалу

Побудова належної та ефективної системи управління сектором безпеки і оборони нашої держави є першочерговим напрямом діяльності

органів державної влади. Нехтування або зволікання з його реалізацією рівнозначне виникненню самостійного небезпечного джерела загрози державі, здатного спричинити її загибель. Щоб запобігти цьому незалежна Україна з перших років існування рішуче актуалізувала ідею національної безпеки як усвідомленої потреби самозбереження українського народу у формі дієздатної суспільно організованої системи національної безпеки [4, с. 23].

В Основному Законі нашої держави передбачено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу¹. У Стратегії національної безпеки України, ухваленій у 2020 р., проголошено людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Реалізація цієї норми Конституції України – головна мета державної політики національної безпеки². Отже, забезпеченню безпеки людини, суспільства і держави відводиться пріоритетна роль у секторі безпеки України.

Сили безпеки – це правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту й інші органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України. Сили оборони – це Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення із правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави³.

Доктринальні визначення СБО відображені у працях багатьох науковців. На думку А. Семенченко, «сектор безпеки, призначений для забезпечення національної безпеки та оборони, інтегрує питання політичної, економічної, інформаційної, екологічної, воєнної та інших сфер безпеки, вирішення яких забезпечується воєнними й невоєнними методами і в яких безпека та воєнні методи не є домінуючими»

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 25.05.2022).

² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 // Президент України : офіц. сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 25.05.2022).

³ Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 25.05.2022).

[5, с. 17]. В. Гречанінов вважає за потрібне залучати до сектору безпеки і оборони, крім «силових» структур, також дипломатичні служби й оборонну промисловість [6]. Ще ширше представництво у складі СБО пропонує С. Нечхаєв: «... сили, органи та організації, на які чинним законодавством покладено захист національної безпеки і оборони держави та здійснення демократичного контролю за діяльністю його суб'єктів» [7, с. 23].

На підставі наведених тверджень можна визначити, що сектор безпеки і оборони – це сукупність державно-владних організацій та інституцій, які наділені відповідними повноваженнями щодо застосування заходів примусу задля протидії зовнішнім або внутрішнім загрозам щодо держави та її громадян.

Правова природа поняття сектору безпеки і оборони визначається також законодавчими актами України. Закон України «Про національну безпеку України» закріплює, що діяльність вищезазначених суб'єктів сил безпеки і оборони спрямована на захист національних інтересів України від загроз¹. Крім органів державної влади, у здійсненні заходів щодо безпеки і оборони добровільно беруть участь також громадяни та громадські об'єднання.

Серед виконавчої гілки влади важливу роль у цьому напрямі відіграє Національна поліція України. Дійсно, підрозділам Національної поліції України відведена провідна роль у забезпеченні функціонування СБО. Діяльність поліції як суб'єкта СБО суттєво впливає на забезпечення національної безпеки загалом і здійснюється за різними напрямками.

Повноваження Національної поліції як суб'єкта СБО можуть бути такими, що мають загальний характер, тобто спрямовані на захист національних інтересів України від внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечення незалежності та державного суверенітету, відновлення територіальної цілісності України, а також спеціальними, реалізація яких безпосередньо пов'язана з попередженням загроз національній безпеці. Незалежно від характеру повноважень мета єдина – захист держави, суспільства, людини та громадянина.

Визначаючи Національну поліцію суб'єктом СБО, в Законі про національну безпеку не прописані конкретні завдання поліції як суб'єкта вказаного сектору. Згідно із цим Законом (ст. 18) Національна поліція України є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує громадську безпеку і порядок, охорону прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидію злочинності, а також надає визначені законом послуги з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій

¹ Там само.

потребують такої допомоги. Закон України «Про Національну поліцію» взагалі не визначає її суб'єктом сектору безпеки і оборони, тому теж не закріплює завдань у зазначеній сфері.

Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» визначає, що при залученні військових формувань до здійснення заходів правового режиму надзвичайного стану питання із забезпечення громадського порядку, охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян в умовах надзвичайного стану здійснюється силами і засобами органів Національної поліції¹.

Закон України «Про боротьбу з тероризмом» Національну поліцію відносить до кола суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом, організовують боротьбу шляхом запобігання, виявлення та припинення злочинів, учинених із терористичною метою, у межах своєї компетенції мають право затримувати і доставляти в органи Національної поліції осіб, які вчинили або вчиняють правопорушення чи інші дії, що перешкоджають виконанню законних вимог осіб, залучених до антитерористичної операції, або дії, пов'язані з несанкціонованою спробою проникнення в район проведення антитерористичної операції і перешкоджання її проведенню².

Аналізуючи чинне законодавство, що регулює діяльність Національної поліції, можемо визначити основні завдання в діяльності поліції щодо забезпечення СБО:

- захист конституційних прав і свобод громадян, суспільства та держави в цілому;
- охорона суверенітету, територіальної цілісності і конституційного ладу держави;
- збереження й охорона чинного конституційного ладу;
- боротьба зі злочинністю, зниження рівня злочинності і тяжкості злочинів;
- гарантування державного захисту прав і свобод людини та громадянина;
- служіння суспільству шляхом підтримання публічної безпеки і порядку;
- сприяння безпеці та зниження кількості випадків громадських заворушень;
- підвищення рівня безпеки населення.

¹ Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 № 1550-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14> (дата звернення: 25.05.2022).

² Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15> (дата звернення: 25.05.2022).

Вищезазначені завдання пропонуємо згрупувати за такими критеріями:

- завдання захисного напрямку (охорона суверенітету, територіальної цілісності та конституційного ладу держави, збереження та охорона чинного конституційного ладу);
- завдання правоохоронного спрямування (боротьба зі злочинністю, зниження рівня злочинності і тяжкості злочинів, попередження виявлення злочинів проти миру і безпеки, тероризму).

Вважаємо, що прикладом високого рівня захищеності сектору безпеки і оборони є міжнародні організації Європейського союзу, ООН, ОБСЄ, НАТО. Протягом багатьох років і до тепер вищезазначені міжнародні співтовариства постійно вдосконалюють, матеріально забезпечують, зміцнюють розвідувальні органи, забезпечують належне керівництво та контроль суб'єктів, які входять до складу сектору безпеки. Як правило, до складу належать силові структури, такі як правоохоронні органи, збройні сили, формування військових, органи безпеки та розвідки, митна служба, прикордонна служба, розвідувальні органи, представники держав тощо.

Варто зазначити, що дезінформація та кібератаки впливають на сектор безпеки і оборони будь-якої держави. Сучасні європейські та міжнародні співтовариства створюють потужний правовий механізм запобігання дезінформації, кіберзагрозам і боротьби з їх проявами, оскільки сьогодні інформація охоплює всі сфери суспільного життя людини.

На високому науковому рівні цю проблему досліджував В. Теремецький, який зазначив, що обороноздатність держави вимірюється не лише матеріальними ресурсами, а й опірністю іноземній пропаганді та дезінформації, які можуть дестабілізувати політичну ситуацію чи змінити громадську думку шляхом маніпуляційних операцій. Розвиток цифрових технологій дає кожному все більше можливостей створювати, поширювати й отримувати інформацію. Водночас ризики неправомірного використання інформації зростають, але демократичні процеси та консолідація зусиль держав дозволяють ефективно модернізувати засоби боротьби з такими явищами. Дезінформація як явище інформаційного середовища навряд чи зникне повністю, але можна мінімізувати її вплив на окремих людей і державу, сформулювати ідеологію критичної оцінки будь-яких новин і повідомлень. Глобалізація інформаційного простору й інформатизація суспільства несуть певні ризики, боротьба з якими безпосередньо впливає на безпеку особистості і держави. На думку вченого, належне правове регулювання є основним інструментом у боротьбі з дезінформацією та кіберзагрозами. Україна як безпосередній учасник інформаційної війни зобов'язана підтримувати і залучати на національному рівні

європейські ініціативи з посилення інформаційної безпеки. Першими кроками має стати оновлення законодавства про інформацію, підвищення ролі інформаційної безпеки в актах про національну безпеку, затвердження Стратегії протидії дезінформації та Стратегії забезпечення інформаційної безпеки, вдосконалення інституціоналізації протидії дезінформації та кібербезпеки тощо [8].

Підтримуємо думку О. Ульянова та О. Ніколаєва, що основними шляхами досягнення необхідних оперативних та інших спроможностей складових сектору безпеки і оборони, передбачених Концепцією розвитку сектору безпеки і оборони України, є: вдосконалення законодавчої бази з питань функціонування та розвитку сектору безпеки і оборони з урахуванням відповідних принципів і стандартів ЄС і НАТО; досягнення та підтримання необхідного рівня бойової та мобілізаційної готовності військ (сил) і правоохоронних органів до виконання завдань за призначенням, наближення їх за складом, рівнем підготовки й оснащення озброєнням, військовою і спеціальною технікою до стандартів ЄС і НАТО [9, с. 80].

Враховуючи те, що Національна поліція є суб'єктом СБО, пропонуємо ввести в робочі програми навчальних дисциплін закладів освіти зі специфічними умовами навчання теми, які були би присвячені саме організації діяльності підрозділів Національної поліції у сфері СБО. Тоді здобувачі вищої освіти зможуть детально вивчати алгоритм дій поліцейського під час здійснення своїх повноважень у сфері забезпечення безпеки і оборони держави, суспільства, людини та громадянина. Крім вивчення теоретичної основи, пропонуємо проводити бінарні і тренінгові заняття із залученням практичних працівників із досвідом роботи у цій сфері та закордонних колег, повноваження яких безпосередньо пов'язані із захистом прав у СБО, оскільки поєднання теорії із практичними навичками – це плідний, ефективний результат навчання.

Під час виконання поставлених завдань поліція повинна дотримуватися загальних вимог, принципів, які закріплені в нормативно-правових актах та є обов'язковими для виконання. Принципи діяльності поліції є основними положеннями, які закріплені як в національному законодавстві, так і в міжнародному, ратифікованому вищим законодавчим органом влади нашої держави.

Підтримуємо думку В. Кущенко, що забезпечення безпеки України, на що і спрямована діяльність Національної поліції, повинно ґрунтуватися на таких принципах: пріоритетність безпеки народу України, збалансованість діяльності у сфері забезпечення безпеки України, безперервність (розроблення та реалізація заходів щодо підвищення національної безпеки), активність і інтелектуальність, адекватність, оперативність, поєднання об'єктивного та суб'єктивного, режимність тощо [10, с. 249].

Сучасні принципи, якими керуються органи Національної поліції, відповідають вимогам СБО та дотриманню прав людини правоохоронними органами, що характерні для нашої держави. Йдеться саме про ті з них, що містяться у розділі 2 Закону № 580-VIII, серед яких:

- принцип верховенства права;
- принцип дотримання прав і свобод людини;
- принцип законності;
- принцип відкритості і прозорості;
- принцип політичної нейтральності;
- принцип взаємодії з населенням на засадах партнерства;
- принцип безперервності¹.

Принципи діяльності Національної поліції України як суб'єкта СБО стабільні, перевірені на практиці як у розвинутих міжнародних, європейських країнах, так і в нашій державі. Вони є провідними положеннями, якими можуть і повинні керуватися поліцейські при захисті і збереженні прав і свобод людини. Серед вищезазначених принципів пріоритетними визначасмо принцип захисту прав і свобод людини та громадянина, законність і верховенство права.

Висновки

Підсумовуючи, можемо зазначити таке:

- цілком логічними і необхідними є внесення змін до нормативно-правових актів, а саме: в Законі України «Про Національну поліцію» визначити поліцію суб'єктом сектору безпеки і оборони, а в Законі України «Про національну безпеку України» визначити конкретні завдання національної безпеки, що потребують її забезпечення з боку поліції;
- необхідно деталізувати і розмежувати повноваження між підрозділами Національної поліції щодо захисту і забезпечення безпеки держави, а також закріпити види відповідальності працівників поліції щодо неналежного виконання повноважень;
- систематично використовувати досвід європейських демократичних країн і міжнародних організацій (НАТО, ЄС) задля вдосконалення національного законодавства та усунення прогалин, враховуючи досвід практичної діяльності працівників поліції у сфері забезпечення безпеки і оборони, створити правову базу для забезпечення функціонування системи національної безпеки;
- передбачити в робочих програмах навчальних дисциплін закладів освіти зі специфічними умовами навчання теми, які були би

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 25.05.2022).

присвячені саме організації діяльності підрозділів Національної поліції у сфері СБО, залучати до практичної складової представників закордонних держав із досвідом роботи у сфері СБО.

Список бібліографічних посилань: **1.** Безега В. В. Адміністративно-правові засади діяльності Національної поліції як суб'єкта сектору безпеки і оборони : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2020. 311 с. **2.** Батраченко О. В. Адміністративно-правові засади діяльності Національної поліції України щодо забезпечення публічної безпеки і порядку : дис. .. канд. юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2017. 218 с. **3.** Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України : монографія. Київ : Текст, 2003. 599 с. **4.** Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : вибр. наук. пр. Київ : НІСД, 2016. 528 с. **5.** Семенченко А. І. Ефективність державного управління у сфері забезпечення національної безпеки. *Наука і оборона*. 2008. № 1. С. 13–19. **6.** Гречанинов В. Сектор безопасности Украины и культура безопасности // Громадська ліга Україна НАТО : сайт. URL: <http://www.ua2nato.org.ua/2010210209211232211/expert/4322010203229213238219/5572article?tmpl=component&print=1&page> (дата звернення: 25.05.2022). **7.** Нечхаєв С. Погляди на зміст та структуру Концепції розвитку Воєнної організації держав. *Наука і оборона*. 2007. № 3. С. 23–27. **8.** Teremetskyi V., Tokarieva K., Dziuba Iu., Shelukhin N., Predmestnikov O., Parpan U. Combatting Disinformation and Cyber Threats in the European Union and United States: Lessons for Ukraine. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2021. Vol. 24, Spec. Iss. 1. URL: <https://www.abacademies.org/articles/combating-disinformation-and-cyber-threats-in-the-european-union-and-united-states-lessons-for-ukraine.pdf> (дата звернення: 25.05.2022). **9.** Ульянов О. І., Ніколаєв О. Т. Національна поліція як суб'єкт сектору безпеки і оборони // Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України : зб. наук. пр. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец.-фіз. підгот. ф-ту № 2. Харків, 2021. С. 78–80. **10.** Куценко В. О. Національна безпека України в сучасних умовах євроінтеграції // Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 листоп. 2017 р.) : у 2 т. / Управління держ. охорони України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Нац. акад. прокуратури України. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2017. Т. 1. С. 248–250.

Надійшла до редколегії 30.05.2022

Nikitin A. A. Organization of the National Police activities as a subject of the security and defense sector

The article is devoted to the problems of organizing the activities of the National Police as a subject of the security and defense sector. The analysis of the scientific works of the scholars

who were engaged in research within the framework of this issue made it possible to formulate the author's definition of the concept of the security and defense sector. It was established that it is necessary to study, analyze and practically apply the experience of international institutions, organizations (NATO, EU, OSCE) of democratic European countries in order to improve national legislation and eliminate gaps, taking into account the experience of practical activities of police officers in the field of security and defense, to update the legal framework for ensuring the functioning of the national security system.

The powers of the National Police as a subject of the security and defense sector is considered. It has been established that they can be of a general nature, that is, aimed at protecting the national interests of Ukraine from internal and external threats, ensuring the independence of the state and the protection of state sovereignty, as well as the territorial integrity of Ukraine, prevention of threats to national security, and more.

It has been proven that a mandatory condition for a police officer during the performance of assigned tasks is compliance with the principles enshrined in international and national regulatory legal acts. Among the general principles, the following are distinguished: the principle of the rule of law, the principle of respect for human rights and freedoms, the principle of legality, the principle of openness and transparency, the principle of political neutrality, the principle of interaction with the population on the basis of partnership, the principle of continuity.

It is proposed to make changes to the normative legal acts, namely: in the Law of Ukraine "On the National Police" to define the police as a subject of the security and defense sector, and in the Law of Ukraine "On the National Security of Ukraine" to define specific tasks of national security that require its provision by the police. This will make it possible to improve the role of the National Police of Ukraine as a subject of SDS.

Key words: security sector, defense sector, National Police, security forces, defense forces.

УДК 341.95+342.717

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.19>

Алла Миколаївна Рубаненко,

Сумський державний університет (аспірант);

<https://orcid.org/0000-0003-1479-4756>,

e-mail: kaanc@sumdu.edu.ua

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СТРУКТУРІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ІНОЗЕМЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА

Статтю присвячено важливій та актуальній темі – сутності юридичної відповідальності як структурного елемента правового статусу іноземців та осіб без громадянства. Проаналізовано три ключові підходи до трактування поняття «юридична відповідальність», а саме: ретроспективний, позитивний та двоаспектний. Згідно з першим юридична відповідальність – це юридичний обов'язок правопорушника зазнати несприятливих наслідків, визначених державою, за вчинене ним протиправне діяння. Відповідно до другого юридична відповідальність – це правомірна поведінка, обов'язок дотримуватися заборон, виконання позитивних обов'язків. Третій підхід передбачає, що ретроспективна юридична відповідальність є результатом порушення позитивної юридичної відповідальності.

Ключові слова: правовий статус, іноземці, особи без громадянства, юридична відповідальність, елемент правового статусу.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Питання сутності й елементів правового статусу особи в цілому, а також іноземних громадян та осіб без громадянства завжди було предметом наукового інтересу багатьох учених. Особливим елементом правового статусу іноземців та осіб без громадянства є саме юридична відповідальність. Етимологія слова «відповідальність» в українській мові розуміється як покладене або взяте будь-ким на себе зобов'язання повідомляти про свої дії, що веде до припущення провину за можливі негативні наслідки [1, с. 79].

Стан дослідження проблеми

Відповідальність в цілому та юридичну відповідальність іноземців та осіб без громадянства вивчали такі вчені, як О. Грішнова, Л. Волошина, Н. Стаднік, Т. Чепульченко, А. Шабуров та інші. Хоча не всі питання щодо сутності і значення юридичної відповідальності іноземців та осіб без громадянства є цілком дослідженими. Саме тому надання характеристики юридичної відповідальності у структурі правового статусу іноземців та осіб без громадянства є важливим та актуальними питанням.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є характеристика юридичної відповідальності іноземців та осіб без громадянства як елемента їх правового статусу. Її буде досягнуто за допомогою вирішення таких *завдань*: з'ясувати нормативно-правове визначення відповідальності іноземців та осіб без громадянства як елемента їх правового статусу; окреслити правові підстави відповідальності іноземців та осіб без громадянства як елемента їх правового статусу; розкрити зміст відповідальності іноземців та осіб без громадянства як елемента їх правового статусу.

Наукова новизна дослідження полягає в розробці авторського визначення поняття «юридична відповідальність».

Виклад основного матеріалу

Насамперед варто зосередити увагу на визначенні поняття «відповідальність». Воно використовується багатьма галузями наукового пізнання, які, у свою чергу, насичують його своєрідним сенсом, обумовленим їх предметом. У широкому розумінні відповідальність – це особливе відношення між вчинками людини (людей, інститутів), намірами, а також оцінками цих дій іншими людьми чи суспільством. Взятє щодо людини як раціонального агента дії це ставлення є свідомою інтелектуальною та фізичною готовністю суб'єкта до реалізації або утримання від сукупності дій, які можуть знадобитися внаслідок виконання або, навпаки, невиконання цим суб'єктом деяких інших дій. У багатьох європейських мовах слово «відповідальність» перегукується з латинським дієсловом «*respondere*», що буквально означає «обіцяти» або «давати натомість», а в більш широкому сенсі – «відповідати».

У філософії поняття «відповідальність» вивчається в контексті протиставлення свободі, адже свобода як духовна категорія тісно пов'язана з відповідальністю, бо свобода – то і є відповідальність. Діалектика свободи, зміст якої розкривається у філософії права Гегеля, знаходить своє відображення в людині вільній, але вільній через усвідомлення своєї відповідальності. Концепція Гегеля може вважатись вершиною класичних філософських спроб розгляду особистої свободи індивіда в контексті ідеї свободи волі, невпинного розвитку та розгортання свободи [2, с. 137–145].

Проблема відповідальності людини за свою свободу і дії пов'язана з розумінням меж цієї свободи. Свобода і відповідальність особи – провідна думка екзистенціалізму, який визначає свободу як фундаментальну характеристику людського існування, що дозволяє людині творити себе і обирати майбутнє. Людина вільна, але свобода її виражається ставленням до всесвіту, вибором власної внутрішньої духовно-моральної позиції. Тому людина відповідальна за власні дії лише тоді, коли має свободу волі, вибору та засобів їх реалізації [3, с. 140].

Відповідальність – це реакція на вибір. Вибір є тільки там, де є свобода. Проблема свободи тісно пов'язана з проблемою відповідальності та навпаки. Сенс відповідальності не може бути повно і правильно зрозумілий без розкриття змісту свободи. Свобода в загально-прийнятому значенні – це пізнана необхідність. Умовами свободи виступають: 1) пізнання (здатність мислити, знати); 2) воля («здатність здійснювати свої бажання, поставлені перед собою цілі» або «здатність самостійно починати низку дій») [4].

Починаючи з софістів, Демокрита і Сократа, антична етика аналізує питання про те, що є найвищим благом для досконалої особи, і яким чином це благо реалізується. Демокрит ставить категоричну вимогу: людина повинна оцінювати свої вчинки не лише з точки зору оточуючих, але й з позиції власного морального ставлення. Саме в цей період зароджується розуміння відповідальності як внутрішньої якості індивіда [3, с. 140].

У Психологічній енциклопедії відповідальність тлумачать як внутрішню саморегуляцію та самодетермінацію зрілої особистості, опосередковану ціннісними орієнтаціями, що виявляється в усвідомленні особою детермінант своїх вчинків, у можливості контролю своєї поведінки в зовнішньому навколишньому середовищі [5, с. 55–56].

Із точки зору педагогіки поняття «відповідальність» вивчав А. Макаренко. Базуючись на власному досвіді роботи з учнями, він доходить висновку, що для дієвого формування відповідальності необхідно впроваджувати в життя шкільного колективу систему чіткого фіксування обов'язків колегіальності, залучати кожного до керівництва, встановлювати дійсну, таку, що відчувається всіма, єдність інтересів колективу й особистості. Тобто визначальною умовою формування відповідальності виступає включення вихованця в систему відповідальних залежностей [6, с. 192]. Традиційно вважають, що відповідальність як моральна якість виникає на певному етапі морального розвитку дитини. Моральні норми усвідомлюються нею, визнаються чи не визнаються, переходять чи не переходять у внутрішню спонукальну силу, що стимулює діяльність певної спрямованості. Набуті уявлення про норми поведінки і перетворення їх на внутрішні регулятори діяльності становлять сутність процесу розвитку та виховання відповідальності [4].

Формування громадянського суспільства і правової держави нерозривно пов'язане з проблемами взаємної відповідальності держави і громадянина, важливою стороною якої є категорія відповідальності, яка на сучасному етапі набуває дещо іншого соціального призначення і позбавляється лише карального характеру. У зв'язку із цим актуалізується значення соціальної природи і ролі відповідальності, зокрема соціальної [3, с. 137].

А. Шабуров визначає соціальну відповідальність як «вольове соціально обумовлене ставлення суб'єкта до панівних у суспільстві норм і цінностей, що виражається у свідомому виборі суспільно значущого варіанта поведінки й активної його реалізації» [7, с. 68].

О. Грішнова наголошує, що соціальна відповідальність – це усвідомлення суб'єктами соціальної держави єдності соціального простору, свідоме виконання своїх обов'язків перед співгромадянами, суспільством, державою. У феномені соціальної відповідальності домінує моральний компонент, що має бути підкріплений юридичною відповідальністю. Соціальна відповідальність як концепція заохочує кожну людину враховувати інтереси суспільства, беручи на себе відповідальність за вплив своєї діяльності на інших людей, громади та навколишнє середовище в усіх аспектах [8, с. 45].

В. Хомич пише, що соціальна відповідальність – це складне суспільне ставлення, що полягає у свідомо-вольовому самообмеженні особою суб'єктивної свободи згідно з вимогами схвалюваної суспільством необхідності (позитивний, особистісний аспект), як і у суспільному осуді, пов'язаним з ним впливом на особистість, яка допустила безвідповідальність у здійсненні суб'єктивної свободи (негативний, зовнішній аспект). Це визначення відображає як особистісну, так і суспільну сутність відповідальності, механізм її реалізації та забезпечення [9, с. 26].

В. Томашев розрізняє чотири рівні соціальної відповідальності: 1) пізнавальний рівень як відповідальність за правильне визначення прогресивної об'єктивної необхідності; 2) аксіологічний рівень як відповідальність за правильну оцінку існуючих можливостей для дій згідно з необхідністю; 3) інструментально-коригуючий рівень як відповідальність за правильний вибір засобів і методів реалізації об'єктивної необхідності; 4) практичний рівень як відповідальність за результати практичних дій, що реалізують вимоги об'єктивної необхідності [10, с. 108–109].

Види соціальної відповідальності залежать від сфери соціальної діяльності, у зв'язку з чим виділяють політичну, моральну, суспільну, юридичну та інші види відповідальності. Відповідальність соціальна і юридична співвідносяться одна з одною як рід та вид. Так їх розглядає не лише загальна теорія права, а й усі галузеві юридичні науки [3, с. 140].

В юриспруденції відповідальність трактують по-різному. Наприклад, В. Червонюк звертає увагу на те, що юридична відповідальність має подвійну сутність, що дає змогу розкрити її в широкому та вузькому значеннях. У широкому (філософському) значенні поняття юридичної відповідальності визначається як ставлення особи до суспільства і держави, до інших осіб з точки зору виконання нею певних обов'язків щодо суспільства, держави або інших осіб. У вузькому (спеціально-юридичному) значенні юридична відповідальність інтерпретується

як реакція держави на скоєне правопорушення. Підкреслюючи зазначений подвійний характер сутності юридичної відповідальності, вчений наголошує на тому, що юридична відповідальність є обов'язком особи пережити певні позбавлення державно-владного характеру, що передбачені законом за скоєне правопорушення [11, с. 565–566].

Варто наголосити, що в юриспруденції існують різні підходи щодо сутності відповідальності як правової категорії. Так, нині сформувалося три основних підходи до трактування поняття «юридична відповідальність», а саме: ретроспективний, позитивний, двоаспектний [12].

Ретроспективна (негативна) юридична відповідальність полягає в закріпленому в законі обов'язку правопорушника перетерпіти з боку держави певні негативні наслідки за скоєне ним правопорушення [13, с. 231].

М. Матузов називає позитивну юридичну відповідальність статусною [14, с. 214], правовий статус має реалізовуватись у правовідносинах, суспільному житті. Відповідальність – це елемент правового статусу суб'єкта, що закріплений у правових нормах. Такий підхід до проблематики позитивної юридичної відповідальності підкреслює її правову природу та наповнює її юридичним змістом. На наш погляд, позитивна юридична відповідальність – це правомірна поведінка, обов'язок дотримуватися заборон, виконувати позитивні обов'язки, а також надані та гарантовані державою дозволи на реалізацію суб'єктивних прав особи, застосування державою заходів заохочення, схвалення (нагородження медаллю громадянина за врятування життя людини, активну волонтерську діяльність, податкові канікули, надання пільг в оподаткуванні підприємств, які реалізують заходи щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища, тощо). Нині накопичено значні наукові висновки, що доводять реальність і юридичний характер позитивної юридичної відповідальності, в багатьох дослідженнях проведено розмежування позитивної юридичної відповідальності та інших юридичних понять і категорій, зокрема правомірної поведінки, юридичного обов'язку, заходів державного заохочення.

Водночас поряд із тлумаченням юридичної відповідальності в ретроспективному аспекті існує двоаспектний погляд на неї. Відповідно до останнього підходу ретроспективна юридична відповідальність є наслідком порушення ставлень позитивної юридичної відповідальності. Інакше кажучи, ретроспективна відповідальність виникає в суб'єкта права у випадках порушення ним позитивної відповідальності, тобто коли він порушив правило поведінки, що міститься у праві [15, с. 99].

Систематизувавши та проаналізувавши позиції вчених, ми вважаємо, що юридична відповідальність – це багатоаспектне правове

явище, яке ґрунтується на певних нормативних приписах, має регулятивний та/або охоронний характер і знаходить своє вираження або в дотриманні певних правових правил поведінки щодо їх не порушення (тобто обмеження дій особи задля певного блага), або в застосуванні до правопорушника відповідного виду примусу (тобто настання для особи закріплених у законодавстві негативних наслідків за скоєне правопорушення).

Висновки

Підсумовуючи, наголосимо, що поняття «відповідальність» використовується багатьма галузями наукового пізнання, які насичують його своєрідним сенсом, обумовленим їх предметом. У широкому розумінні відповідальність – це особливе відношення між вчинками людини (людей, інститутів), намірами, а також оцінками цих дій іншими людьми чи суспільством. Доведено, що соціальна відповідальність залежить від сфери суспільної діяльності, у зв'язку з чим виділяють політичну, моральну, соціальну, правову та інші види відповідальності. Соціальна та юридична відповідальності співвідносяться як рід і вид. Важливо наголосити, що питання відповідальності актуалізується не лише для теорії права, а й для всіх галузевих наук, оскільки відіграє істотне значення для усвідомлення сутності і ролі правового статусу особи в цілому, іноземця та особи без громадянства зокрема. Проаналізовано три ключові підходи до трактування поняття «юридична відповідальність», а саме: ретроспективний, позитивний та двоаспектний.

Список бібліографічних посилань: 1. Словарь русского литературного языка : в 16 т. / глав. ред. В. И. Чернышев и др. М. : Изд-во АН СССР, 1958. Т. 8. 483 с. 2. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права / пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. Київ : Юніверс, 2000. 336 с. 3. Чепульченко Т. О. Соціальна відповідальність: поняття та сутність. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2010. № 1 (5). С. 137–142. 4. Стаднік Н. В. Категорія відповідальності: психолого-педагогічний аспект. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді.* 2005. Вип. 8. С. 74–77. 5. Степанов О. Психологічна енциклопедія від А до Я. Київ : Енциклопедія ерудита, 2006. 424 с. 6. Макаренко А. С. Твори в 7 томах. Київ : Рад. школа, 1954. Т. 5. 434 с. 7. Шабуров А. В. Соціальна відповідальність людини і уголовне право. *Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе.* 1986. № 3. С. 207–217. 8. Грیشнова О. А. Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні. *Демографія та соціальна економіка.* 2011. № 15. С. 39–46. 9. Хомич В. М. Соціальна відповідальність і право. *Право и демократия.* 1989. № 2. С. 26–34. 10. Томашев В. В. Сущность социальной ответственности и ее место в системе исторического материализма. *Проблемы систематизации категорий исторического*

матеріалізму. 1980. № 2. С. 108–109. **11.** Червонюк В. И. Теория государства и права : учебник. М. : ИНФРА-М, 2006. 704 с. **12.** Волошина Л. О. Поняття та види юридичної відповідальності адвоката. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 129–135. **13.** Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права. Київ : Юрисконсульт, 2006. 355 с. **14.** Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов : Изд-во Саратов. ин-та, 1987. 294 с. **15.** Машков А. Погляд на юридичну відповідальність, як різновид правовідносин, та його значення для формування сучасної юридичної теорії відповідальності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. Вип. 84. С. 98–100.

Надійшла до редколегії 18.04.2022

Rubanenko A. M. Legal responsibility in the structure of the legal status of foreigners and stateless persons

The article is devoted to an important and topical issue, that is the essence of legal responsibility as a structural element of the legal status of foreigners and stateless persons. It is noted that the concept of “responsibility” is used by many branches of scientific knowledge, which imbue it with a peculiar meaning determined by their subject. In a broad sense, responsibility is a special relationship between human actions (people, institutions), intentions, as well as evaluations of these actions by other people or society.

It has been proven that social responsibility depends on the sphere of social activity, in connection with which political, moral, social, legal and other types of responsibility are distinguished. Social and legal responsibility are related as a genus and species. The issue of responsibility is relevant not only for the theory of law, but also for all branches of science, as it is essential for understanding the essence and role of the legal status of a person in general and of a foreigner and stateless person in particular.

Three key approaches to the interpretation of the concept of “legal responsibility” are analyzed, namely: retrospective, positive and two-aspect. According to the first, legal responsibility is the legal obligation of the offender to suffer adverse consequences determined by the state for the illegal act committed by him or her. According to the second, legal responsibility is lawful behavior, the obligation to comply with prohibitions, the fulfillment of positive duties, as well as the permissions granted and guaranteed by the state for the exercise of subjective rights, the use of state incentives, recognition. The third approach assumes that retrospective legal responsibility results from a breach of positive legal responsibility.

Key words: legal status, foreigners, stateless persons, legal responsibility, element of legal status.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 343.985.7:343.54

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.20>

В'ячеслав Петрович Гонтаренко,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);

<https://orcid.org/0000-0001-7575-8914>,
e-mail: gontarenkovp@ukr.net

**ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК УНЕСЕННЯ ВІДОМОСТЕЙ
ПРО КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ
З ДОМАШНІМ НАСИЛЬСТВОМ, ДО ЄДИНОГО РЕЄСТРУ
ДОСУДОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ**

Здійснено аналіз наукових підходів і положень кримінального процесуального законодавства щодо підстав початку досудового розслідування взагалі та кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, зокрема. Аргументовано, що ефективність кримінального провадження залежить від своєчасного виявлення фактів учинення протиправних діянь, пов'язаних із домашнім насильством, і початку досудового розслідування. Охарактеризовано коло суб'єктів, які можуть самостійно виявляти обставини, що вказують на вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством. Виокремлено підстави для початку досудового розслідування щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. З'ясовано особливості реагування на отриману інформацію про ймовірне вчинення протиправних діянь, пов'язаних із домашнім насильством, і внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Ключові слова: початок досудового розслідування, кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, кримінальне провадження, Єдиний реєстр досудових розслідувань, процесуальний порядок, підстави.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Добробут у сім'ї є своєрідним фундаментом будь-якого суспільства, а тому насильство в ній посягає на його безпеку [1, с. 296]. Більше того, насильство є не лише однією з розповсюджених форм порушення прав людини, а й найпоширенішим і найскладнішим для протидії феноменом [2, с. 330]. З огляду на це проблема домашнього насильства з кожним роком набуває більшого обсягу суспільного усвідомлення. Набувають актуальності питання, пов'язані зі своєчасним з

боку уповноважених суб'єктів уживанням усіх необхідних заходів, спрямованих на попередження вказаних протиправних діянь, а у разі їх учинення – припинення та притягнення винних осіб до відповідної юридичної відповідальності [3, с. 297]. Зокрема, найбільшою суспільною небезпекою вирізняються кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, адже потерпілими від таких протиправних діянь стають уразливі та незахищені верстви населення: діти, підлітки, жінки, інваліди, люди похилого віку. Щороку від насильства в Україні страждає близько 100 тис. осіб, 90 % з яких жінки. Проте статистика показує лише найнебезпечніші форми домашнього насильства: вбивства, завдання шкоди здоров'ю різного ступеня тяжкості, мордування, тобто ті, які не можна приховати від правоохоронних органів. Через свої особливості (вік жертв, їх родинну й іншу залежність від насильників) цим кримінальним правопорушенням притаманний досить високий ступінь латентності [4, с. 14].

У контексті вищенаведеного науковий інтерес представляють підстави та процесуальний порядок унесення відомостей про названі кримінальні правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР).

Стан дослідження проблеми

Питання запобігання та протидії домашньому насильству і протиправним проявам, пов'язаним із ним, їх виявлення та розслідування були предметом дослідження у працях О. В. Александренка, І. В. Гловюк, О. О. Книженко, О. В. Крамар, О. В. Мартовицької, О. В. Пчеліної, В. В. Романюка, Ю. М. Слухаєнка, Т. Г. Фоміної та ін. Проте поза увагою залишилися процесуальні аспекти початку досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, зокрема стосовно підстав і процесуального порядку внесення відповідних відомостей до ЄРДР.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є визначення підстав і процесуального порядку внесення відомостей про кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, до ЄРДР. Відповідно до поставленої мети *завданнями* дослідження є: дослідити наукові підходи та положення кримінального процесуального законодавства щодо підстав початку досудового розслідування; охарактеризувати коло суб'єктів, які можуть самостійно виявляти обставини, що вказують на вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством; виокремити підстави для початку кримінального провадження щодо досліджуваної категорії кримінальних правопорушень; з'ясувати особливості реагування на отриману інформацію про ймовірне вчинення вказаного різновиду протиправних діянь і внесення відповідних відомостей до ЄРДР.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що з урахуванням кримінальної процесуальної регламентації початку досудового розслідування, організаційних аспектів реагування на заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення та внесення відповідних відомостей до ЄРДР, а також особливостей механізму вчинення протиправних діянь, пов'язаних із домашнім насильством, визначено підстави й охарактеризовано процесуальний порядок унесення відомостей про кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, до ЄРДР.

Виклад основного матеріалу

Учені-процесуалісти в наукових працях також нерідко приділяють увагу підставам відкриття кримінального провадження. При цьому, керуючись положеннями кримінального процесуального законодавства, вони здійснюють спроби групування підстав початку досудового розслідування. Зокрема, А. В. Столітній виокремлює три групи підстав для початку досудового розслідування: «заява (громадян про вчинений злочин; з'явлення із зізнанням); повідомлення (підприємств установ, організацій, посадових осіб, представників влади, громадськості; представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу на місці вчинення злочину; повідомлення, опубліковані в пресі); самосійне виявлення слідчим, прокурором із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення (під час іншого досудового розслідування, через засоби масової інформації, матеріали оперативних підрозділів, виконавчої служби, контролюючих органів тощо)» [5, с. 190].

У більш розгорнутому вигляді представляє перелік підстав початку досудового розслідування В. Г. Дрозд, яка, здійснивши системний аналіз нормативних положень, дійшла висновку, що приводами до початку кримінального провадження є: «заяви про вчинене кримінальне правопорушення, які можуть бути усними або письмовими (заяви можуть надійти від фізичних чи юридичних осіб); повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, якими можуть бути: повідомлення підприємств, установ, організацій і посадових осіб; повідомлення представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу, відповідно до ч. 2 ст. 207 КПК України; повідомлення в засобах масової інформації; самосійне виявлення слідчим із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, у тому числі під час досудового розслідування; самосійне виявлення прокурором із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зокрема за результатами перевірки

в порядку нагляду, у тому числі під час здійснення нагляду за додержанням і застосуванням законів; самостійно виявлені посадовою особою правоохоронних і контролюючих державних органів факти вчинення чи підготовки до вчинення кримінальних правопорушень» [6, с. 271].

Якщо говорити про підстави початку досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, передусім варто наголосити, що більшість названих кримінальних правопорушень є такими, щодо яких кримінальне провадження здійснюється у формі приватного обвинувачення. Тому, як указується в ч. 1 ст. 477 КПК України, стосовно таких кримінальних правопорушень кримінальне провадження може бути розпочате слідчим, дізнавачем, прокурором лише на підставі заяви потерпілого. Вичерпний перелік кримінальних правопорушень, щодо яких кримінальне провадження здійснюється у формі приватного обвинувачення, наводиться в п. 1 ч. 1 ст. 477 КПК України¹.

У разі, коли кримінальне провадження щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, розпочате на підставі заяви потерпілого, обов'язковими юридичними складовими для початку досудового розслідування, як зазначає М. М. Бойко, є: подання до органу досудового розслідування заяви про вчинене кримінальне правопорушення; виклад у такій заяві інформації про обставини, які можуть свідчити про сам факт учинення кримінального правопорушення [7].

У випадках, коли кримінально-правова кваліфікація кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, не підпадає під ті статті (частини статті) Кримінального кодексу (далі – КК) України, що наведені в п. 1 ч. 1 ст. 477 КПК України, то їх досудове розслідування здійснюється за загальними правилами. Це означає, що підставами для початку кримінального провадження щодо них є не тільки заява потерпілого, а й повідомлення та самостійне виявлення слідчим, дізнавачем, прокурором із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством.

Як свідчать статистичні дані, до правоохоронних органів найчастіше подаються заяви про вчинення правопорушень та інших подій, пов'язаних із домашнім насильством. Зокрема, у 2018 р. надійшло 115 473 заяви, а у 2019 р. – 141 814 заяв, з яких у 2018 р.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 14.06.2022).

114 055 заяв подані дорослим заявником і 1 418 – дітьми, а у 2019 р. – 139 933 і 1 881 відповідно. При цьому значно менша кількість припадає на повідомлення про вчинення правопорушень та інших подій, пов'язаних із домашнім насильством. Наприклад, у 2018 р. надійшло тільки 1 повідомлення з кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, а в 2019 р. не надійшло жодного такого повідомлення. Від інших суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, у 2018 р. надійшли 525 повідомлень, а у 2019 р. – 393 повідомлення.

Стосовно самостійного виявлення слідчим, дізнавачем, прокурором із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, то воно має місце в тих випадках, коли відкривають кримінальне провадження за фактом учинення кримінального правопорушення, передбаченого, наприклад, ст. 119 КК України, але при цьому в ЄРДР не вказується, що воно пов'язане з домашнім насильством. Проте під час здійснення досудового розслідування отримуються докази, які в сукупності свідчать про те, що вказане правопорушення пов'язане з домашнім насильством, про що згодом вносяться відомості до ЄРДР.

Як зазначалося раніше, ефективність досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, насамперед залежить від своєчасності реагування на отриману інформацію про ймовірне вчинення вказаного різновиду протиправних діянь. При цьому важливо, щоб така діяльність була правомірною, тобто реалізувалася згідно з належною правовою процедурою. Тому науковий інтерес має питання про процесуальний порядок унесення відомостей про кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, до ЄРДР.

Із цього приводу варто зазначити, що законодавець, на превеликий жаль, це питання недостатньо врегулював, обмежившись указівками, що «досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до ЄРДР; здійснення досудового розслідування, крім випадків, передбачених ч. 3 ст. 214 КПК України, до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, встановлену законом; слідчий, прокурор, інша службова особа, уповноважена на прийняття та реєстрацію заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, зобов'язані прийняти та зареєструвати таку заяву чи повідомлення; слідчий, дізнавач, прокурор повинні вносити до ЄРДР відомості, передбачені ч. 5 ст. 214 КПК України; у разі введення воєнного стану за відсутності технічної можливості доступу до ЄРДР, рішення про початок

досудового розслідування приймає дізнавач, слідчий, прокурор, про що виноситься відповідна постанова, а відомості, що підлягають внесенню до ЄРДР, вносяться до нього за першої можливості¹. Проте організаційні аспекти реагування на заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення та внесення відповідних відомостей до ЄРДР більш детально регламентовані в підзаконних нормативно-правових актах.

Зокрема, питання організації взаємодії при надходженні до органу, підрозділу поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та реагування на них урегульовуються положеннями Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні. В цьому нормативно-правовому акті зазначається, що «про надходження до органу, підрозділу поліції заяви або повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення уповноважений працівник чергової частини зобов'язаний негайно доповісти керівникові органу досудового розслідування (дізнання), який визначає слідчого (дізнавача), що здійснюватиме досудове розслідування, а також поінформувати керівника органу, підрозділу поліції». У свою чергу, «слідчий (дізнавач), невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до ЄРДР та розпочати розслідування»².

Для покращення якості і своєчасності реагування на заяви та повідомлення про кримінальні правопорушення на відомчому підзаконному нормативно-правовому рівні регламентовано порядок реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події, а також оперативного інформування в центральному органі управління поліції, міжрегіональних територіальних органах Національної поліції України, територіальних органах поліції в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях, м. Києві, їх територіальних (відокремлених) підрозділах. Зокрема,

¹ Там само.

² Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : Наказ МВС України від 07.07.2017 № 575 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17> (дата звернення: 14.06.2022).

визначено, що «з метою отримання телекомунікаційних послуг і оперативного реагування на заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення як кінцеве обладнання в органах (підрозділах) поліції використовуються телефони (стаціонарні, мобільні), радіостанції, планшетні пристрої та інші засоби зв'язку. При цьому строк оперативного інформування обчислюється з моменту надходження до органів (підрозділів) поліції первинних відомостей (повідомлення телефоном або іншими видами зв'язку, усної чи письмової заяви, матеріалів з інших правоохоронних органів тощо) про вчинення кримінального правопорушення. Реєструються заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення працівниками чергової служби органів (підрозділів) поліції в інформаційних ресурсах системи «Інформаційний портал Національної поліції України» (далі – ІПНП), а попередня кваліфікація кримінального правопорушення працівниками чергової служби здійснюється, виходячи з явних ознак цієї події та відомостей, унесених до системи ІПНП чи ЄРДР»¹.

Окремо варто наголосити, що заяви або повідомлення про вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі пов'язаних із домашнім насильством, можуть здійснюватися як у письмовій, так і в усній формах. А саме: «Усні заяви (повідомлення) від осіб уповноважена службова особа органу (підрозділу) поліції або інший поліцейський, до повноважень якого це належить, вносить до протоколу прийняття заяви про кримінальне правопорушення та іншу подію; під час особистого звернення заявника до органу (підрозділу) поліції із письмовою заявою (повідомленням) уповноважена службова особа органу (підрозділу) поліції її (його) приймає і реєструє»².

Досить поширеним є звернення до правоохоронних органів із заявою або повідомленням про скоєння кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, за скороченим номером телефону «102». У такому разі оператор зобов'язаний запитати заявника, з оператором якої статі він бажає спілкуватися, та першочергово встановити й унести до системи ІПНП інформацію про «вид кримінального

¹ Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : Наказ МВС України від 27.04.2020 № 357 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0443-20> (дата звернення: 14.06.2022).

² Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події : Наказ МВС України від 08.02.2019 № 100 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19> (дата звернення: 14.06.2022).

правопорушення та його попередню кваліфікацію; час, місце (адресу), обставини вчиненого правопорушення; дані про потерпілого або заявника; іншу необхідну інформацію, проставивши маркер події за територіальним місцем розташування підрозділу “102” в разі ненадання заявником своїх установчих даних або адреси місця вчинення правопорушення; територію місця перебування заявника та місця вчинення правопорушення, якщо місце вчинення правопорушення або події не збігається з місцем перебування заявника. Крім того, після встановлення первинних даних учинення кримінального правопорушення, пов’язаного з домашнім насильством, і їх збереження в системі ІПНП оператор, за необхідності, продовжує з’ясувати інформацію про наявність на місці вчинення кримінального правопорушення потерпілих, їх стан здоров’я та місце перебування; кількість і прикмети осіб, причетних до вчинення протиправного діяння, наявність у них зброї¹.

До системи ІПНП також уноситься інформація про кримінальні правопорушення, пов’язані з домашнім насильством, яка була отримана «за допомогою інших видів зв’язку, у текстовому, аудіо- або відеоформаті. Вказана інформація передається на розгляд відповідним працівникам поліції або оперативного-диспетчерським службам інших органів державної влади, уповноваженим здійснювати організацію реагування на них»².

У випадку, якщо поліцейський, виконуючи свої службові повноваження, незалежно від місця свого перебування виявляє або отримує інформацію про кримінальне правопорушення, пов’язане з домашнім насильством, «чи звернення до нього громадян із заявою (повідомленням) невідкладно повідомляє про це за скороченим номером екстреного виклику поліції “102” і зобов’язаний ужити заходів щодо запобігання правопорушенню, його припинення, рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, встановлення і затримання осіб, які вчинили правопорушення, та охорони місця події. При цьому поліцейський у разі самостійного виявлення з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про кримінальне правопорушення, невідкладно, але не пізніше 24 годин рапортом доповідає про це керівникові органу (підрозділу) поліції або особі, яка виконує його обов’язки. У такому разі за рішенням керівника органу

¹ Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : Наказ МВС України від 27.04.2020 № 357 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0443-20> (дата звернення: 14.06.2022).

² Там само.

(підрозділу) поліції або особи, яка виконує його обов'язки, відомості про виявлене кримінальне правопорушення уповноважена службова особа реєструє в інформаційно-телекомунікаційній системі ІПНП або журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події в разі тимчасової відсутності технічних можливостей унесення таких відомостей до системи ІПНП та невідкладно, але не пізніше 24 годин реєстрації передаються до органу досудового розслідування для внесення відповідних відомостей до ЄРДР або передання цих відомостей до органів (підрозділів) поліції нижчого рівня та їх внесення до ЄРДР»¹.

Керуючись положеннями кримінального процесуального законодавства України, досудове розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, починається з моменту внесення відомостей про їх учинення до ЄРДР, який є «створеною за допомогою автоматизованої системи електронною базою даних, відповідно до якої здійснюються збирання, зберігання, захист, облік, пошук, узагальнення даних, які використовуються для формування звітності, а також надання інформації про відомості, внесені до нього. Тобто ведеться ЄРДР з метою забезпечення реєстрації кримінальних правопорушень (проваджень) та обліку прийнятих під час досудового розслідування рішень, осіб, які їх учинили, та результатів судового провадження; оперативного контролю за додержанням законів під час проведення досудового розслідування; аналізу стану та структури кримінальних правопорушень, вчинених у державі; інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронних органів»². Більше того, ч. 2 ст. 214 КПК України є відсильною нормою права, оскільки в ній зазначається, що «Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення затверджуються Офісом Генерального прокурора за погодженням з Міністерством внутрішніх справ України, Службою безпеки України, Національним антикорупційним бюро України, Державним бюро розслідувань, органом Бюро економічної безпеки України»³.

¹ Про затвердження Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події : Наказ МВС України від 08.02.2019 № 100 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19> (дата звернення: 14.06.2022).

² Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення : Наказ Офісу Ген. прокурора України від 30.06.2020 № 298 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20> (дата звернення: 14.06.2022).

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 14.06.2022).

Аналіз ч. 5 ст. 214 КПК України та п. 1 глави 2 розділу I Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань дозволив зробити висновок, що слідчий, дізнавач, прокурор у разі надходження інформації, що свідчить про вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, уносить до ЄРДР такі відомості:

1) час і дату надходження заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення, пов'язане з домашнім насильством, або виявлення з іншого джерела обставин, що можуть свідчити про його вчинення;

2) прізвище, ім'я, по батькові (найменування) потерпілого або заявника;

3) інше джерело, з якого виявлені обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством;

4) короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, наведених потерпілим, заявником чи виявлених з іншого джерела;

5) попередню правову кваліфікацію кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність;

6) прізвище, ім'я, по батькові керівника органу прокуратури, прокурора, керівника органу досудового розслідування, слідчого, детектива, керівника органу дізнання, дізнавача (уповноваженої особи інших підрозділів), який уніс відомості до ЄРДР та/або розпочав досудове розслідування та/або здійснює досудове розслідування чи процесуальне керівництво;

7) у разі затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, – дату і час затримання особи (звільнення);

8) інші відомості, передбачені в електронних картках, зокрема щодо:

– попередження кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, на стадії готування чи замаху;

– знаряддя та засобів учинення правопорушення;

– кількості потерпілих, які постраждали від домашнього насильства, їх вікової та статевої належності, а також наявності в них інвалідності; кількості потерпілих, які загинули; роду занять потерпілого;

– характеристики способу вчинення правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством (фізичного, сексуального, психологічного, економічного характеру);

– особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, пов'язане з домашнім насильством (наприклад, залежно від місця та ролі в сім'ї правопорушення може бути вчинено подружжям, батьками, дітьми,

опікунами, усиновлювачами, піклувальниками, особою, яка є прийомним батьком або матір'ю, особою, якій надано статус батьків-вихователів, іншими особами, які схильні до вчинення домашнього насильства; залежно від кількості правопорушників правопорушення може бути вчинено у групі дорослих, тільки неповнолітніх, змішаній за участю неповнолітніх; залежно від віку та статевої належності, фізичного та психолого-емоційного стану правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, можуть бути вчинені неповнолітніми, жінкою, у стані алкогольного, наркотичного, токсичного, психотропного сп'яніння, хронічним алкоголіком, наркоманом, токсикоманом; залежно від наявності кримінального досвіду правопорушення може бути вчинене особою, яка раніше вчиняла правопорушення, в тому числі пов'язане з домашнім насильством, раніше судимою, в якій судимість не знята і не погашена; залежно від роду занять правопорушення може бути вчинене працездатною особою, особою, яка не працює, не навчається, безробітним тощо);

– мотивів правопорушення (наприклад, ревності, лайки, пов'язані з домашнім насильством, помста, на ґрунті статевої належності тощо)¹.

Висновки

Отже, ефективність кримінального провадження залежить від своєчасного виявлення фактів учинення протиправних дій, пов'язаних із домашнім насильством, і початку досудового розслідування.

Підставою початку досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, щодо яких кримінальне провадження здійснюється у формі приватного обвинувачення, є лише заява потерпілого.

Підставами для початку кримінального провадження щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, які не передбачені статтями (частинами статей) КК України, наведеними в п. 1 ч. 1 ст. 477 КПК України, є заява, повідомлення (колективу з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей; інших суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству) та самостійне виявлення слідчим, дізнавачем, прокурором з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про

¹ Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення : Наказ Офісу Ген. прокурора України від 30.06.2020 № 298 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20> (дата звернення: 14.06.2022).

вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством.

Процесуальний порядок унесення відомостей про кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, до ЄРДР та їх зміст зумовлені кримінальною процесуальною регламентацією початку досудового розслідування, організаційними аспектами реагування на заяви і повідомлення про кримінальні правопорушення та внесення відповідних відомостей до ЄРДР, а також особливостями механізму вчинення протиправних діянь, пов'язаних із домашнім насильством.

Список бібліографічних посилань: 1. Слухаєнко Ю. М. Криміналістична характеристика домашнього насильства. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2020. Вип. 3 (91). С. 295–306. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.91.295-306>. 2. Пчеліна О. В. Перспективність побудови методики розслідування домашнього насильства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 329–332. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/79>. 3. Пчеліна О. В. Криміналістична класифікація домашнього насильства // Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29 жовт. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Ташкент. держ. юрид. ун-т. Харків : ХНУВС, 2021. С. 297–299. 4. Александренко О. В. Сучасні можливості судових експертиз і напрями використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з домашнім насильством // Теорія і практика судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 лют. 2020 р.) / МВС України, Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2020. С. 14–18. 5. Столітній А. В. Підстави початку досудового розслідування. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 187–197. 6. Дрозд В. Г. Окремі питання регламентації початку досудового розслідування в умовах проведення правової реформи. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 268–272. 7. Бойко М. ЄРДР & законодавчі ініціативи: що нового пропонують? // Juscutum : сайт. 02.02.2021. URL: <https://juscutum.com/-amp-zakonodavch-ntsativi-scho-novogo> (дата звернення: 14.06.2021).

Надійшла до редколегії 16.06.2022

Gontarenko V. P. Grounds and procedural order for entering information about criminal offenses related to domestic violence into the Unified Register of Pre-trial Investigations

An analysis of scientific approaches and provisions of the criminal procedural legislation of Ukraine regarding the grounds for starting a pre-trial investigation in general, as well as taking into account the specifics of criminal offenses related to domestic violence, was carried

out. It is argued that the effectiveness of criminal proceedings depends on the timely detection of the facts of the commission of illegal acts related to domestic violence and the initiation of a pre-trial investigation. It is emphasized that in order to eliminate conflicts in the legislative and by-law normative regulation of the activities of law enforcement agencies at the beginning of the pre-trial investigation, especially of criminal offenses related to domestic violence, the circle of subjects who can independently identify circumstances indicating the commission of a criminal offense should be expanded. It was found that the basis for starting a pre-trial investigation of criminal offenses related to domestic violence, in respect of which criminal proceedings are carried out in the form of a private indictment, is only the statement of the victim. Grounds for initiating criminal proceedings regarding criminal offenses related to domestic violence, which are not provided for by the articles (parts of articles) of the Criminal Code of Ukraine, listed in Clause 1, Part 1 of Art. 477 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, there is a statement, a notification (to the call center for preventing and countering domestic violence, gender-based violence and violence against children; other entities implementing measures in the field of preventing and countering domestic violence) and independent detection by an investigator, inquirer or prosecutor from any source of circumstances that may indicate the commission of a criminal offense related to domestic violence. The procedural order for entering information about criminal offenses related to domestic violence into the Unified Register of Pre-trial Investigations and their content, taking into account the criminal procedural regulation of the beginning of a pretrial investigation, organizational aspects of responding to statements and reports about criminal offenses and entering relevant information into the URPI, as well as features of the mechanism of committing illegal acts related to domestic violence are characterized.

Key words: initiation of pre-trial investigation, criminal offenses related to domestic violence, criminal proceedings, Unified register of pre-trial investigations, procedural order, grounds.

УДК 343.983.7

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.21>

Руслан Леонтійович Степанюк,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра криміналістики, судової експертології
та домедичної підготовки (професор);*

<https://orcid.org/0000-0002-8201-4013>,

e-mail: stepanuk2@ukr.net;

Василь Васильович Кікінчук,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра криміналістики, судової експертології
та домедичної підготовки (завідувач);*

<https://orcid.org/0000-0003-2241-6384>,

e-mail: vasili41900@gmail.com

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДНК-АНАЛІЗУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Здійснено аналіз європейських стандартів і основних тенденцій у сфері правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу. Наголошено на доцільності комплексного підходу до реформування кримінального процесуального законодавства з метою підвищення рівня ефективності застосування технологій криміналістичного ДНК-аналізу в Україні. Надано рекомендації щодо напрямів удосконалення правового регулювання суспільних відносин у сфері дослідження ДНК у кримінальному судочинстві України. Зважаючи на стрімкий розвиток технологій криміналістичного ДНК-аналізу, в Україні існує потреба в законодавчому визначенні допустимих меж криміналістичного дослідження ДНК у межах кримінального провадження.

Ключові слова: криміналістичний ДНК-аналіз, молекулярно-генетична експертиза, розслідування злочинів, база даних ДНК, юридичні аспекти ДНК-аналізу.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Криміналістичний ДНК-аналіз за майже 40 років, які минули з часу його впровадження у правоохоронну практику, перетворився на потужний інструмент ідентифікації особи та вирішення окремих завдань пошукового характеру під час розкриття і розслідування кримінальних правопорушень. Він є найбільш вагомим досягненням

криміналістики минулого століття і відчутно вплинув на правове регулювання в галузі кримінальної юстиції. Це зумовлено насамперед тим, що у відповідних технологіях аналізують зразки тіла людини [1, с. 3]. У багатьох країнах поступово було впроваджено профільне законодавство, яке регулює суспільні відносини щодо використання ДНК-аналізу у кримінальному судочинстві. Це дозволило, з одного боку, надати правоохоронцям чітке уявлення про обсяг допустимого втручання в особисте і сімейне життя шляхом дослідження ДНК, а з іншого, – забезпечити громадян від перевищення меж такого втручання і можливих зловживань з боку державних органів у цій сфері.

В Україні технології ДНК-аналізу застосовуються з початку 1990-х років у формі судової молекулярно-генетичної експертизи, але профільного законодавства досі не було впроваджено. При цьому створено мережу експертних лабораторій судової генетики в державних судово-експертних установах, насамперед в Експертній службі МВС України. Ці лабораторії проводять тисячі молекулярно-генетичних експертиз щороку і демонструють вагомі результати з вирішення ідентифікаційних завдань у кримінальних провадженнях. Вони обладнані сучасними технічними засобами і потенційно спроможні застосовувати всі відомі технології та практики криміналістичного ДНК-аналізу, але розвиток більшості з них є неможливим через те, що невирішеними залишаються низка принципових проблем, на які раніше не звертали увагу [2]. Однією з них є відсутність належного правового регулювання.

14 квітня 2022 р. Верховною Радою України було ухвалено за основу проєкт Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини». Ухвалення цього закону, очевидно, матиме суттєве значення для підвищення можливостей органів правопорядку в розкритті і розслідуванні кримінальних правопорушень за допомогою технологій криміналістичного ДНК-аналізу. Законопроєкт є ваговою передумовою для становлення та розвитку національної бази даних ДНК, яка на сьогодні не може функціонувати належним чином через відсутність правового регулювання. Натомість створення та підтримання такої бази даних є обов'язковою вимогою до країн ЄС, а отже, для України є важливим не тільки з метою розширення можливостей правоохоронних органів у протидії злочинності, а й у контексті інтеграції нашої держави до європейської спільноти. Варто відмітити, що правове регулювання питань застосування криміналістичного ДНК-аналізу у кримінальному судочинстві не може обмежуватися лише одним профільним законом про національну базу даних ДНК. Потребує вдосконалення і кримінальне процесуальне законодавство з метою забезпечення європейських стандартів захисту прав людини у поводженні з біологічним матеріалом та одержаною з нього генетичною

інформацією у кримінальному провадженні. Тому необхідно провести суспільну дискусію щодо обсягів допустимого втручання в особисте і сімейне життя громадян в інтересах кримінальної юстиції та застосувати комплексний підхід до реформування законодавства України у зв'язку з використанням технологій ДНК-аналізу у кримінальному судочинстві.

Стан дослідження проблеми

У вітчизняній науковій літературі не приділено належної уваги питанням правового регулювання ДНК-аналізу у кримінальному судочинстві. Наскільки нам відомо, до цієї проблематики звертались деякі науковці, але поки що не вироблено комплексного підходу до її вирішення.

Так, С. М. Драчук і В. Г. Хлань наголошували на необхідності вдосконалення організаційних і правових засад ДНК-аналізу шляхом унесення змін до законів України «Про Службу безпеки України», «Про Національну поліцію» та ухвалення Закону України «Про судово-медичну експертну діяльність» з урахуванням міжнародного та національного досвіду [3]; О. В. Культенко визначив «необхідність законодавчого схвалення концепції проведення молекулярно-генетичної експертизи в Україні» [4, с. 253]; В. В. Білоус проаналізував перспективи розвитку державної геномної реєстрації в Україні з позицій нормативно-правового регулювання захисту персональних даних людини, а також визначив необхідність не тільки вдосконалення норм чинного законодавства, а й розроблення окремих законів щодо захисту біометричних даних [5–6]. Названі науковці лише показали актуальність проблеми, але не сформулювали чіткого бачення шляхів удосконалення вітчизняного законодавства в цьому напрямі.

Дещо більша увага в науковій літературі приділялася питанням одержання біологічних зразків у кримінальному судочинстві. Із цієї проблематики було визначено основні недоліки чинного кримінального процесуального законодавства та напрями їх усунення як в цілому (В. Г. Дрозд [7], О. А. Лейба [8], К. Горелкіна [9]), так і з урахуванням потреби формування окремого розділу КПК України щодо зразків ДНК [10] і врахування практики Європейського Суду з прав людини (О. В. Капліна [11]). Проте сформульованим науковцями пропозиціям дещо бракує конкретики. Деякі з них є дискусійними, тому потребують додаткового аналізу й обґрунтування.

З'явилися і публікації, присвячені аналізу новел законопроекту про державну реєстрацію геномної інформації, де розглядаються окремі аспекти правового регулювання національної бази даних ДНК в Україні [12]. Однак чіткого розуміння напрямів удосконалення відповідних правових норм поки що не сформульовано.

На відміну від України, в зарубіжних країнах було проведено наукові дискусії з різних юридичних аспектів використання ДНК-аналізу в діяльності з розкриття і розслідування злочинів. Стосовно цього проводились і суспільні дебати, здійснювалось узагальнення експертної та судової практики, що дозволило надавати відповідні рекомендації. Слід констатувати, що зараз у різних державах істотно відрізняються підходи щодо способу правового регулювання ДНК-аналізу та обсягів допустимого втручання в особисте і сімейне життя відповідними методами, але можна говорити про мінімальні європейські стандарти, а також деякі стійкі тенденції та подальші перспективи в цій сфері.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є здійснити науковий аналіз та узагальнення європейських стандартів і основних тенденцій розвитку криміналістичного ДНК-аналізу та надати на цих підставах рекомендації щодо напрямів удосконалення правового регулювання питань його використання у кримінальному судочинстві України.

Завданнями статті є: дослідити генезис правового регулювання проблем використання ДНК-аналізу у кримінальному судочинстві, з'ясувати мінімальні європейські стандарти в цій сфері й основні напрями їх подальшого розвитку, сформулювати авторське бачення шляхів удосконалення правового регулювання суспільних відносин у сфері використання криміналістичного ДНК-аналізу в Україні.

Наукова новизна дослідження

У статті проаналізовано генезу і сучасний стан європейських стандартів і основних тенденцій у сфері правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу. Наголошено на доцільності комплексного підходу до реформування кримінального процесуального законодавства з метою підвищення рівня ефективності застосування технологій криміналістичного ДНК-аналізу в Україні. Надано рекомендації щодо напрямів удосконалення правового регулювання суспільних відносин у сфері дослідження ДНК у кримінальному судочинстві України.

Виклад основного матеріалу

Юридичні проблеми щодо використання ДНК-аналізу з метою вирішення завдань із розкриття і розслідування злочинів виникли фактично разом з упровадженням відповідного методу в поліцейську практику і поступово загострювалися з розвитком наукових технологій і процесу правозастосування.

На початковому етапі ДНК-аналіз криміналісти застосовували лише для ідентифікації особи за залишеними на місці події слідами крові або сперми. У практичній діяльності це виявлялося в порівнянні зразку ймовірного підозрюваного з одержаним «відбитком

ДНК» зі сліду. Відповідно перші юридичні аспекти ДНК-аналізу стосувалися насамперед критеріїв законності (добровільності і примусу) відібрання в особи зразків ДНК для порівняння. Особливо щодо так званих масових ДНК-тестів, коли поліція перевіряє широке коло осіб на причетність до тяжкого злочину.

Вирішені ці проблеми були на рівні національного законодавства, тому підходи значно відрізняються. У багатьох країнах враховано можливість добровільного надання особою зразків для ДНК-аналізу та примусового їх отримання за відсутності такої згоди. При цьому основним критерієм добровільності є інформована (письмова) згода особи. Щодо примусу, то деякі країни дозволяють застосування розумної сили для отримання зразків і встановлюють юридичні підстави для можливості її застосування лише до осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення, та засуджених. Крім того, в одних країнах відмова підозрюваного надати зразки для ДНК-аналізу може враховуватись як додатковий аргумент проти нього як на стадії розслідування, так і в суді, а в інших, навпаки, це не допускається.

Із метою забезпечення захисту від зловживань при такому способі розкриття кримінального правопорушення, як масове ДНК-тестування (масовий ДНК-скринінг, ДНК-невід), в деяких європейських країнах (наприклад, у Німеччині та Нідерландах) здійснюється його окреме нормативне регулювання у кримінальному процесуальному законодавстві. Основними принципами проведення масового ДНК-тестування є попередній, як правило, судовий дозвіл, добровільність надання зразків, їх використання лише для порівняння зі слідами в цьому кримінальному провадженні (не за автоматизованою базою даних ДНК) та знищення і зразків, і одержаних ДНК-профілів після завершення розслідування.

В Україні правоохоронні органи теж іноді намагаються застосувати такий спосіб пошуку невідомого підозрюваного, але з використанням загальних процедур, тобто відібрання біологічних зразків і призначення великої кількості судових молекулярно-генетичних експертиз в одному кримінальному провадженні. З одного боку, це вимагає надзвичайно великих затрат часу та матеріальних ресурсів, а з іншого, – не гарантує належним чином дотримання прав осіб, яких перевіряють.

Зважаючи на надзвичайну ефективність ДНК-аналізу в ідентифікації особи і водночас його високу суспільну чутливість через обсяг особистої інформації людини, яку потенційно можна одержати шляхом дослідження її ДНК, досить швидко постала потреба вироблення певних міжнародних стандартів у цій сфері. Зазначимо, що, незважаючи на гостроту цієї проблеми, відповідні європейські стандарти

можна оцінити як мінімальні, адже вони стосуються лише деяких аспектів використання ДНК-аналізу в інтересах кримінальної юстиції. Проте їх розвиток триває у зв'язку з процесами глобалізації та швидким науково-технічним прогресом у галузі судової генетики.

У 1992 р. було ухвалено Рекомендацію № R(92)1 Комітету Міністрів Ради Європи «Про використання аналізу дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК) в рамках системи кримінального правосуддя». Цим актом визначено основні засади застосування технологій криміналістичного ДНК-аналізу, зокрема: 1) неприпустимість використання біологічних зразків та одержаної з них інформації в інших цілях, але представлення інформації особі, в якій було взято зразки, за її бажанням; 2) неприпустимість використання зразків для аналізу ДНК, отриманих у медичних цілях, для цілей розслідування та судового переслідування за кримінальні правопорушення, крім випадків, прямо передбачених національним законодавством; 3) використання зразків для статистичних досліджень тільки за умови деперсоналізації даних; 4) чітке визначення в законодавстві підстав для одержання зразків для ДНК-аналізу; 5) допустимість ДНК-аналізу в усіх випадках, незалежно від ступеня тяжкості злочину; 6) акредитація лабораторій судової генетики та контроль за їхньою діяльністю; 7) збір зразків і використання ДНК-аналізу з урахуванням вимог щодо захисту персональних даних; 8) визначення строків зберігання біологічних зразків та одержаної інформації, законодавче регулювання питань створення та використання ДНК-профилів з метою розслідування та кримінального переслідування; 9) забезпечення рівності сторін у доступі до ДНК-аналізу як засобу доказування; 10) стандартизація методів ДНК-аналізу; 11) неперешкодження доступу до технологій використання ДНК-аналізу через право інтелектуальної власності; 12) транскордонний обмін інформацією відповідно до договорів про співробітництво у кримінальних справах¹. Ці рекомендації не мають обов'язкової юридичної сили, але спонукають враховувати вищезазначені засади при подальшому розвитку правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу в європейських країнах.

У 1990-х роках було вдосконалено технологію криміналістичного ДНК-аналізу завдяки використанню полімеразної ланцюгової реакції, нових генетичних маркерів (STR-локусів) та автоматизованої обробки результатів дослідження. При цьому виявилось, що

¹ Recommendation N. R (92) 1 Of the Committee of Ministers to member states on the use of analysis of deoxyribonucleic acid (DNA) within the framework of the criminal justice system (Adopted by the Committee of Ministers on 10 February 1992 at the 470th meeting of the Ministers Deputies) // Council of Europe : сайт. URL: <https://rm.coe.int/09000016804e54f7> (дата звернення: 16.06.2022).

STR-профілювання вигідно відрізняється від усіх без винятку методів інших галузей криміналістичної техніки та судової експертизи точністю одержаних результатів ідентифікації. Тільки у ДНК-аналізі можливо обрахувати вірогідність випадкового збігу генетичних ознак. Це дало підстави М. Лінчу назвати його «золотим стандартом ідентифікації» [13]. В юридичній спільноті відбулася дискусія щодо значення висновків експертів-генетиків для вирішення справи, адже у правозастосовній практиці сформувалися перебільшені очікування та було відмічено значний психологічний вплив результату ДНК-тестів на учасників процесу. Докази, пов'язані з ДНК, часто почали розглядати як основні, що призвело до низки гучних промахів при досудовому розслідуванні та судовому розгляді через помилки, допущені експертами, слідчими і прокурорами [14]. У судовій практиці сприйняття доказів ДНК пройшло два етапи: безспірної прийнятності (суди сприймали ці докази без будь-якої критики та занадто покладалися на них) і критичної допустимості (внаслідок критики теорії і технології ДНК-аналізу вироблено критерії оцінки доказів) [15]. Зараз із цього питання загальною є засада неприпустимості вирішення кримінальної справи, спираючись лише на результати ДНК-аналізу [16].

Технологія STR-профілювання дала змогу запровадити автоматизовані бази даних ДНК, які швидко стали потужними інструментами розкриття неочевидних злочинів. В юридичній площині відразу виникла низка нових проблем, зокрема щодо обсягу повноважень поліції з відібрання в затриманих осіб біологічних зразків і поміщення отриманих ДНК-профілів до криміналістичного обліку. Також поставали питання щодо законності тривалого зберігання ДНК-профілю певної особи в базі даних, його використання при перевірках за іншими кримінальними справами, захисту від стороннього доступу тощо. Вирішення цих питань здійснювалося шляхом розроблення профільних законів у державах, які запроваджували відповідні інструменти у правоохоронну практику.

Перші нормативно-правові акти у цій сфері були ухвалені в 1994 р. у Великобританії (Criminal Justice and Public Order Act), США (DNA Identification Act) та Нідерландах (Dutch Forensic DNA Typing Act). Ці законодавчі акти були створені насамперед із метою забезпечення функціонування національної бази даних ДНК. У результаті, наприклад, у Великобританії, де поліції було надано повноваження відбирати зразки у всіх осіб, затриманих за вчинення кримінальних правопорушень, це дозволило швидко наповнити національну базу даних ДНК, яка стала найпотужнішою у світі та довела надзвичайну ефективність у розкритті злочинів.

У країнах континентальної Європи було застосовано інший підхід до наповнення криміналістичних баз даних ДНК. Встановлювалися

певні обмеження щодо кола осіб, ДНК-профілі яких підлягали обліку. Здебільшого як критерій поміщення до бази даних ДНК застосовують певний ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення. Це призвело до повільнішого наповнення баз даних, але все одно стало очевидним перетворення ДНК-аналізу з однієї з багатьох експертиз, що досліджує біологічні сліди в певній кримінальній справі, у надзвичайно ефективний інструмент установлення невідомих злочинців за залишеними слідами.

У 1997 р. рішенням Ради ЄС (EU Council Decision of 9 June 1997 on the exchange of DNA analysis results) країнам – членам ЄС було запропоновано розглянути можливість створення національних баз даних ДНК, сумісних для взаємного обміну інформацією. При цьому чимало європейських держав не тільки створили такі бази даних, а й упровадили спеціальне законодавство щодо криміналістичного ДНК-аналізу. Вважається, що саме такий підхід дозволяє значно підвищити ефективність практичного застосування відповідних технологій із метою вирішення завдань у кримінальному судочинстві [17, с. 64–67].

У 2001 р. Радою ЄС (Council resolution of 25 June 2001 on the exchange of DNA analysis results) було запроваджено стандартний набір локусів для криміналістичного ДНК-аналізу, що дозволило безперешкодно обмінюватись інформацією за базами даних ДНК (обліки ведуться тільки за некодуючими ділянками ДНК та вживаються заходи щодо захисту персональних даних).

Із плином часу розвивались і технології ДНК-аналізу, і наукові та політичні дискусії щодо меж втручання в особисте і сімейне життя особи через аналіз ДНК з боку держави для розкриття та розслідування злочинів. Відповідне законодавство також удосконалювалося.

У 2005 р. кількома європейським державами (Бельгія, Німеччина, Франція, Нідерланди, Іспанія, Люксембург, Австрія) було підписано Прюмську угоду (англ. *Prüm Treaty*) щодо прикордонного співробітництва, боротьби з тероризмом, транскордонною злочинністю та нелегальною міграцією. Згідно з цією угодою кожна країна була зобов'язана створити базу даних ДНК для розслідування кримінальних правопорушень і надавати іншим країнам інформацію з неї. Згодом була здійснена імплементація відповідних положень для всіх країн ЄС за рішенням Ради Європи від 23 червня 2008 р. № 2008/615/ЖНА¹. Таким чином країни одержали правовий механізм і додаткові

¹ Council decision 2008/615/JHA of 23 June 2008 on the stepping up of cross-border cooperation, particularly in combating terrorism and cross-border crime // EUR-lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32008D0615> (дата звернення: 16.06.2022).

практичні можливості обміну інформацією за національними базами даних ДНК. Наприклад, у 2012 р. завдяки обміну інформацією за механізмом Прюмської угоди було зафіксовано 52 507 збігів за ДНК-профілями, порівняно з 84 збігами за механізмами правової допомоги каналами Інтерполу [18, с. 153].

Також варто відмітити, що у 2007 р. у ч. 1 ст. 37 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства було встановлено обов'язок кожної держави вжити «необхідних законодавчих або інших заходів для накопичення та зберігання з урахуванням відповідних положень стосовно охорони й захисту особливих даних та інших відповідних норм і гарантій, передбачених національним законодавством, інформації про ідентифікаційні дані та генетичний код (ДНК) осіб, засуджених за скоєння правопорушень, установлених відповідно до цієї Конвенції»¹. Таким чином було визначено категорію осіб, ДНК-профілі яких обов'язково мають поміщуватися до національних баз даних, що має враховуватися державами у внутрішньому законодавстві щодо криміналістичного обліку геномної інформації людини.

У 2009 р. було ухвалено рамкове рішення Європейської Ради (Council Framework Decision 2009/905/JHA²), яке зобов'язує акредитувати лабораторії судової експертизи в галузі ДНК-аналізу та дактилоскопії за стандартом EN ISO/IEC 17025. Це дозволило не просто підвищити рівень контролю за якістю експертних досліджень, а і забезпечило практичну реалізацію дотримання стандарту науковості технологій криміналістичного ДНК-аналізу.

У питаннях удосконалення стану нормативного регулювання ДНК-аналізу значні зусилля докладає робоча група з ДНК Європейської мережі інститутів судової експертизи (ENFSI), яка проводить наукові дослідження та напрацьовує рекомендації щодо застосування відповідних технологій. Крім технічних аспектів в оглядах і рекомендаціях робочої групи звертається увага і на окремі юридичні питання, пов'язані з функціонуванням баз даних ДНК. Наприклад, кожній європейській країні рекомендується впровадити спеціальне

¹ Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : від 25.10.2007 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927 (дата звернення: 16.06.2022).

² Council framework Decision 2009/905/JHA of 30 November 2009 on Accreditation of forensic service providers carrying out laboratory activities // EUR-lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009F0905> (дата звернення: 16.06.2022).

законодавство щодо управління базою даних ДНК. Також наголошується на доцільності мати окреме законодавство щодо захисту персональних даних стосовно біологічного матеріалу та ДНК-профілів¹.

Загалом станом на сьогодні в ЄС загальноєвропейське законодавство лише зобов'язує країни створювати бази даних ДНК, обмінюватись інформацією з них та вживати заходів щодо захисту персональних даних при такому обміні. Водночас всі інші процедури (від взяття біологічних зразків і до використання одержаної генетичної інформації) в різних країнах ЄС регулюються національним законодавством і тому сильно відрізняються [18, с. 161–162].

Істотне значення для формування стандартів у сфері використання ДНК-аналізу у кримінальному судочинстві також має практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Тут важливими стали кілька рішень.

Так, у 2006 р. у справі «Ван Дер Вельден проти Нідерландів» ЄСПЛ розглянув питання щодо відповідності статей 7, 8, 14 Європейської конвенції з прав людини щодо взяття біологічного матеріалу та поміщення до бази даних ДНК-профілю засудженої особи, якщо під час розгляду кримінальної справи докази ДНК не мали значення. Було визначено, що взяття клітинного матеріалу, його зберігання, визначення та зберігання профілей ДНК є втручанням у право на повагу до приватного життя. Однак у цьому випадку порушення вимог ЄКПЛ немає. Взяття клітинного матеріалу в особи, засудженої за вчинення злочину певної тяжкості, та поміщення її ДНК-профілю до бази даних є не додатковим покаранням, а мірою, що відповідає закону, переслідує законні цілі, є «необхідною в демократичному суспільстві», не є дискримінацією².

Широкого резонансу, особливо в контексті умов і термінів зберігання біологічного матеріалу та ДНК-профілів, набуло рішення ЄСПЛ 2008 р. у справі «С. і Марпер проти Сполученого Королівства»³. Заявники оскаржили відмову правоохоронців видалити їхні ДНК-профілі

¹ DNA database management review and recommendations. ENFSI DNA Working Group April 2019 // ENFSI : сайт. URL: <https://enfsi.eu/wp-content/uploads/2021/09/ENFSI-DOCUMENT-ON-DNA-DATABASE-MANAGEMENT-2019.pdf> (дата звернення: 16.06.2022).

² Decision The European Court of Human Rights «Hendrik Jan VAN DER VELDEN against the Netherlands» (Application no. 29514/05). 7 December 2006 // Navigator : сайт. URL: <https://www.navigator.nl/document/id2791200612072951405admusp/ecli-nl-xx-2006-ba0291-ehrm-07-12-2006-nr-2951405> (дата звернення: 16.06.2022).

³ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «С і Марпер проти Сполученого Королівства» (заяви № 30562/04 та № 30566/04) від 04.12.2008

після виправдання (закриття кримінальної справи), оскільки за чинним тоді законом такі профілі могли зберігатися невизначений час. ЄСПЛ визнав це порушенням ст. 8 ЄКПЛ. Оскільки заявників не було засуджено за вчинення кримінального правопорушення, то безстрокове зберігання їхнього біологічного матеріалу та ДНК-профілів є неспіврозмірним втручанням в особисте життя.

Загалом «Справа Марпера» стала катализатором суттєвих змін у внутрішньому законодавстві не тільки Великої Британії, а й інших країн, а також враховується при розробленні профільних законів у багатьох державах світу. Зараз у законодавстві країн ЄС передбачено обов'язок державних органів знищувати біологічні зразки та генетичні профілі осіб, які в результаті розгляду справи не були засуджені. Також встановлено певні строки зберігання біологічних зразків і ДНК-профілів. Щодо зразків правила є більш жорсткими, оскільки потенційно вони є носіями набагато більшого обсягу особистої інформації про особу.

У 2009 р. у справах «Б. Б. проти Франції», «Гардел проти Франції», «М. Б. проти Франції» ЄСПЛ визначив, що внесення інформації про осіб, які вчинили статеві злочини, до загальної бази даних не порушує їхнє право на повагу до приватного життя. Разом із цим було визначено критерії захисту персональних даних, які підлягають автоматизованій обробці в цілях поліції¹.

У 2013 р. у справі «Перуццо і Мартенс проти Німеччини» ЄСПЛ роз'яснив, що національне законодавство повинно надавати адекватні гарантії того, що особисті дані, які зберігаються, ефективно захищені від неправомірного використання. Це особливо важливо щодо захисту особливих категорій найбільш конфіденційних даних, зокрема інформації про ДНК, яка містить генетичні ознаки особи, що мають велике значення як для відповідної особи, так і для її родичів та членів сім'ї².

Загальною тенденцією в ЄС є значна увага до питань захисту персональних даних, до яких належать біологічний матеріал людини та

// Право на приватність : сайт. URL: <http://privacy.khpg.org/1604922641> (дата звернення: 16.06.2022).

¹ Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Б.Б. проти Франції», «Гардел проти Франції», «М.Б. проти Франції» (заяви № 5335/06, 16428/05 та 22115/06) : від 17.12.2009 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-126169%22> (дата звернення: 16.06.2022).

² Decision The European Court of Human Rights «Antonio PERUZZO against Germany and Uwe MARTENS against Germany» (Applications nos. 7841/08 and 57900/12). 4 June 2013 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-121998%22> (дата звернення: 16.06.2022).

генетична інформація. Із цією метою у країнах ЄС вживають заходів щодо деперсоналізації зразків для ДНК-аналізу (присвоєння шифру на заміну персональним даним про особу) та обмін інформацією саме в такому вигляді. Розкриття особистості здійснюється у встановленому законом порядку тільки в чітко визначених випадках. Таким чином забезпечується захист персональних даних від випадкового розголошення та можливих зловживань.

Із кінця минулого століття і до сучасного періоду технології криміналістичного ДНК-аналізу, крім ідентифікації особи за ДНК-профілем, значно розвинулися ще й у напрямі вирішення завдань розслідування орієнтованого характеру. Зокрема, високу ефективність демонструють можливості пошуку родинних зв'язків за базами даних ДНК (родинний пошук) і встановлення зовнішніх ознак особи за ДНК (судове фенотипування). В юридичній площині загострилися дискусії щодо допустимості таких технологій з метою протидії злочинності. Це зумовлено дослідженням генів (на відміну від STR-профілювання, яке досліджує «сміттєву ДНК») і відповідно високою соціальною чутливістю питань та етичними міркуваннями [19]. Виникла потреба у подальшому вдосконаленні кримінального процесуального законодавства з метою визначення допустимості нового рівня втручання в особисте та сімейне життя методами криміналістичного дослідження ДНК. На цей час у більшості країн ЄС ці питання законодавством поки що не врегульовані. Проте правові норми, які визначають межі допустимості таких технологій, уже є в законодавстві Нідерландів, Словаччини та Німеччини [20]. Наприклад, у Нідерландах було внесено поправки до кримінального процесуального кодексу, які дозволяють за допомогою дослідження ДНК визначати зовнішні особистісні характеристики (стать, расу тощо) невідомих підозрюваних і невстановлених жертв. Технології родинного пошуку допускається застосовувати до підозрюваних у вчиненні тяжких злочинів [21]. Дискусія стосовно допустимого обсягу використання таких методів ДНК-аналізу триває і є надзвичайно актуальною.

Висновки

Сьогодні у країнах ЄС питання використання криміналістичного ДНК-аналізу переважно врегульовані внутрішнім законодавством кожної країни. Водночас у загальноєвропейському законодавстві визначено рекомендації щодо загальних засад використання ДНК-аналізу в межах системи кримінального правосуддя, обов'язок кожної держави створити і підтримувати національну базу даних ДНК, обмінюватись інформацією за базами даних ДНК, вживати заходів щодо захисту персональних даних, зберігати ДНК-профілі осіб, засуджених за вчинення сексуальних правопорушень щодо дітей, акредитувати

лабораторії судової експертизи, що проводять молекулярно-генетичні та дактилоскопічні дослідження, за стандартом EN ISO/IEC 17025.

В Україні до цього часу не впроваджено профільного законодавства щодо використання криміналістичного ДНК-аналізу у кримінальному судочинстві. На стадії розгляду знаходиться проєкт закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини». У КПК України відсутні окремі норми щодо ДНК, тому процедури одержання зразків для ДНК-аналізу, збирання та використання відповідних доказів здійснюються в загальному порядку. Також за загальними нормами здійснюється захист генетичних даних. Це, з одного боку, значно стримує ефективність використання відповідних технологій у протидії злочинності, а з іншого, – не повною мірою забезпечує захист права особи на повагу до приватного і сімейного життя.

Зважаючи на досвід європейських країн, вбачається, що комплексний підхід до вдосконалення вітчизняного законодавства, а саме впровадження закону про національну базу даних ДНК, унесення змін і доповнень до чинного КПК України, інших законів і відомчих нормативно-правових актів щодо використання ДНК-аналізу у кримінальному провадженні є необхідною передумовою для виведення на новий якісний рівень цього напрямку правоохоронної діяльності.

На нашу думку, разом з ухваленням Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» необхідно внести зміни та доповнення до КПК України з метою узгодження положень цих нормативно-правових актів задля забезпечення належного рівня функціонування національної бази даних ДНК. Це насамперед стосується вдосконалення процедури одержання зразків для молекулярно-генетичного дослідження. Потрібно визначити підстави їх одержання; розрізнити такі види зразків, як букальний епітелій, кров і волосся, та відповідні способи їх одержання (з пріоритетом щічного мазку); упорядкувати добровільне та примусове одержання зразків для ДНК-аналізу; визначити строки зберігання одержаного біологічного матеріалу та порядок його знищення.

Убачається, що для України може бути корисним досвід Німеччини та Нідерландів щодо правового регулювання масового ДНК-тестування на стадії досудового розслідування деяких різновидів тяжких і особливо тяжких злочинів. При цьому варто встановити попередній дозвіл слідчого судді на проведення масового ДНК-тестування, залучати до нього осіб тільки за їхньою письмовою згодою, біологічні зразки знищувати відразу після одержання ДНК-профілю, профілі використовувати тільки для порівняння з профілем зі сліду ймовірного підозрюваного та знищувати відразу після завершення досудового розслідування. Процедура масового ДНК-тестування має відбуватися не у формі судової молекулярно-генетичної експертизи, а як перевірочне дослідження.

Зважаючи на стрімкий розвиток технологій криміналістичного ДНК-аналізу та впровадження новітніх методів, які характеризуються значно більшим ступенем втручання в особисте і сімейне життя людини, порівняно із традиційними методами STR-профілювання, в Україні існує потреба в законодавчому визначенні допустимих меж криміналістичного дослідження ДНК у рамках кримінального провадження. Для цього потрібно провести фахові обговорення та суспільні дискусії. До КПК України доцільно внести окрему статтю, присвячену молекулярно-генетичному дослідженню, в якій як мінімум передбачити різницю у строках зберігання та допустимих обсягах дослідження біологічного матеріалу зі слідів невідомих слідству осіб і трупів, порівняно зі зразками встановлених осіб; визначити основні вимоги щодо захисту індивідуальних генетичних даних та порядок знищення одержаних ДНК-профілів (крім ДНК-профілів, які підлягають поміщенню в базу даних ДНК). У свою чергу, питання щодо допустимості методів судового фенотипування та пошуку за родинними зв'язками мають вирішуватися залежно від здобутого в суспільстві консенсусу та розвитку в Україні відповідних технічних можливостей.

Список бібліографічних посилань: 1. Toom V. Bodies of science and law: Forensic DNA profiling, biological bodies, and biopower. *Journal of Law and Society*. 2012. Vol. 39, Iss. 1. Pp. 150–166. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2012.00575.x>. 2. Stepaniuk R., Kikinchuk V., Pyrih I., Pletenets V., Prylovskiy V. Multifaceted approach to legislative regulation for using DNA analysis in criminal proceedings of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11, Iss. 50. Pp. 130–139. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.50.02.13>. 3. Драчук С. М., Хлань В. Г. Міжнародний та національний досвід використання ДНК досліджень в судово-експертній та криміналістичній практиці: порівняльно-правовий аналіз. *Криміналістика і судова експертиза*. 2016. Вип. 61. С. 541–549. 4. Кульченко О. В. Про необхідність законодавчого схвалення концепції проведення молекулярно-генетичної експертизи в Україні. *Держава і право. Серія: Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 66. С. 246–254. 5. Білоус В. В. Про впровадження державної геномної реєстрації в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 4 (3). С. 89–95. 6. Білоус В. В. Законодавче забезпечення генетичної ідентифікації в Україні: проблеми теорії і практики криміналістики. *Право і суспільство*. 2015. Вип. 2 (3). С. 216–224. 7. Drozd V., Rusnak I., Olishevskiy O., Napotii V., Minkova O. Obtaining samples for examination in criminal proceedings: problems of normative regulation and law enforcement. *Georgian Medical News*. 2019. No. 292. Pp. 129–134. 8. Лейба О. А. Відібрання біологічних зразків для експертного дослідження: спірні питання нормативної регламентації та практики правозастосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 65.

С. 308–313. **9.** Горелкіна К. Дотримання прав і свобод людини при примусовому відбиранні біологічних зразків. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2021. Вип. 1. С. 133–140. DOI: <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2021.1.12>. **10.** Горпинюк О. П. Міжнародні стандарти накопичення та використання біометричних даних (зразків ДНК) у діяльності правоохоронних органів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 245–249. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2019/70.pdf (дата звернення: 16.06.2022). **11.** Kaplina O. V., Shylo O. H., Titko I. A. Using the samples of human biological materials in the criminal procedure: the practice of the European court of human rights. *Wiad Lek.* 2019. No. 72 (8). Pp. 1576–1581. **12.** Гусева В. О. Перспективи впровадження зарубіжного досвіду використання ДНК-обліків у практику України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 2 (119). С. 121–131. **13.** Lynch M. God’s signature: DNA profiling, the new gold standard in forensic science. *Endeavour*. 2003. Vol. 27, Iss. 2. Pp. 93–97. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0160-9327\(03\)00068-1](https://doi.org/10.1016/S0160-9327(03)00068-1). **14.** Gill P. DNA evidence and miscarriages of justice. *Forensic Science International*. 2019. Iss. 294. Pp. 31–33. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2018.12.003>. **15.** Gupta R., Gupta S., Gupta M. Journey of DNA Evidence in Legal Arena: An Insight on Its Legal Perspective Worldwide and Highlight on Admissibility in India. *Journal of Forensic Sciences and Medicine*. 2016. Iss. 2. Pp. 102–106. **16.** Machado H., Granja R. DNA Technologies in Criminal Investigation and Courts. *Forensic Genetics in the Governance of Crime*. 2020. No. 3. Pp. 45–56. DOI: https://doi.org/10.1007/978-981-15-2429-5_4. **17.** AARli R. The Status and Meaning of Criminal Procedure: An exploration of the reception of DNA evidence in the criminal process. *Bergen Journal of Criminal Law & Criminal Justice*. 2013. Iss. 1 (1). Pp. 63–74. **18.** Soletto M. H., Fiodorova A. DNA and law enforcement in the European Union: tools and human rights protection. *Utrecht Law Review*. 2014. Iss. 10 (1). Pp. 149–162. **19.** Samuel G., Prainsack B. Forensic DNA phenotyping in Europe: views “on the ground” from those who have a professional stake in the technology. *New Genetics and Society*. 2018. Vol. 38, Iss. 2. Pp. 119–141. DOI: <https://doi.org/10.1080/14636778.2018.1549984>. **20.** Schneider P. M., Prainsack B., Kayser M. The Use of Forensic DNA Phenotyping in Predicting Appearance and Biogeographic Ancestry. *Deutsches Ärzteblatt International*. 2019. Iss. 51–52. Pp. 873–880. DOI: <https://doi.org/10.3238/arztebl.2019.0873>. **21.** Vervaele J., de Graaf F., Tielemans N. The dutch focus on DNA in the criminal justice system: Net-widening of judicial data. *Revue Internationale de Droit Pénal*. 2012. Iss. 83. Pp. 459–480. DOI: <https://doi.org/10.3917/ridp.833.0459>.

Надійшла до редколегії 20.06.2022

Stepaniuk R. L., Kikinchuk V. V. Directions for improving the legal regulation of forensic DNA analysis in Ukraine in the context of integration into the European Union

An analysis of European standards and main trends in the field of legal regulation of forensic DNA analysis has been carried out. It has been established that the general European legislation defines recommendations on the general principles of using DNA analysis within the framework of the criminal justice system, establishes the obligation of each state to create and maintain a national DNA database, exchange information based on DNA databases, take measures to protect personal data, store DNA profiles of persons convicted of sexual offenses against children, to accredit forensic laboratories to ensure the proper quality of molecular genetic research. Taking into account the experience of European countries, it can be seen that a comprehensive approach to the improvement of domestic legislation, namely the implementation of the law on the national DNA database, the introduction of amendments and additions to the current Code of Criminal Procedure of Ukraine, other laws and departmental regulations regarding the use of DNA analysis in criminal proceedings, is a necessary prerequisite for bringing this area of law enforcement to a new qualitative level.

Together with the adoption of the Law of Ukraine “On the State Registration of Human Genomic Information”, it is necessary to introduce changes and additions to the Code of Criminal Procedure of Ukraine in order to harmonize the provisions of these normative legal acts, which primarily concern the improvement of the procedure for obtaining samples for molecular genetic research. It has been substantiated that the experience of Germany and the Netherlands regarding the legal regulation of mass DNA testing at the stage of pre-trial investigation of serious and especially serious crimes can be useful for Ukraine. Taking into account the rapid development of forensic DNA analysis technologies and the introduction of the latest methods, which are characterized by a much greater degree of interference in the personal and family life of a person, compared to traditional methods of STR profiling, there is a need for a legislative definition of the permissible limits of forensic DNA research within the framework of criminal proceedings in Ukraine.

Key words: forensic DNA analysis, molecular genetic examination, crime investigation, DNA database, legal aspects of DNA analysis.

УДК 343.13

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.22>

Тетяна Григорівна Фоміна,

доктор юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу та
організації досудового слідства (доцент);

<https://orcid.org/0000-0002-9513-1673>,

e-mail: tatianafofmina7777@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

З урахуванням останніх законодавчих змін до КПК України висвітлено теоретико-прикладні питання особливостей збереження матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану. Проаналізовано судову практику щодо відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження. Наведено перелік матеріалів досудового розслідування, які повинні зберігатись у дізнавача, слідчого чи прокурора в електронній формі. Виокремлено способи збереження матеріалів кримінального провадження в електронній формі в умовах воєнного стану, зокрема виготовлення в електронній формі з використанням кваліфікованого електронного підпису службової особи, створення з використанням Інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування, оцифрування, тобто переведення матеріалів кримінального провадження в електронний формат.

Ключові слова: КПК України, кримінальне провадження в умовах воєнного стану, відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження, збереження матеріалів кримінального провадження, кваліфікований електронний підпис, Інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Початок збройної агресії Росії проти України та введення воєнного стану на всій території держави не могло не відбитися на процесі здійснення правосуддя. Внаслідок повномасштабного російського військового вторгнення в деяких регіонах України було зупинено роботу судової системи та органів досудового розслідування. За даними Державної судової адміністрації України, станом на 2 травня 2022 р. правосуддя не здійснювали 136 апеляційних та місцевих судів. Пошкодженим або повністю зруйнованим був 51 суд,

що становило 7 % від загальної кількості приміщень судів¹. Деякі приміщення органів досудового розслідування внаслідок воєнних дій також було пошкоджено або знищено. Однак навіть в умовах воєнного стану суди продовжували здійснювати правосуддя, а органи досудового розслідування виконувати покладені на них обов'язки.

Унаслідок воєнних дій і спричинених ними пожеж деякі матеріали кримінальних проваджень було знищено. Деякі органи досудового розслідування знаходяться на тимчасово окупованій території, в межах якої збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація встановили та здійснюють фактичний контроль.

Задля забезпечення можливості відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану Законом України від 14 квітня 2022 р. № 2201-IX² доповнено КПК України ст. 615-1, а також встановлено новий обов'язок дізнавача, слідчого чи прокурора, що полягає в необхідності збереження в електронній формі матеріалів досудового розслідування (ч. 14 ст. 615). Тому доволі важливим і нагальним є питання встановлення порядку збереження матеріалів кримінального провадження в електронній формі в умовах воєнного стану.

Стан дослідження проблеми

Проблематика здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану досліджувалася в роботах Г. К. Тетерятник [1], О. В. Лазукової [2], а після 24 лютого 2022 р. І. В. Глобюк [3], В. А. Завтура [4], Т. О. Лоскутова [5], В. В. Михайленко [6], В. В. Рогальської [7] та ін. Однак установлення особливостей збереження матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану не було предметом окремого наукового дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є висвітлення теоретико-прикладних питань особливостей збереження матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану. *Мета* зумовлює постановку таких *завдань*: по-перше, проаналізувати слідчу і судову практику щодо порядку

¹ ДСА України про здійснення правосуддя в умовах війни станом на 2 травня 2022 року // Судова влада України : офіц. сайт. 02.05.2022. URL: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/pres-centr/news/1271621/> (дата звернення: 20.06.2022).

² Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX // Голос України : сайт. URL: <http://www.golos.com.ua/documents/z-2201-ix.pdf> (дата звернення: 20.06.2022).

збереження матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану та подальшого їх відновлення в разі втрати; по-друге, з'ясувати перелік матеріалів досудового розслідування, які повинні зберігатися у дізнавача, слідчого чи прокурора в електронній формі; по-третє, визначити засоби збереження матеріалів кримінального провадження в електронній формі в умовах воєнного стану.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу кримінального процесуального законодавства, нормативно-правових актів визначено процесуальні «інструменти» збереження матеріалів кримінального провадження в електронній формі в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

У ст. 615-1 КПК України закріплено порядок відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану. Таку можливість практичні працівники мали не з початку воєнних дій, а з 1 травня 2022 р., коли набув чинності Закон України від 14 квітня 2022 р. № 2201-ІХ¹, яким доповнено КПК України статтею 615-1. Слід звернути увагу, що законодавець передбачив можливість відновлення в умовах воєнного стану лише матеріалів досудового розслідування, оминувши можливість відновити матеріали, які перебувають на підготовчому провадженні та судовому розгляді. Водночас порядок відновлення втрачених матеріалів у тому кримінальному провадженні, яке завершилося ухваленням вироку суду, встановлено розділом VII КПК України.

Рішення про відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження на стадії досудового розслідування приймається слідчим суддею за клопотанням прокурора або слідчого чи дізнавача, погодженого з прокурором, або сторони захисту чи потерпілого. У судовій практиці вже є позитивні приклади такого відновлення. Зокрема, ухвалою слідчого судді Києво-Святошинського районного суду Київської області від 15 червня 2022 р. прийнято рішення про задоволення клопотання прокурора Бучанської окружної прокуратури Київської області про відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження від 9 січня 2022 р. № 0001 за підозрою ОСОБА_1 за ч. 1 ст. 121 КК України, оскільки внаслідок військової агресії Російської Федерації у березні 2022 р. під час потрапляння боєприпасів та їх уламків відділення поліції № 2 Бучанського ВП ГУНП в Київській області було знищено вогнем, зокрема знищено матеріали зазначеного кримінального провадження, які зберігалися у

¹ Там само.

приміщенні вказаного відділення поліції, що підтверджується актом про пожежу від 20 травня 2022 р.¹

В іншій ситуації рішення про відновлення матеріалів кримінального провадження було прийнято внаслідок того, що «органу досудового розслідування відомо, що останнім місцем, в якому зберігались матеріали кримінального провадження № 0002, внесеного до Єдиного реєстру досудових розслідувань 18 грудня 2021 р. за підозрою ОСОБА_1 у скоєнні кримінального правопорушення (злочину), передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України, разом із більшістю речових доказів було приміщення Бердянського РВП ГУНП в Запорізькій області. Територія та приміщення зазначеного відділу поліції наразі є тимчасово окупованою збройними формуваннями Російської Федерації та доступ до вказаних матеріалів кримінального провадження через наявність об'єктивних причин відсутній, тобто немає фізичної можливості отримувати з таких матеріалів інформацію, що відображає хід та результати досудового розслідування»².

Аналіз рішень, що внесені до Єдиного державного реєстру судових рішень, свідчить, що відновлення матеріалів кримінального провадження ще не є розповсюдженою практикою, відповідних рішень слідчого судді доволі мало. Це обумовлено кількома чинниками, зокрема: тим, що законодавчі зміни, які закріпили окреслену можливість, набули чинності нещодавно; тим, що необхідно мати копії матеріалів кримінального провадження задля їх відновлення (а з об'єктивних причин це не завжди можливо); тим, що пошкоджених або втрачених матеріалів кримінальних проваджень багато, а час на їх відновлення є значним.

Водночас відновлення матеріалів кримінального провадження в подальшому залежатиме від наявності витягу з ЄРДР (або постанови про початок досудового розслідування), матеріалів фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інших носіїв інформації. Саме тому законодавець у ч. 14 ст. 615 КПК України встановив новий обов'язок дізнавача, слідчого чи прокурора, що полягає в необхідності збереження в електронній формі матеріалів кримінального провадження, досудове розслідування в яких здійснюється в умовах воєнного стану, з

¹ Ухвала Києво-Святошинського районного суду Київської обл. від 15.06.2022 : справа № 369/4700/22, провадження № 1-кс/369/785/2 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104770805> (дата звернення: 20.06.2022).

² Ухвала Орджонікідзевського районного суду міста Запоріжжя від 06.06.2022 : справа № 335/2174/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104801703> (дата звернення: 20.06.2022).

метою забезпечення збереження задля подальшого відновлення у випадку їх втрати, знищення, пошкодження.

У такий спосіб законодавець встановив вимогу щодо необхідності збереження копій усіх матеріалів кримінального провадження. З огляду на зміст ст. 317 КПК України слід визнати, що матеріали кримінального провадження формуються з матеріалів досудового розслідування та матеріалів судового провадження. Нормативне формулювання, що використовується у ч. 14 ст. 615 КПК України, вказує на те, що в електронній формі повинні зберігатися матеріали досудового розслідування.

Поняття матеріалів досудового розслідування, на відміну від поняття матеріалів кримінального провадження, законодавчо не визначено. Разом із тим тлумачення ст. 317 КПК України дає підстави стверджувати, що матеріали кримінальних проваджень, досудове розслідування в яких здійснюється в умовах воєнного стану та які повинні зберігатися у дізнавача, слідчого чи прокурора, формуються з: а) документів; б) процесуальних рішень слідчого, дізнавача, прокурора; в) матеріалів, що мають значення для кримінального провадження; г) матеріалів, що долучаються до обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності. Основною складовою матеріалів кримінального провадження є документи, поняття і види яких закріплені у ст. 99 КПК України. Рішення слідчого, дізнавача, прокурора відповідно до ч. 3 ст. 110 КПК України приймається у формі постанови, яка виноситься у випадках, передбачених КПК України, а також коли слідчий, дізнавач, прокурор визнає це за необхідне. У контексті визначення обсягу матеріалів, що мають значення для кримінального провадження, слід виходити з обставин кожної конкретної справи. КПК України не визначає зміст таких матеріалів, проте аналіз його законодавчих положень дозволяє зробити висновок, що ними є: ухвали слідчого судді; висновки експертів; матеріали, що характеризують особу підозрюваного; матеріали, надані стороною захисту або іншими учасниками кримінального провадження тощо. Перелік матеріалів, що долучаються до обвинувального акта, визначено у ч. 4 ст. 291 КПК України.

Законодавець не встановив винятків і пріоритетів у переліку матеріалів кримінальних проваджень, які повинні бути збережені. Проте в умовах воєнного стану під час повного або частково обмеження функціонування діяльності суду, органів досудового розслідування, прокуратури повинні бути збережені матеріали кримінального провадження, в яких висвітлено процесуальні рішення (зокрема, про початок досудового розслідування, повідомлення про

підозру, застосування заходів забезпечення кримінального провадження) та процесуальні дії (зокрема, протоколи слідчих (розшукових) дій, в яких зафіксовано факти й обставини, що мають значення для кримінального провадження).

У положеннях ч. 14 ст. 615 КПК України встановлено, що копії матеріалів кримінального провадження повинні бути збережені в електронній формі. Слід звернути увагу, що спосіб збереження копій матеріалів кримінального провадження законодавець не передбачив, тим самим надавши можливість слідчому, дізнавачу чи прокурору діяти на власний розсуд, обираючи будь-який правомірний варіант дій. Системний аналіз кримінального процесуального законодавства, нормативно-правових актів дозволяє зробити висновок, що збереження матеріалів кримінального провадження в електронній формі можливо в деяких випадках.

1. *Виготовлення в електронній формі з використанням кваліфікованого електронного підпису службової особи*

Серед матеріалів кримінального провадження, які можуть бути виготовлені в електронній формі з використанням кваліфікованого електронного підпису, законодавець виокремив постанову слідчого, прокурора (ч. 6 ст. 110 КПК України). Слід звернути увагу, що законодавець оминув дізнавача як суб'єкта виготовлення постанови в електронній формі. Водночас, керуючись положеннями ч. 1 ст. 40-1 КПК України, які наділяють дізнавача повноваженнями слідчого, вважаємо, що дізнавач має можливість виготовляти постанову в електронній формі з використанням кваліфікованого електронного підпису. Важливим є той факт, що перелік підстав для виготовлення постанови саме в електронній, а не паперовій формі нормативно не визначено. Законом встановлено право слідчого, прокурора виготовляти постанову в електронній формі «в разі необхідності». Отже, в певній ситуації слідчий, дізнавач, прокурор самостійно може вирішувати питання щодо необхідності винесення постанови в електронній формі. Зважаючи на велику кількість злочинів, учинених в умовах воєнного стану, та враховуючи необхідність їх швидкого розслідування, зміни, внесені Законом України від 15 березня 2022 р. № 2137-IX¹ до ч. 6 ст. 110 КПК України щодо можливості виготовлення постанови в електронній формі, є цілком виправданими та вчасними.

¹ Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам : Закон України від 15.03.2022 № 2137-IX // БД «Законодавство України» / ВР

Із використанням кваліфікованого електронного підпису згідно з ч. 4 ст. 106-1 КПК України можуть бути підписані, погоджені документи в інформаційно-телекомунікаційній системі досудового розслідування. За допомогою електронного цифрового підпису відповідно до ч. 6 ст. 371 КПК України також можуть бути оформлені судові рішення в електронній формі, зокрема ухвали слідчого судді. Крім цього, положеннями п. 20-6 Розділу XI «Перехідні положення» КПК України встановлено обов'язок слідчого, дізнавача, прокурора подавати до суду матеріали в паперовій та електронній формах із використанням кваліфікованого електронного підпису в разі відсутності інтеграції системи, яка функціонує в суді відповідно до ст. 35 КПК України, з інформаційно-телекомунікаційною системою досудового розслідування.

З урахуванням аналізу ст. 6 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»¹ слід визнати, що електронний підпис може використовуватися для ідентифікації автора електронного документа, зокрема слідчого, прокурора, судді. Накладанням електронного підпису завершується створення електронного документа, зокрема постанови слідчого, прокурора або судового рішення.

Для виготовлення матеріалів досудового розслідування в електронній формі або їх затвердження з використанням кваліфікованого електронного підпису доцільним є звернення до Інформаційно-довідкового департаменту Державної податкової служби України².

Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення безперебійного функціонування системи надання електронних довірчих послуг» від 17 березня 2022 р. № 300³ передбачено можливість автоматичного формування нових сертифікатів раніше засвідчених відкритих ключів для користувачів електронних довірчих послуг віддалено, без особистої присутності таких користувачів. Установлено, що на період дії воєнного стану на території України та

України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20> (дата звернення: 20.06.2022).

¹ Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15> (дата звернення: 20.06.2022).

² Інформаційно-довідковий департамент Державної податкової служби України. URL: <https://acskidd.gov.ua/> (дата звернення: 20.06.2022).

³ Деякі питання забезпечення безперебійного функціонування системи надання електронних довірчих послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 № 300 // Урядовий портал : офіц. сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-zabezpechennya-bezperebijnogo-funkcionuvannya-sistemi-nadannya-elektronnih-dovirchih-poslug-300> (дата звернення: 20.06.2022).

протягом місяця з дня його припинення чи скасування формування нових сертифікатів раніше засвідчених відкритих ключів для користувачів електронних довірчих послуг може здійснюватися кваліфікованими надавачами електронних довірчих послуг автоматично, без особистої присутності таких користувачів.

2. Створення з використанням інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування

Матеріали досудового розслідування в електронній формі відповідно до ст. 106-1 КПК України можуть міститися в інформаційно-телекомунікаційній системі досудового розслідування. Однак з усіх органів досудового розслідування, перелік яких визначено у ст. 38 КПК України, використання інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування наразі є можливим лише в Національному антикорупційному бюро України. Загальні засади функціонування цієї системи у кримінальних провадженнях, досудове розслідування в яких здійснюється детективами Національного антикорупційного бюро України, визначені в Положенні про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс», затвердженому Наказом Національного антикорупційного бюро України, Офісу Генерального прокурора, Ради суддів України, Вищого антикорупційного суду від 15 грудня 2021 р. № 175/390/57/72¹.

3. Оцифрування, тобто переведення матеріалів кримінального провадження в електронний формат

Отримання копій здійснюється шляхом сканування або фотографування матеріалів кримінального провадження з наступною їх обробкою та збереженням результатів на електронному носії (жорсткі диски, флеш-пам'ять, CD, DVD, хмарні сховища тощо). Дізнавач, слідчий чи прокурор повинен забезпечити збереження також тих матеріалів досудового розслідування, що існують в електронному вигляді, зокрема матеріалів фотозйомки, звукозапису, відеозапису тощо, які містяться на електронних носіях інформації. Збереженню також підлягає інформація про речові докази. Процесуальні документи щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій можуть бути оцифровані лише після їх розсекречування в порядку, визначеному законодавством. Оцифровані матеріали кримінального провадження повинні відповідати оригіналу та мати достатню якість для подальшої роботи з ними.

¹ Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс»: затв. Наказом Нац. антикорупційного бюро України, Офісу Ген. прокурора, Ради суддів України, Вищого антикорупційного суду від 15.12.2021 № 175/390/57/723 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0390886-21> (дата звернення: 20.06.2022).

Збереження матеріалів кримінального провадження в електронній формі шляхом оцифрування наразі є більш доступним способом з огляду на неможливість повноцінно використовувати в усіх органах досудового розслідування інформаційно-телекомунікаційну систему «iКейс», а також з огляду на обмеження щодо обсягу процесуальних документів, які можуть бути виготовлені в електронній формі з використанням кваліфікованого електронного підпису.

Із метою недопущення розголошення відомостей досудового розслідування та дотримання вимог ст. 222 КПК України слідчий, дізнавач чи прокурор повинні забезпечити збереження копій матеріалів кримінального провадження, досудове розслідування в яких здійснюється в умовах воєнного стану, в такий спосіб, щоб виключити можливість доступу сторонніх осіб до електронного носія, на якому зберігаються відповідні матеріали. Із цією метою корисним є звернення до Національного стандарту України «Інформаційні технології. Методи захисту. Наставови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів», який стосується не лише цифрових доказів у відкритих джерелах, а й цифрових даних на конкретних пристроях¹.

Слід зауважити, що ч. 14 ст. 615 КПК України не регламентує питання щодо строків, протягом яких слідчий, дізнавач чи прокурор повинен зберігати копії матеріалів кримінального провадження в електронній формі. Вважаємо, що строк зберігання матеріалів кримінального провадження на електронних носіях має відповідати строкам зберігання аналогічних документів у паперовій формі [3].

Висновки

Відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану сприяє забезпеченню принципу невідворотності покарання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Аналіз рішень, унесених до Єдиного державного реєстру судових рішень, свідчить, що відновлення матеріалів кримінального провадження ще не є розповсюдженою практикою, що обумовлено кількома чинниками. Відновлення матеріалів кримінального провадження в подальшому залежатиме, зокрема, від наявності у слідчого, дізнавача, прокурора копій матеріалів кримінальних проваджень, з огляду на що законодавчі зміни до ст. 615 КПК України щодо необхідності збереження матеріалів кримінальних проваджень в електронній формі є цілком вчасними та доцільними.

¹ ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 «Інформаційні технології. Методи захисту. Наставови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів // БУДСТАНДАРТ : сайт. URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=74978 (дата звернення: 20.06.2022).

Системний аналіз кримінального процесуального законодавства, нормативно-правових актів дозволив зробити висновок, що збереження матеріалів кримінального провадження в електронній формі можливо в разі їх: 1) виготовлення в електронній формі з використанням кваліфікованого електронного підпису службової особи; 2) створення з використанням інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування; 3) оцифрування, тобто переведення матеріалів кримінального провадження в електронний формат. Збереження матеріалів кримінального провадження в електронній формі шляхом оцифрування наразі є більш доступним способом з огляду на неможливість повноцінно використовувати в усіх органах досудового розслідування інформаційно-телекомунікаційну систему «iKey», а також з огляду на обмеження щодо обсягу процесуальних документів, які можуть бути виготовлені в електронній формі з використанням кваліфікованого електронного підпису.

Список бібліографічних посилань: 1. Тетерятник Г. К. Кримінальне провадження в умовах надзвичайних правових режимів: теоретико-методологічні та праксеологічні основи : монографія. Одеса : Гельветика, 2021. 499 с. 2. Лазукова О. В. Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції : монографія. Харків : Право, 2018. 278 с. 3. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 2 / І. Гловюк, О. Дроздов, Г. Тетерятник та ін. Дніпро; Львів; Одеса; Харків, 2022. 80 с. 4. Гловюк І., Завтур В. Підвищення ефективності досудового розслідування: до питання пропорційності обмеження прав людини // Закон і бізнес : сайт. 06.04.2022. URL: https://zib.com.ua/ua/151120-pidvischennya_efektivnosti_dosudovogo_rozsliduvannya_do_pita.html?fbclid=IwAROKTsvsszHx7MdpUCR4t6dd2qi3nKrO7IueCCeyEsRSOM1ukW-_UzPSKc (дата звернення: 20.06.2022). 5. Лоскутов Т. О. Правове регулювання кримінального процесуального затримання в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 70. С. 417–423. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.67>. 6. Михайленко В. В. Еволюція судової практики у кримінальному провадженні в актуальних умовах воєнного стану. Частина 1 // *Юридична Газета Online* : сайт. 14.06.2022. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/evolyuciya-sudovoyi-praktiki-u-kriminalnomu-provadhenni-v-aktualnih-umovah-voennogo-stanu-chastina-1.html> (дата звернення: 20.06.2022). 7. Фоміна Т., Рогальська В. Запобіжні заходи в умовах воєнного стану: що змінилось // *Закон і бізнес : сайт*. 19.05.2022. URL: https://zib.com.ua/ua/151472-zapobizhni_zahodi_v_umovah-voennogo-stanu_scho_zminilos.html (дата звернення: 20.06.2022).

Надійшла до редакції 22.06.2022

Fomina T. H. Peculiarities of criminal proceedings materials preservation in conditions of martial law

Taking into account the latest legislative changes to the Criminal Procedure Code of Ukraine, the theoretical and practical issues of the preservation of criminal proceedings materials in the conditions of martial law are highlighted. The judicial practice regarding the restoration of lost materials of criminal proceedings has been analyzed. The study of the decisions entered into the Unified State Register of Court Decisions shows that the recovery of criminal proceedings materials is not yet a widespread practice, which is due to several factors. It is emphasized that the restoration of the materials of criminal proceedings in the future will depend on the availability of criminal proceedings material copies at the investigator's, inquirer's and prosecutor's disposal, given that the legislative changes to Art. 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine are quite timely and appropriate.

The list of pre-trial investigation materials that must be kept by the inquirer, investigator or prosecutor in electronic form is given. A systematic analysis of the criminal procedural legislation and legal acts made it possible to conclude that the preservation of the materials of the criminal proceedings in electronic form is possible in the case of: 1) production in electronic form using a qualified electronic signature of an official; 2) creation of a pre-trial investigation using an information and telecommunications system; 3) digitization, i.e. transformation of criminal proceedings materials into electronic format. Saving the materials of criminal proceedings in electronic form by means of digitization is currently a more accessible method, given the impossibility of fully using the «eCase» information and telecommunication system at all pre-trial investigation bodies, as well as given the limitations on the volume of procedural documents that can be produced in electronic form using a qualified electronic signature.

Key words: Criminal Procedure Code of Ukraine, criminal proceedings under martial law, recovery of lost criminal proceedings materials, preservation of criminal proceedings materials, qualified electronic signature, Information and telecommunication system of pre-trial investigation.

УДК 343.14

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.23>

Ассоль Володимирівна Шульженко,

доктор філософії,

Сумський національний аграрний університет,

кафедра правосуддя (старший викладач);

<https://orcid.org/0000-0002-1272-9638>,

e-mail: assol.shulzhenko@ukr.net

**ПРОБЛЕМИ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ
ЗА ФАКТАМИ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ І ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ**

Статтю присвячено особливостям проведення досудового розслідування за фактами порушень законів і звичаїв війни. Останнім часом в Україні зафіксовано значну кількість таких фактів, що призвели до порушень кримінальних проваджень, які на сьогодні розслідуються слідчими Національної поліції. Під час розслідування виникає низка проблем, пов'язаних із процесом доказування. У статті ці проблеми пов'язано з браком досвіду у слідчих за вказаними фактами, а також з об'єктивними причинами. До останніх відносно вчинення протиправних дій із території іншої держави та з невідконтрольної Україні території.

Ключові слова: доказ, доказування, досудове розслідування, закони та звичаї війни, істина, слідчий, слідчі (розшукові) дії.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Розслідування проваджень за фактами порушень законів і звичаїв війни є малодослідженим і потребує уваги науковців саме сьогодні, коли такі розслідування активно здійснюються. Є необхідність у формуванні методики розслідування такої категорії злочинів, що б значно скоротило час практичним працівникам у виборі способів і засобів доказування, а також сформувало найбільш ефективний спосіб вирішення поставлених перед працівниками слідчих підрозділів завдань.

Стан дослідження проблеми

Теоретичною розробкою проблем, пов'язаних із доказуванням у провадженнях щодо порушення законів і звичаїв війни, займалися такі вітчизняні науковці, як О. В. Александренко, І. В. Ковальчук, А. О. Кориневич, В. О. Миронова, М. О. Парій, О. А. Сокиринська, А. С. Торяник, В. М. Фюр та інші. Однак розробки вчених стосувалися матеріальних аспектів, процесуальні ж залишалися поза їх увагою. З урахуванням сучасних тенденцій, які фіксуються правоохоронцями в Україні, проблема потребує детальної розробки і

дослідження з метою втілення результатів такого дослідження у практичну діяльність.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є узагальнення слідчої практики доказування окремих видів злочинів, розроблення методики розслідування злочинів щодо порушення законів і звичаїв війни, об'єктивною стороною яких є обстріли мирних українських територій, які тягнуть за собою спричинення шкоди життю і здоров'ю цивільних громадян, а також руйнування об'єктів приватної та державної власності. *Завданнями* дослідження є вирішення проблем, які виникають під час розслідування кримінальних проваджень щодо порушень законів і звичаїв війни, а також зазначення шляхів їх вирішення.

Наукова новизна дослідження полягає в систематизації наукових і практичних знань, а також у спробі сформулювати методику розслідування злочинів щодо порушення законів і звичаїв війни.

Виклад основного матеріалу

24 лютого 2022 р. на території України Указом Президента № 64/2022 введено воєнний стан¹. Україна зіштовхнулася з новими викликами стосовно здійснення розслідування злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. За оприлюдненою інформацією Офісу Генерального прокурора України, станом на 11 травня 2022 р. у країні зареєстровано 10 785 злочинів агресії та воєнних злочинів, серед яких порушення законів і звичаїв війни (ст. 438 КК України), планування, підготовка або розв'язання та ведення агресивної війни (ст. 437 КК України), пропаганда війни (ст. 436 КК України), а також 5 145 злочинів проти національної безпеки². Значна кількість кримінальних проваджень на сьогодні пов'язана саме з обстрілами території України з території Російської Федерації. Підсудність щодо вказаних проваджень належить до Служби безпеки України, але у зв'язку з унесеними змінами в законодавство ці провадження здійснюють працівники Національної поліції України. Ситуація ускладнена браком досвіду останніх під час здійснення досудового розслідування за ст. 438 КК України, а тому є актуальною.

¹ Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022> (дата звернення: 10.05.2022).

² Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення РФ // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: <https://warcrimes.gov.ua/all-crimes.html> (дата звернення: 10.05.2022).

У встановленні об'єктивної істини визначають такі елементи: предмет доказування, суб'єкти доказування, засоби доказування і сам процес доказування [1]. Під істиною розуміється відповідність висновків досудового слідства суду про обставини справи об'єктивним фактам дійсності [2, с. 6]. Тобто процес доказування, пов'язаний із ретроспекцією подій, має на меті відтворення за наслідками кримінального правопорушення, зафіксованими стороною обвинувачення, істинної картини кримінально караного діяння, тобто вихід на причину караного явища, яка призвела до наслідків. Такий вихід на причину, як спосіб пізнання, здійснюється за допомогою процесуальних і непроцесуальних дій у кримінальному правопорушенні. Істина охоплює коло питань: хто винен, у який спосіб діяла така особа, наслідки дій винної особи тощо.

Під час розгляду кримінальних проваджень за фактами порушень законів і звичаїв війни процес доказування ускладнено конкретизацією суб'єкта, встановленням підозрюваного (підозрюваних), тому що він знаходиться на території іншої країни або на непідконтрольній Україні території. Саме цей факт ускладнює встановлення місця, з якого проводилися постріли, особи, яка віддавала наказ, і особи, яка його виконувала. Також виникають питання щодо форми взаємодії цих осіб: вона має форму співучасті або кожна особа відповідає за свої дії. Без проведення допиту таких осіб неможливе і визначення, а допит може бути проведено тільки в разі встановлення і затримання таких осіб, тобто під час полону.

Із метою встановлення осіб, винних у вчиненні таких злочинів, можливе долучення до матеріалів провадження матеріалів розвідки та записаних Службою безпеки України телефонних розмов. Однак постає питання оперативності таких дій: органи розслідування повинні якнайшвидше звернутися із запитом до уповноважених на це органів про розташування військових частин у ділянці місцевості, з якої проводились обстріли. Такому зверненню повинні передувати консультації спеціаліста, який за слідами від вибуху, пострілу (пострілів), особливостям кратеру від вибуху, уламками снарядів може визначити приблизну відстань до об'єкта, який здійснював такі постріли. Однак у місцях масованих атак це можливо зробити лише після припинення вогню та деокупації території. Це призводить до втрати потрібного часу, тому що із припиненням вогню має місце передислокація частин, які спричиняють вогонь по цивільному населенню. Також необхідну інформацію можна здобути з отриманої вибухотехнічної експертизи, але час проведення судової експертизи чітко регламентується законом і становить не менше одного місяця, а консультація спеціаліста може бути викладена у вигляді довідки за короткий проміжок часу, тому що містить орієнтовну інформацію.

Вважаємо, що будь-який факт розслідування порушень законів і звичаїв війни, який здійснюється працівниками Національної поліції, повинен оперативно супроводжуватися Службою безпеки України з метою своєчасного отримання оперативної доказової інформації та долучення такої інформації до матеріалів кримінального провадження.

Предметом доказування виступає коло обставин, яке підлягає встановленню. До складу предмета доказування входять: об'єкт посягання, об'єктивна сторона (час, місце, спосіб, наслідки, причини між діями і наслідками), суб'єкт, суб'єктивна сторона. Виходячи з особливостей складу злочину, передбаченого ст. 438 КК України, об'єктом є встановлений міжнародним законодавством порядок ведення війни. Додатковими об'єктами виступають життя і здоров'я громадян України, а також власність [3].

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 438 КК України, виявляється в застосуванні зброї, зокрема до цивільного населення: мін, куль, розривних снарядів, мініпасток, будь-якої зброї, що ранили осколками. До таких дій також належать бомбардування незахищених міст, сіл, осель, будівель, інших споруд, засобів транспорту.

Саме застосування також зброї фіксується за допомогою огляду місця події з вилученням осколків, пошуком серій виробництва і країни-виробника на залишках уламків. Проблема на сьогодні становлять нові види зброї, що використовується Російською Федерацією і не має аналогів. Маємо пропозицію щодо залучення іноземних спеціалістів для ідентифікації або опису такої зброї.

Доказування пошкодження приміщень будується, зокрема, через витребування довідок із БТІ, земельного кадастру¹, долучення техпаспортів, документів, які б свідчили про введення будинку в експлуатацію. Наслідки, спричинені збитки визначаються за допомогою таких судових експертиз, як товарознавча, економічна, автотоварознавча, будівельно-технічна, пожежно-технічна, земельно-технічна (об'єкти приватної, колективної і державної власності)².

Спричинення тілесних ушкоджень і шкоди життю можуть доводитися такими слідчими (розшуковими) діями, як судово-медична

¹ Про Державний земельний кадастр : Закон України від 07.07.2011 № 3613-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17> (дата звернення: 10.05.2022).

² Інструкція про призначення і проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. Наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 10.05.2022).

експертиза, судово-медична експертиза трупа, судово-медична експертиза за механізмом утворення тілесних ушкоджень, освідування, огляд трупа, ексгумація (об'єкти – життя і здоров'я громадян), а об'єктивна сторона злочину може виражатися через такі дії: жорстоке поводження з військовополоненими та цивільним населенням, застосування засобів війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення, а також віддавання таких наказів.

Суб'єктом виступають особи, які застосовують зброю проти мирного населення, здійснюють обстріли цивільних територій, мінують, тобто вчиняють всі дії, пов'язані з об'єктивною стороною. Доведенням суб'єктності є документи такої особи, які свідчать про навички поводження зі зброєю, містять інформацію про його військову спеціалізацію, перебування на посаді, накази про переміщення. Вилучені документи підлягають перекладу на мову судочинства.

Суб'єктивна сторона характеризується прямим умислом, але конкретний мотив і мету злочинної діяльності можна визначити лише під час проведення допиту, після взяття в полон, затримання. Суб'єктами доказування в цьому випадку виступають органи Національної поліції – слідчі слідчих підрозділів.

Засобами доказування є докази, які збираються стороною обвинувачення під час проведення слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій. Серед слідчих (розшукових) дій, які проводяться за фактами порушення законів і звичаїв війни, є огляд, допит, одночасний допит, обшук, освідування, отримання зразків для експертного дослідження, провадження експертизи. Проблемами доказування під час розслідування кримінальних проваджень є збір доказів в умовах існуючої небезпеки, проведення необхідних слідчих (розшукових) дій, а також використання спеціальних знань.

Одним із видів джерел доказів у вказаних провадженнях є саме висновки експертів, отримання яких пов'язане із призначенням і проведенням судових експертиз. На особливу увагу заслуговують проблеми, пов'язані з призначенням і проведенням судових експертиз за деякими видами кримінальних проваджень, серед яких: встановлення причин смерті, наявності і тяжкості тілесних ушкоджень, механізму спричинення тілесних ушкоджень для виявлених трупів, ексгумованих з місця поховання або непохованих протягом тривалого строку.

Із метою ідентифікації трупів на підставі вилучених зразків призначаються експертизи, пов'язані з виділенням ДНК-профілю. Як зразки можуть вилучатися нігті, зуби, кістки, вушна сірка, волосся тощо.

Також існують проблеми із призначенням і своєчасним проведенням судових експертиз за фактами порушення законів і звичаїв

війни через обстріли мирних територій України з боку Російської Федерації. Кожного дня фіксується кілька повідомлень про факти обстрілів, що тягне за собою порушення кримінальних проваджень. Унаслідок обстрілів пошкоджуються житлові будинки, надходить інформація про постраждалих, що доводить необхідність проведення низки актуальних судових експертиз, серед яких вибухотехнічна, товарознавча, економічна, балістична, автотехнічна тощо, залежно від виду пошкоджень, матеріальних наслідків таких пошкоджень та інших факторів, пов'язаних з обставинами вчинення подібних кримінальних правопорушень.

Спричинені збитки оцінюються товарознавчими, автотоварознавчими й економічними експертизами, строк проведення яких навіть у мирний час залежно від кількості і складності оцінки об'єктів може складати до двох місяців, вони є послідовно провадженими експертизами, що потребують нового підходу у створенні спрощених методик оцінювання спричинених збитків громадянами іншої країни під час військових дій в Україні.

Проблематика проведення судово-експертних досліджень у таких провадженнях полягає в такому.

1. Значна кількість призначених експертиз не дозволяє отримати результати протягом встановленого законом строку. Це обумовлено тим, що частина спеціалістів задіяна в інших видах діяльності під час військового стану. Так, наприклад, судові експерти – вибухотехніки разом із відповідними спеціалістами ДСНС України задіяні в роботах із розмінування звільнених від окупації територій, що не дає можливості проведення вибухотехнічних експертиз своєчасно через обмежену кількість експертів на місцях. Спеціалісти із судової медицини надають постраждалим від військового вторгнення медичну допомогу. Частина необхідних спеціалістів залишається на тимчасово окупованих ворогом територіях. Також слід зазначити, що в Україні діє обмежена кількість експертів, які практикують вибухотехнічні дослідження, експертизи ДНК-профілю, що потребує вирішення питання збільшення кількості підготовки спеціалістів, а також залучення таких спеціалістів із країн, з якими Україною укладено договори про експертну діяльність. Закон України «Про судову експертизу» передбачає залучення до проведення експертиз не лише судових експертів, а й інших фахівців з відповідних галузей знань¹. Є необхідність у створенні навчальних центрів і набору для вивчення таких спеціалістів у найближчій перспективі.

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 10.05.2022).

2. Існує потреба в розширенні меж судово-експертної діяльності за подібними дослідженнями через розширення зв'язків між іноземними судово-експертними установами, а також залучення до подібних досліджень спеціалістів науково-медичних установ, що не виключається ст. 7 Закону України «Про судову експертизу». Також є нагальна необхідність в укладенні або ініціюванні таких укладень договорів про судово-експертну допомогу в межах надання інших видів підтримки від країн ЄС та інших країн.

Щодо останньої позиції слід звернути увагу на обмежену кількість угод між Україною та іншими державами в галузі судово-експертної діяльності. Також слід визначити наявність таких документів, як Угода між Міністерством юстиції України та Міністерством юстиції Республіки Білорусь про співробітництво в галузі судової експертизи від 23 січня 2009 р., Угода про співробітництво між Міністерством юстиції України та Міністерством юстиції Республіки Узбекистан в галузі судової експертизи від 12 жовтня 2000 р., Угода про співробітництво між Міністерством юстиції України та Міністерством юстиції Республіки Азербайджанської Республіки в галузі судової експертизи від 24 березня 1997 р., Договір про співробітництво між Міністерством юстиції України та Міністерством юстиції Грузії в галузі судової експертизи від 4 листопада 1996 р. Слід звернути увагу на те, що відносини між Республікою Білорусь і Україною є напруженими, що тягне за собою недовіру у здійсненні будь-якої діяльності, зокрема в галузі експертної діяльності.

Висновки

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що воєнний стан не є перешкодою для здійснення доказової діяльності під час проведення кримінальних проваджень, але є низка питань, пов'язаних із доказуванням, серед яких неможливість проведення окремих слідчих (розшукових) дій, таких як слідчий експеримент, підозра і затримання, обрання запобіжного заходу, допит підозрюваного. Провадження щодо обстрілів мирних територій порушуються за фактами, безособово, і є певні складнощі у встановленні особи підозрюваного, пов'язані з воєнним станом в Україні. Є також проблеми у користуванні Земельним кадастром у зазначений період, а також проблеми, пов'язані з призначенням і проведенням судових експертиз, які потребують невідкладного законодавчого врегулювання. Серед них – розроблення механізмів швидкої підготовки експертів і спеціалістів з окремих видів судових експертиз з урахуванням навантаження слідчих підрозділів, а також з урахуванням особливостей необхідності застосування спеціальних знань у провадженнях за ст. 438 КК України. Нестача спеціалістів під час воєнного стану, витратність проведення деяких видів експертиз, а також відсутність міжнародної допомоги і продуктивної взаємодії в галузі експертної діяльності ускладнюють процес встановлення істини та

доведення винності, тому потрібно вжити заходів щодо усунення цих факторів. У сфері міжнародних відносин слід ініціювати укладення договорів про спільну судово-експертну діяльність та обмін досвідом у значущій галузі між країнами ЄС і Україною.

Список бібліографічних посилань: **1** Антонов К. В., Сачко О. В., Тертишник В. М., Уваров В. Г. Теорія доказів : підручник / за заг. ред. В. М. Тертишника. Київ : Алерта, 2016. 294 с. **2**. Нор В. Т. Істина у кримінальному судочинстві: ідея, догма права, реалізація. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Право. 2010. № 2. С. 6–14. **3**. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Юрид. думка, 2007. 1184 с.

Надійшла до редколегії 13.05.2022

Shulzhenko A. V. Problems of proving in criminal proceedings based on violations of war laws and customs

The article is devoted to the peculiarities of conducting a pre-trial investigation into violations of the laws and customs of war. The purpose of the work is a theoretical generalization of the problems of proving existing in practical activities during the investigation of crimes related to violations of war laws and customs. Recently, a significant number of incidents of shelling of residential areas from the territory of the Russian Federation have been recorded in Ukraine, which led to violations of criminal proceedings, which are currently being investigated by the investigators of the National Police. During the investigation, a number of problems related to the process of proof has arisen, which makes this problem relevant. There are problems with the lack of experience of the investigators for the specified facts, as well as with objective reasons. The latter includes the commission of illegal actions from the territory of another state, not under the control of Ukraine, which significantly complicates the process of establishing of the subjects of criminal acts during the investigation, the locations of military units from which shelling of Ukrainian territory, where civilians are located, is carried out. It is also a problem to determine the forms of criminal activity of subjects, namely by proving complicity or its absence. An analysis of investigative (search) actions is provided, including inspection of the scene, investigation, examination of the corpse, exhumation, appointment and conducting of forensic examinations. Among the examinations, it is advisable to appoint forensic medical, commodity science, economic, fire engineering, construction engineering, etc. The most common problem is the impossibility of identifying the suspect, questioning, detaining, and conducting other procedural actions with them. Conducting an investigative experiment is also excluded. It is proposed to establish operational cooperation between investigators and the Security Service of Ukraine, to develop a unified methodology for investigating crimes related to violations of the laws and customs of war. It is also proposed to establish operational interdepartmental relations, the results of which could be used in evidentiary activities.

Key words: evidence, proving, pre-trial investigation, laws and customs of war, truth, investigator, investigative (search) actions.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ

УДК 341.234

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.24>

Геннадій Геннадійович Дедурін,

*кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права (доцент);*

<https://orcid.org/0000-0002-5277-023X>,
e-mail: Mason81@ukr.net

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В МЕЖАХ ВЕРСАЛЬСЬКОЇ СИСТЕМИ**

Досліджено особливості міжнародно-правового визначення статусу національних меншин у межах Версальської системи на прикладі низки країн Центральної та Східної Європи. Проаналізовано систему договорів, декларацій та угод, що мали забезпечувати дотримання прав національних меншин і гарантом яких виступала Ліга Націй. Визначено слабкі сторони цієї системи, які не дозволили створити ефективних міжнародних механізмів захисту прав національних меншин у зазначених регіонах Європи.

Ключові слова: національні меншини, Ліга Націй, правовий захист, Малий Версальський трактат, Постійна палата міжнародного правосуддя.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Дотримання прав людини є одним із головних принципів сучасного міжнародного права. У цьому контексті звертає на себе увагу проблема захисту прав національних меншин, яка залишається актуальною в умовах сучасного глобалізованого світу. Безумовно, її вирішення залежить від урахування того позитивного та негативного досвіду, який накопичився за попередні десятиліття. З огляду на це особливого значення набуває період між двома світовими війнами, тому що саме після завершення Першої світової, до розв'язання якої не в останню чергу призвела невирішеність питань щодо врегулювання правового статусу національних меншин, міжнародне значення цієї проблеми не викликало жодних сумнівів у провідних геополітичних акторів того часу.

Розпад чотирьох багатонаціональних імперій (Російської, Австро-Угорської, Германської, Османської) сприяв появі низки нових держав. Проте встановлені між ними кордони здебільшого не були тотожними

етнічній карті, що призвело до ситуації, коли громадянство не відповідало національності індивіда. Отже, перед новоствореними країнами повстала проблема національних меншин, яка на тлі радикальної зміни політичних та соціальних умов перетворилася на один із головних дестабілізуючих чинників як у середині країн, так і в міждержавних відносинах.

Стан дослідження проблеми

Різні аспекти проблеми правового становища національних меншин у країнах Центральної та Східної Європи регулярно привертала увагу як закордонних, так і вітчизняних дослідників. Зокрема, слід відмітити внесок А. Абашідзе, В. Залеського, К. Маккартні, В. Мицика, Д. Приса, О. Проневича, С. Серповського, С. Соколовського, М. Товта, Н. Яцишин. Проте здебільшого названі науковці розглядали зазначену проблему або у більш ширшому хронологічному та географічному контексті, або, як наприклад Н. Яцишин, зосереджувалися на характеристичі певної меншини в конкретній країні. Водночас відчувається брак досліджень, у яких мала б місце спроба комплексної характеристики та компаративного аналізу правового статусу найчисленніших національних меншин у таких країнах Центральної та Східної Європи, як Польща, Чехословаччина, Угорщина, з огляду на ті правові гарантії, що вони мали надавати у межах міжнародної системи захисту прав національних меншин, дієвість якої мала забезпечити Ліга Націй.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування особливостей функціонування міжнародно-правових механізмів захисту прав національних меншин та визначення їх статусу в межах Версальської системи на прикладі низки країн Центральної та Східної Європи, для яких проблема національних меншин після Першої світової війни набула надзвичайного значення. Для досягнення поставленої мети були сформульовані такі *завдання*: визначити функціонування міжнародно-правових механізмів захисту національних меншин під патронатом Ліги Націй та на прикладі окремих країн з'ясувати, наскільки вони корелювалися з відповідними нормами національних законодавств, встановивши їх загальну ефективність.

Наукова новизна дослідження

Шляхом аналізу міжнародних договорів стосовно надання ними гарантій прав національним меншинам, документів Ліги Націй, законодавства країн Центральної та Східної Європи, спираючись на низку робіт історико-правового спрямування, було з'ясовано особливості функціонування міжнародно-правових механізмів захисту прав національних меншин і визначення їх статусу в межах Версальської системи.

Виклад основного матеріалу

Внаслідок геополітичних змін, зумовлених Першою світовою війною, національні меншини становили майже третину населення в європейській частині Туреччини, близько 50 % – у Польщі та Румунії, понад 50 % – у Чехословаччині та Королівстві сербів, хорватів і словенців. Після розпаду Германської та Австро-Угорської імперій за межами німецьких держав опинилося майже 7 млн німців¹. У складі п'яти європейських країн проживали близько 8 млн українців, 6,5 млн євреїв були розпорошені на всій території Європи [1, с. 263]. Слід враховувати той факт, що нерідкими були випадки, коли більшість у складі однієї держави перетворювалася на меншість у складі іншої, наприклад німці та угорці становили більшість в Австро-Угорщині, а в межах Чехословаччини стали розглядатись як меншість. Це було особливо небезпечним, якщо враховувати існування напруженості у відносинах між ними в минулому. Також вагомим було і те, де саме опинилися меншини в новостворених державах: на кордонах із власною національною державою (німці в Польщі та Чехословаччині) або на всій території країни (єврейське населення у країнах регіону).

Беручи до уваги такий стан речей, вирішення проблеми національних меншин мало стати одним із головних завдань творців Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин. Було створено систему захисту прав національних меншин під егідою Ліги Націй, основи якої було закладено на Паризькій мирній конференції (1919 р.). Першочерговими цілями було визначено: гарантування рівності і недискримінації, відмова від проведення політики примусової асиміляції, надання рівних громадянських, деяких політичних і певних спеціальних соціальних прав для збереження ідентичності меншин [2, с. 13].

Тоді ж у межах Ліги Націй з'явився й особливий міжнародний судовий орган – Постійна палата міжнародного правосуддя. До його компетенції було віднесено винесення судових рішень або надання консультативних висновків із питань дотримання прав національних меншин у сфері мови, освіти тощо. Подібні рішення та висновки набували неабиякої актуальності при вирішенні проблемних питань, які виникали стосовно національних меншин відповідно до міжнародних договорів, гарантом виконання яких виступала Ліга Націй. Запропоновані нею механізми правового врегулювання мали допомогти уникнути міждержавних конфліктів, що потенційно могли бути викликані утисками національних меншин.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує Малий Версальський трактат, укладений із Польщею 28 червня 1919 р. державами –

¹ Без урахування австрійських і швейцарських німців.

переможницями у світовій війні. Його появі передувала нота Голови Найвищої Ради Паризької мирної конференції Ж. Клемансо, також відома як «лист Клемансо», відправлена 24 червня 1919 р. очільнику делегації Польщі на конференції І. Падеревському [1, с. 264]. Саме у цьому листі були визначені основні цілі трактату. Зокрема, в документі зазначалося, що Польща отримала території, населені представниками інших національних груп, які раніше нерідко ворогували одна з одною. Тому буде краще, якщо вони одразу відчують певний захист своїх прав із боку держави, що стала їх новою Батьківщиною. Надання гарантій подібного захисту дозволить уникнути неправового силового тиску на меншини [3, с. 122–123].

Якщо розглядати зміст Малого Версальського трактату з точки зору теорії позитивних та негативних прав людини¹, то до останніх можна було б віднести ті, що передбачали забезпечення рівного ставлення як до представників титульної нації, так і до меншин. Позитивні ж права напряму залежали від дій держави, спрямованих на просування групових інтересів меншин [4, с. 368]. Так, у ст. 1 Польська держава одразу гарантувала дотримання положень, зазначених у статтях 2–8, розглядаючи їх як конституційні і такі, що не можуть бути поставлені під сумнів будь-якими іншими законами, розпорядженнями або діяльністю уряду. Згідно зі ст. 2 польський уряд мав надавати всім громадянам, незважаючи на їх місце народження, національність, мовну, расову чи релігійну належність, гарантії повної охорони їх життя і свободи.

Стаття 3 зобов'язувала польську владу без жодних умов визнати громадянами нової країни німців, австрійців, угорців, росіян, які на момент підписання Трактату, постійно мешкали на територіях, що відійшли до Польщі. Водночас особи, які належали до меншин та не досягли повноліття, мали право обирати громадянство будь-якої країни серед тих, що були відкриті для них на в'їзд. Для подружжя чи родини вибір чоловіка перекиривав вибір дружини або неповнолітніх дітей.

У ст. 7 йшлося про те, що всі мешканці Польщі, незважаючи на їх місце народження, національність, мовну, расову чи релігійну належність, мають бути рівними перед законом і користуватися однаковими громадянськими та цивільними правами.

¹ Такий підхід ґрунтується на виділенні у правах негативного і позитивного аспектів свободи. У негативному значенні свобода передбачає відсутність примусу, будь-яких обмежень щодо особи, можливість діяти на свій власний розсуд, у позитивному – свободу вибору, точніше здатність людини досягати поставлених цілей, виявляти здібності в індивідуальному розвитку загалом.

Положення попередньої статті розвивалися у ст. 8, де, зокрема, вказувалося, що до польських громадян, які належать до етнічних, релігійних чи національних меншин, законодавчі акти будуть трактуватися так само, як і до етнічних поляків. Це мало стосуватися вільного вжитку власної мови, відправлення релігійних обрядів, створення добровільних організацій, закладів освіти тощо [5, с. 147–148].

У містах та округах із компактним проживанням носіїв німецької мови на польську владу покладалося завдання створити спеціальні відділи при управліннях освіти, які б опікувалися створенням умов, що дозволили б їх дітям отримувати початкову освіту на рідній мові. Зміст цього артикулу стосувався тільки тих німецькомовних польських громадян, які проживали на землях Польщі, що до 1 серпня 1914 р. належали Німеччині. У ст. 9 зазначалося, що це не заперечує право польської влади робити обов'язковим у подібних навчальних закладах викладання польської мови. До речі, цим застереженням влада неодноразово користувалася, значною мірою перетворивши право національних меншин на отримання початкової освіти на рідній мові у фікцію.

Окремо визначалося становище єврейської меншини (статті 10–11). Так, було накладено заборону на примус євреїв до праці у святу для них суботу (Шаббат). Крім того, до них не могли бути застосовані покарання, якщо вони у цей день не будуть з'являтися до суду або не виконуватимуть судових позовів та приписів. Єврейське населення, нарівні з усіма іншими громадянами, мало виконувати обов'язки, пов'язані з несенням військової служби, державною обороною та підтриманням громадського порядку [6, с. 99].

Привертає увагу також зміст ст. 12, в якій польська сторона погоджувалася з тим, щоб контроль за виконанням її зобов'язань згідно з Малим Версальським трактатом було покладено на Лігу Націй. Жоден із пунктів цього документа не можна було змінити без згоди більшості в Раді Ліги Націй¹. Усі непорозуміння, які могли виникати між Польщею та міжнародною спільнотою стосовно прав меншин, вважалися спорами міжнародного характеру та підлягали компетенції Палати міжнародного правосуддя.

Відмітимо цікаву деталь: звернути увагу в Раді Ліги Націй на порушення або загрозу порушення будь-якого з положень Трактату міг лише член Ради. У такий спосіб представники національних меншин були позбавлені права самостійно звертатися до Ради Ліги Націй,

¹ Traktat między Głównymi Mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polska, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 r., Dz. U. 1920, № 110, poz. 728.

а це, зі свого боку, ставило під сумнів ефективність усього механізму захисту їх прав, запропонованого Малим Версальським трактатом.

Отже, цей документ зобов'язував польську владу:

- сприяти адаптації меншин до їх нового становища;
- запобігати будь-яким проявам дискримінації меншин;
- у разі виникнення конфліктів на етнопатрістичному ґрунті забезпечувати їх мирне вирішення [1, с. 265].

Малий Версальський трактат став своєрідною моделлю, за зразком якої дещо згодом подібні за змістом договори були укладені з Чехословаччиною, Королівством сербів, хорватів і словенців, Румунією, Грецією, Вірменією.

Пункти, які стосувалися захисту прав національних меншин, було також включено до мирних договорів держав-переможниць з Австрією (Сен-Жерменський), Угорщиною (Тріанонський), Болгарією (Нейський), Туреччиною (Севрський). За спогадами сучасника подій, члена Секретаріату Ліги Націй Х. Ростінга, ключову роль у цьому відіграли представники новоутворених країн, які входили до складу Комітету захисту меншин – допоміжного органу при Секретаріаті, наділеного правом контролю та технічними функціями щодо договорів та декларацій, які стосувалися меншин [6, с. 97]. Так, відповідні положення згаданих договорів ставали на захист життя й основоположних свобод громадян незалежно від їх походження, національності, мови, раси чи релігії. Крім того, у договорах закріплювалося право етнічних, релігійних та мовних груп створювати й утримувати добродійні, релігійні та громадські організації, школи й інші навчальні заклади за власний рахунок.

У містах та районах компактного проживання меншин їм гарантувалася освіта рідною мовою в початкових школах, але за умови обов'язкового вивчення мови, що мала статус державної в тій чи іншій країні. Представники меншин автоматично отримували громадянство новоутвореної держави, якщо вони постійно проживали на території цієї держави та мали право на її громадянство на момент початку дії відповідного договору, при цьому не маючи громадянства іншої країни. Також отримати громадянство можна було за фактом народження на території відповідної держави від осіб, які не мали громадянства інших країн.

Загальною атрибутивною рисою вказаних договорів була спроба конкретизації правового статусу окремих національних меншин. У випадку з Польщею йшлося про німців, українців, угорців, росіян та євреїв, з Чехословаччиною – німців, австрійців, угорців та українців-русинів.

Важливо відмітити, що жоден із тих пунктів, які були зафіксовані в міжнародних мирних договорах, не міг нівелюватися внутрішньоправовими актами, тому що договори мали вищу юридичну силу.

Будь-яке юридичне питання або факт, пов'язаний із положеннями Сен-Жерменського, Тріанонського або Нейського договорів, уважалися предметом спору та могли бути передані у випадку надходження запиту від тієї чи іншої держави на розгляд Постійної палати міжнародного правосуддя [6, с. 98].

Створення подібного механізму давало підстави сподіватися, що в разі порушення прав меншин міжнародна спільнота буде оперативніше реагувати на подібні факти. У доповіді Т. Тіттона, італійського представника у Раді Ліги Націй, оприлюдненій у жовтні 1920 р., зазначалося, що положення стосовно захисту прав меншин є незмінними, тобто жодна з країн із тих, на які поширювалася їх дія, не могла без згоди більшості Ради Ліги Націй нехтувати ними [7, с. 311–312].

Також Т. Тіттон запропонував дати можливість порушувати питання щодо порушення державами своїх зобов'язань перед меншинами не лише членам Ради Ліги Націй, але й будь-якій іншій країні. Ця пропозиція знайшла підтримку, але в резолюції Ліги Націй від 25 жовтня 1920 р. вказувалося, що у цьому випадку подібне звернення повинно мати характер петицій, які могли потрапити до Ради після їх попереднього розгляду у Секретаріаті [8, с. 18].

Відмітимо, що загалом протягом міжвоєнного часу до Ліги Націй було подано 883 петиції. Однак тільки 16 з 395 петицій, що відповідали всім критеріям, були передані до Ради Ліги Націй. Із них Рада засудила держави через систематичні порушення прав національних меншин у чотирьох (!) випадках, що свідчить про не надто високу ефективність цієї процедури. Цікаво, що понад 30 % петицій надійшло від представників німецької меншини в Польщі [9, с. 84].

Крім того, було укладено низку двосторонніх договорів, які мали регулювати становище національних меншин та деталізувати норми з урахуванням специфіки становища меншин у тій чи іншій країні. Серед них: Чесько-австрійська конвенція від 7 червня 1920 р., доповнена Карлсбадським протоколом від 23 серпня 1920 р. (вона передбачала створення за потреби комісій із представників обох країн та існування постійно діючого арбітражного суду, склад якого формувався б з урахуванням принципу паритетності); Конвенція між Польщею і Данцигом (Гданськом) від 9 листопада 1920 р., Ризький мирний договір між Польщею та Радянською Росією від 18 березня 1921 р., згідно з умовами якого Варшава гарантувала дотримання прав слов'янських меншин, що опинилися у складі II Речі Посполитої (українців, білорусів, росіян), натомість аналогічні гарантії щодо польської меншини вона отримувала від радянської сторони¹; Шведсько-фінська

¹ Ризький мирний договір між РСФРР, Білоруською СРР і УСРР та Польщею 1921 // Інститут історії України : сайт. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ryzkyj_myrnyj_d_1921 (дата звернення: 04.06.2022).

угода щодо Аландських островів від 24 червня 1921 р.; Польсько-німецька (Женевська) конвенція від 15 травня 1922 р. щодо Верхньої Сілезії; Варшавська чесько-польська (Ліквідаційна) угода від 23 квітня 1925 р., метою якої було врегулювання становища чеської меншини в Польщі та польської у Чехословаччині тощо [1, с. 267]. Всі вони були інспіровані локальними ситуаціями, однак Ліга Націй мала контролювати втілення в життя їх положень.

Зупинимося на деяких із цих угод докладніше. Так, Женевська конвенція стосовно Верхньої Сілезії передбачала, що протягом 15 років із моменту її укладення права німецької національної меншини в цьому регіоні, за винятком питання громадянства, будуть регулюватися згідно з положеннями Малого Версальського трактату. Зазначений документ мав кілька особливостей. Наприклад, належність людини до етнічної, мовної та релігійної групи не могла бути перевірена владою чи встановлена шляхом опитування. Щодо громадянських, політичних, релігійних, культурних прав, а також права на освіту була встановлена юридична рівність в їх реалізації. Зокрема, німецьким дітям було дозволено відвідувати приватні школи з німецькою мовою викладання, при цьому це звільняло їх від необхідності навчатися в польських державних школах.

Загалом державна шкільна освіта для національних меншин у Верхній Сілезії мала реалізовуватися за трьома напрямками: у школах для меншин із викладанням на їх рідній мові, у школах із класами для меншин, де викладання велося на державній мові та у школах із факультативами для меншин, де навчання відбувалося на їх рідній мові. Батьки дитини мали право написати заяву із проханням віддати дитину на навчання в будь-який із типів зазначених навчальних закладів. Шкільні екзамени відбувалися на мовах меншин, а в підручниках не мало бути ніяких проявів ворожнечі на національному або релігійному ґрунті. За умовами Женевської конвенції польську державу зобов'язували фінансувати школи для національних меншин на такому ж рівні, як і для решти населення. Аналогічні правила Женевська конвенція встановлювала і для закладів вищої освіти [6, с. 101].

Загалом із 1920 до 1937 рр. європейські країни в межах Версальської системи підписали близько двадцяти багатосторонніх та двосторонніх угод, що стосувалися захисту прав національних меншин. Таким чином, держави-підписанти погоджувалися надати громадянство та певну кількість прав і гарантувати мінімальний рівень захисту етнічної ідентичності меншин, приймаючи умови контролю з боку Ліги Націй як міжнародно-правового гаранту дотримання ними міжнародних зобов'язань у зазначеній сфері.

Не можна не згадати і те, що ще у грудні 1920 р. з'явилась рекомендація Асамблеї Ліги Націй, де однією з головних умов вступу до

цієї організації визначалося дотримання всіх принципів, на яких базувалися згадані вище договори щодо меншин. У більшості угод наголошувалося на пріоритетності міжнародних зобов'язань держав щодо дотримання прав національних меншин порівняно з нормативно-правовими актами внутрішнього походження [10, с. 45].

У цьому контексті доречним буде пригадати термін «м'який диференціалізм», свого часу запропонований американським політологом Р. Брубейкером [11, с. 177] саме з метою визначення специфіки правових відносин у сфері захисту прав меншин епохи Ліги Націй. Із формально-правової точки зору система захисту прав національних меншин періоду Ліги Націй використовувала багатосторонній договір як класичний інструмент міжнародного права. Однак його ефективність прямо залежала від того, наскільки внесені до неї положення будуть відображені у внутрішньому законодавстві країн, які імплементували подібні договори. Іншою складовою дієвості цієї системи мала виступити власне Ліга Націй.

Безумовно, зазначені договори сприяли виникненню більш ширшої та демократичної системи захисту прав меншин. Їх позитивне значення полягало не тільки в наданні міжнародних гарантій захисту, які не мали прецедентів у минулому, але й в акцентуванні на перевазі загальнолюдських цінностей і свобод над вузькоетнічними, таким чином відображаючи антидискримінаційну філософію. У зв'язку із цим можна погодитися з низкою зарубіжних дослідників, які стверджували, що подібне розуміння захисту прав меншин відображало кращі здобутки епохи лібералізму, посиляючись при цьому на згадані вище договори, укладені під егідою Ліги Націй [12, с. 68]. Спільним для них було те, що під національними меншинами розуміли тільки громадян певної держави, їх представникам надавалися гарантії юридичної рівності з іншими громадянами, гарантувалось збереження та захист колективних характеристик і прав меншин у країнах їх постійного проживання.

Ті права, які були гарантовані національним меншинам у міжнародних договорах міжвоєнного часу, майже нічим не відрізнялися від тих загальновизнаних міжнародною спільнотою зобов'язань, які будь-яка держава, що орієнтується на дотримання принципу верховенства права, має перед кожним зі своїх громадян. Поняття позитивної дискримінації, яке зараз є основоположною ідеєю в сучасних засобах захисту меншин, все ще залишалося нерозкритим, хоча дух цієї ідеї вже літав і стимулював її теоретико-правове осмислення при розробці політики щодо меншин [13, с. 29]. Безперечно, всі сторони, пов'язані міжнародними зобов'язаннями стосовно захисту прав національних меншин, добре усвідомлювали межі власного внутрішнього та зовнішнього суверенітету і намагалися докласти максимум

зусиль, аби запобігти утворенню своєрідних «держав всередині держави». Це могло стати можливим, якщо б свої зобов'язання щодо захисту прав меншин уряди країн Центральної та Східної Європи розглядали не тільки крізь призму захисту прав окремих осіб, що штучно звужувало обсяг прав меншин, але й в контексті цілих груп, тобто тоді б шлося про необхідність гарантування не особистих, а колективних прав.

Насправді подібні побоювання не були безпідставними. Якщо ретроспективно оцінити події міжвоєнного періоду, то можна перекоонатися, що загострення проблем навколо національних меншин стало наслідком не лише малої ефективності діяльності Ліги Націй у цьому напрямі, але й поширення серед національних меншин настроїв іредентизму, що особливо характерним було для представників німецької національної меншини в Польщі та Чехословаччині.

Висновки

Проблема врегулювання правового становища національних меншин уперше постала ще в міжнародних договорах ХІХ ст., що в умовах становлення національних держав стало логічним продовженням практики міжнародно-правового захисту прав релігійних меншин. Проте лише в межах Версальської системи, яка виникла після Першої світової війни, під її вирішенням почала створюватися широка нормативно-правова база, що передбачала функціонування міжнародно-правових механізмів захисту національних меншин під патронатом Ліги Націй. Її основу становили мирні договори між колишніми супротивниками у Першій світовій війні із включенням окремих розділів щодо прав меншин, спеціальні договори, присвячені їх захисту, як-то Малий Версальський трактат, двосторонні угоди, складовою яких були положення щодо прав меншин. Також на тому етапі виникали національні та міжнародні неурядові організації, які опікувалися цим питаннями. Урядам Чехословаччини, Польщі, Угорщини було запропоновано, спираючись на норми міжнародного права, розробити відповідні положення щодо захисту прав національних меншин для запобігання новим конфліктам і загрозам миру.

Система договорів і декларацій створювала міжнародно-правовий механізм захисту представників меншин, який передбачав здійснення низки наглядових, судових та спеціальних процедур. На практиці це втілювалося в наданні меншинам права подання петицій до Ради або Асамблеї Ліги Націй, а також у діяльності Постійної палати міжнародного правосуддя. Правом надання петицій у різний час скористалися представники русинської меншини в Чехословаччині, російської у Східній Галичині, єврейської в Угорщині, німецької в Польщі тощо.

Однак усупереч тому, що були зроблені кроки у напрямі покращення механізмів захисту прав людини, говорити про створення ефективної системи міжнародного захисту прав національних меншин, на жаль, не можна. По-перше, запропонований міжнародно-правовий правозахисний механізм було спочатку істотно обмежено предметом регулювання та колом суб'єктів, на які поширювалася його дія. Міжнародно-правовий захист національних меншин не було інтегровано до міжнародного права, що свідчило про його партикулярний характер, тобто обмежений конкретними державами або меншинами, зазначеними у відповідних договорах. Обмеженням також виглядав і набір прав, гарантованих меншинам.

По-друге, більшість договорів, конвенцій, трактатів тощо відверто саботувалися країнами, які повинні були їх виконувати. Уряди країн Центральної та Східної Європи розцінювали запропоновану систему як нерівноправну, тому що її умови не поширювалися на низку інших багатонаціональних держав, що мали аналогічні проблеми. Конфліктні ситуації навколо проблеми національних меншин продовжували виникати. Вони були зумовлені різними факторами: від розділеної лояльності та ірредентистських рухів до виявів урядової та соціальної дискримінації.

По-третє, той факт, що міжнародна система захисту прав національних меншин, запропонована Лігою Націй, відображала ліберально-демократичний підхід до проблематики меншин та не враховувала їх прагнення до здобуття національно-культурної автономії, можливо, за винятком Карпатської України, що існувала у межах Чехословаччини, зумовив те, що правова основа для концепції національної автономії не була встановлена нормами міжнародного права, перекладаючи це на внутрішні правові системи окремих країн.

Список бібліографічних посилань: 1. Яцишин Н. Міжнародно-правові акти – правова основа захисту національних меншин у міжвоєнний період. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право)*. 2014. № 2. С. 262–271. 2. Мицик В. Міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 28 с. 3. Zaleski W. Międzynarodowa ochrona mniejszoci. Warszawa : Biblioteka Narodowościowa, 1932. 191 s. 4. Weisbrod C. Minorities and Diversities: The Remarkable Experiment of the League of Nations. *Connecticut Journal of International Law*. 1993. Vol. 8. Pp. 359–406. 5. Gardocka T., Jagiello D. Pojęcie mniejszości narodowych w prawie polskim a rzeczywistość społeczna. *Rocznik SNPL*. 2018. T. 18. S. 143–157. 6. Degtyarev S., Samoilenko Ye. League of nations and protection of national minorities in Eastern European States (1919–1946). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2019. Вип. 12. С. 94–107. 7. Macartney C. National States and

National Minorities. London : Oxford University Press, 1934. 540 p. **8.** Sierpowski S. Minorities in the System of the League of Nations. New York : New York University Press, 1991. 352 p. **9.** Preece J. National Minorities and the European Nation-States System. Oxford : Clarendon Press, 1998. 202 p. **10.** Абашидзе А. Правовые проблемы защиты национальных меньшинств в рамках Лиги Наций // Социально-экономические проблемы освободившихся стран : материалы Всесоюз. науч. конф. М. : Изд-во УДН, 1987. С. 42–51. **11.** Brubaker R. Citizenship and Nationhood in France and Germany. Cambridge : Harvard University Press, 1992. 288 p. **12.** Salzborn S. The Concept of Ethnic Minorities. International Law and the German-Austrian Response. *Behemoth*. 2009. No. 3. Pp. 63–79. **13.** Scheuermann M. Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung? Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren. Marburg : Herder-Institut, 2000. 516 p.

Надійшла до редколегії 06.06.2022

Dedurin G. G. International legal determination of the national minorities' status in the Central and Eastern European countries within the Versailles system

Peculiarities of the international legal status determination of the national minorities within the Versailles system have been studied using the example of a number of Central and Eastern European countries. The governments of Czechoslovakia, Poland, and Hungary were asked, based on the norms of international law, to develop appropriate provisions for the protection of the rights of national minorities in order to prevent new conflicts and threats to peace.

The system of treaties, declarations and agreements, which were supposed to ensure the observance of the rights of national minorities and whose guarantor was the League of Nations, has been analyzed. In practice, this was embodied in giving minorities the right to submit petitions to the Council or Assembly of the League of Nations, as well as in the activities of the Permanent Chamber of International Justice. The right to submit petitions was used at different times by representatives of the Ruthenian minority in Czechoslovakia, the Russian minority in Eastern Galicia, the Jewish minority in Hungary, the German minority in Poland, etc.

The weaknesses of this system have been identified, which prevented the creation of effective international mechanisms for the protection of the rights of national minorities in the specified regions of Europe. In particular, it has been emphasized that the majority of treaties, conventions, treatises, etc. were openly sabotaged by the countries that were supposed to fulfill them. The governments of the countries of Central and Eastern Europe considered the proposed system unequal, because its conditions did not apply to a number of other multinational states that had similar problems. Conflict situations surrounding the problem of national minorities continued to arise. They were caused by various factors: from divided loyalties and irredentist movements to manifestations of governmental and social discrimination.

Key words: national minorities, League of Nations, legal protection, Small Treaty of Versailles, Permanent Chamber of International Justice.

ПРАВО НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ; ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 342.52

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.25>

Анатолій Іванович Марущак,

*доктор юридичних наук, професор,
Національна академія Служби безпеки України (м. Київ);*

 <https://orcid.org/0000-0003-0069-3727>,
e-mail: amarushchak@ukr.net;

Наталія Олегівна Кудрявцева,

Національна академія Служби безпеки України (м. Київ);

 <https://orcid.org/0000-0003-0986-5337>,
e-mail: natalya1040@ukr.net

**Доступ до інформації про діяльність Служби безпеки
України в контексті протидії дезінформації**

Досліджено механізм доступу до інформації про діяльність Служби безпеки України і можливість його використання з метою протидії дезінформації. Цілеспрямоване створення та поширення дезінформації про роботу державного органу (у нашому випадку Служби безпеки України) нівелює його авторитет, створює викривлену характеристику роботи та безпосередньо впливає на якість виконання завдань і функцій. Саме тому здійснено аналіз можливостей використання найбільш доступних способів – механізмів доступу до публічної інформації – з метою протидії дезінформації про Службу безпеки України. Через універсальний характер результати дослідження можна застосовувати в роботі інших державних органів.

Ключові слова: дезінформація, Служба безпеки України, доступ до інформації, виступи у засобах масової інформації, вебсайт, запит на доступ до публічної інформації.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Стрімкі темпи поширення дезінформації в засобах масової інформації, соціальних мережах, виступах публічних осіб і спричинення неоправданної шкоди від неї роблять дезінформацію предметом досліджень у політичній, психологічній, філософській та юридичній науках.

Поширеною є думка, що вперше світ стикнувся з масовою організованою компанією дезінформації в 2016 р. під час виборів президента США та референдуму Brexit у Великобританії. Проте за своєю природою явище дезінформації далеко не нове, а категоріальний

апарат до нього напрацьовується вченими вже не одне століття. Поки дослідники обдумують коректне визначення поняття, дезінформація стрімко поширюється серед населення, сприяючи хибному сприйняттю тих чи інших обставин і фактів.

Здебільшого основною метою дезінформації є створення хибної думки про реальний стан справ із корисливою метою. Дезінформацію зазвичай важко виявити та протидіяти їй, а запобігти в більшості випадків зовсім неможливо. У зв'язку із цим чимало держав і міжнародних організацій здійснюють пошук заходів у сфері протидії цьому негативному явищу сьогодення. Долучається до таких заходів і Україна. Так, у квітні 2022 р. на 49-му засіданні Ради ООН з прав людини на запит України держави-члени ухвалили план дій щодо боротьби з дезінформацією. Офіційно Україною, Японією, Латвією, Литвою, Польщею, Великобританією і США були запропоновані резолюції, що визначали роль держав у протидії негативному впливу дезінформації на здійснення та реалізацію прав людини¹.

Особливу небезпеку становить поширення неправдивої інформації про роботу державних органів, структур, посадових осіб, що дестабілізує обстановку всередині країни і може становити реальну загрозу її інтересам, територіальній цілісності, існуванню державності в цілому.

Під час участі у Всеукраїнському форумі «Україна 30. Культура, медіа, туризм» Президент України В. Зеленський зазначив, що сьогодні у світі між інформацією та дезінформацією точиться боротьба, жертвами якої, як і в класичній війні, можуть стати мільйони людей, і що хтось цю війну називає війною завтрашнього дня, наступного тисячоліття, проте в нашій країні вона триває зараз². Водночас якщо для класичної війни потрібна зброя, то для інформаційної – не менш дієві механізми протидії їй. Одним із таких, на нашу думку, найбільш ефективних і швидких механізмів є доступ до інформації про діяльність державних органів. Реалізуючи право на доступ до інформації в державних органах з'являється можливість ознайомити населення з альтернативною думкою, задовольнити суспільний інтерес громадськості до інформації, спростувати викладені матеріали тощо.

¹ Рада ООН з прав людини ухвалила резолюцію про «фейкові новини» та закликала держави боротися з мовою ворожнечі // Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення : офіц. сайт. 02.04.2022. URL: <https://www.nrada.gov.ua/rada-oon-z-prav-lyudyny-uhvalyla-rezolyutsiyu-pro-fejkovi-novyny-ta-zaklykala-derzhavy-borotysya-z-movoyu-vorozhnechi> (дата звернення: 07.06.2022).

² Участь Президента України В. Зеленського у Всеукраїнському форумі «Україна 30. Культура, медіа, туризм». *Україна: події, факти, коментарі*. 2021. № 4. С. 3.

Стан дослідження проблеми

Проблематику дезінформації, особливості її виникнення та шляхи протидії вивчали науковці, медійники, громадські діячі, журналісти. Так, Д. Дворовий та А. Людва досліджували питання шляхів подолання дезінформації в інтернеті, М. Філіппов – у контексті психологічних розробок, Ю. Лісовська – з точки зору адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки, С. Брайчевський – крізь призму соціології тощо.

Водночас нами не було знайдено фундаментальних напрацювань щодо можливості протидії дезінформації через механізм використання доступу до інформації про діяльність державних органів. Зазначене свідчить про необхідність проведення такого дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розкриття особливостей доступу до інформації про діяльність Служби безпеки України (далі – СБУ) як ефективного способу протидії дезінформації.

Для досягнення мети статті вирішено такі *завдання*: проаналізовано найбільш поширені механізми доступу до інформації про діяльність СБУ; вивчено питання виникнення дезінформації та розкрито способи її попередження; сформульовано окремі пропозиції щодо більш ефективного використання доступу до інформації з метою протидії дезінформації про діяльність СБУ.

Наукова новизна дослідження

У ході дослідження розглянуто доступ до інформації про роботу СБУ як спосіб протидії дезінформації; сформульовано ефективність і проаналізовано можливості протидії дезінформації за допомогою використання механізму доступу до інформації про діяльність СБУ.

Виклад основного матеріалу

У зв'язку з тим, що станом на 2021 р. єдиного та вичерпного визначення поняття дезінформації сформульовано не було, це спонукає національні уряди, які намагаються протидіяти її поширенню, до власних інтерпретацій [1, с. 4]. Так, варто згадати ініціативу Міністерства культури, молоді і спорту України 2020 р. з розробки проекту Закону щодо забезпечення національної інформаційної безпеки та права на доступ до достовірної інформації, відомого як «законопроект про дезінформацію». У законопроекті пропонувалося розуміти лише шкоду державі, при цьому відмежовуючи дезінформацію від суміжного поняття: дезінформація – це те, де фігурує держава, а де немає держави, це недостовірна інформація [2]. Однак через неготовність суспільства, низький рівень оцінки ризиків, а також недосконалий рівень юридичної техніки законопроект за результатами громадського обговорення і оцінки міжнародних експертів було піддано критиці та в результаті відхилено.

Наприкінці 2021 р. Президент України Указом № 685/2021 увів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 р. і затвердив Стратегію інформаційної безпеки¹. Метою Стратегії є, зокрема, посилення спроможностей щодо забезпечення інформаційної безпеки держави, її інформаційного простору, підтримки інформаційними засобами соціальної та політичної стабільності, оборони держави тощо. Щодо поняття «дезінформація», яке у Стратегії згадується більше десяти разів, а в тексті має уточнення («недостовірна інформація (дезінформація)») та протиставлення («дезінформація та деструктивна пропаганда», «дезінформація та інформаційні операції», «дезінформація та маніпулятивна інформація»), то безпосередньо його визначення відсутнє.

Загалом дискусії щодо термінології та предмета боротьби з дезінформацією не вирішені і досі. Серед науковців поняття дезінформації розуміється по-різному. Із точки зору психології, брехня чи, як прийнято у наукових джерелах, дезінформація – це невід’ємний феномен соціуму та людини як виду, що його утворює [3, с. 286].

У широкому (побутовому) розумінні дезінформація розуміється як викривлена, спотворена, неправдива інформація, можливо спотворена умисно (наклеп, плітки); у вузькому (фаховому, професійному) – як спосіб (різновид) психологічного впливу на свідомість людини (суспільства), засобом якого є інформація.

Відсутність єдиного визначення дезінформації не є перешкодою для її масового поширення серед населення. Цілком зрозуміло, що спекулятивне маніпулювання інформацією, яка виявляється в цілеспрямованому поширенні недостовірної, неповної або упередженої інформації, а також її приховування або перекручування є потенційними загрозами та небезпеками, що впливають на національні інтереси особи, держави та суспільства [4, с. 9].

Таким чином, державні органи зацікавлені в мінімізації кількості неправдивої інформації, яка дискредитує державу, зокрема діяльність СБУ. У зв’язку із цим на сьогодні в Україні створено два центри, діяльність яких пов’язана із протидією дезінформації: Центр протидії дезінформації (як робочий орган РНБО України) та Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформаційної політики України, який працює у формі підрозділу інформаційного агентства «Укрінформ» (зі схожими функціями до медіа або ж фактчекінговими організаціями). Зазначені центри досить

¹ Стратегія інформаційної безпеки : затв. Указом Президента України від 28.12.2021 № 685/2021 // Президент України : офіц. сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069> (дата звернення: 07.06.2022).

схожі на свої європейські аналоги, їх діяльність спрямована на боротьбу з умисним поширенням неправдивої інформації з наміром завдати шкоди суспільному інтересу.

Суб'єктом державної політики в контексті протидії дезінформації є також Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення – державний регулятор у галузі телерадіомовлення [5, с. 11].

Складність протидії дезінформації державними органами обумовлена кількома причинами. По-перше, висока ефективність за певної простоти і відносної фінансової доступності робить дезінформацію досить вигідною для застосування в діяльності політичних і військових структур, спецслужб, злочинних організацій, ЗМІ [6, с. 78]. По-друге, дезінформацію фактично неможливо контролювати через високі темпи зростання автоматизації інформаційних процесів, а тому виникає реальна можливість стійкої в часі генерації контенту, який неадекватно висвітлює ті чи інші події і тим самим спотворює інформаційну картину реальності [7, с. 91]. По-третє, небезпечність дезінформації полягає також у тому, що навіть одна успішна операція з дезінформування має продовжуваний дезорієнтаційний вплив, що негативно впливає на здатність об'єкта об'єктивно оцінювати інші (наступні) здобуті відомості, ставлячи під сумнів їх достовірність [6, с. 84]. Найбільш поширеними різновидами дезінформації прийнято вважати фейки (неправдиві повідомлення), діпфейки (підроблені відео), підробки сайтів і аккаунтів офіційних структур тощо [8].

Водночас в умовах тотальної дезінформації серед населення ще зберігся рівень довіри до офіційних повідомлень органів державної влади. Так, наприклад, уважається, що будь-яку інформацію варто ставити під сумнів, якщо вона отримана з неофіційних джерел. Верифікувати інформацію через офіційні відомства перед тим, як у неї повірити та її поширити, а також не поширювати матеріали від особистих джерел і довіряти лише офіційним джерелам закликають через свої телеграм-канали Центр протидії дезінформації при РНБО та Генштаб ЗСУ.

Серед порад як не стати жертвою дезінформації, оприлюднених ДСНС України, є поради не поширювати інформацію із сумнівних джерел, перевіряти її з відомостями на офіційних сторінках і каналах державних органів та суспільного мовлення; через те, що ворог поширює інформацію, яку неможливо перевірити, рекомендують звіряти кожну тривожну новину з офіційними джерелами; у випадку відсутності інтернет-зв'язку або зламу сторінок державних органів звертатися за інформацією до суспільного мовлення або вмикати абонентську радіоточку¹.

¹ 10 порад від ДСНС України як не стати жертвою дезінформації // Facebook : соц. мережа. 24.02.2022. URL: <https://www.facebook.com/mvs.gov.ua/posts/319070616915261> (дата звернення: 07.06.2022).

Отже, значущу роль у механізмі протидії дезінформації відіграє публікація повідомлень на офіційних ресурсах органів, установ. Офіційні повідомлення на своїх ресурсах розміщує і Служба безпеки України. Відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Службу безпеки України» СБУ інформує про свою діяльність через засоби масової інформації шляхом надання відповідей на запити про доступ до публічної інформації та в інших формах у визначеному законодавством порядку¹.

На сьогодні найбільш популярними й ефективними, порівняно з іншими способами інформування про діяльність СБУ, є публікації на офіційних вебресурсах СБУ та надання відповідей на запити.

Так, у СБУ є офіційна інтернет-сторінка, на якій публікуються виступи публічних осіб, статті з інформацією про діяльність органу. Розміщення інформації здійснюється систематично та наповнюється за поданням структурних підрозділів СБУ. Неодноразово цей сайт піддавався кібератакам, що звичайно свідчить про важливість розміщення повідомлень на ньому. Те, що сайти офіційних органів є джерелом достовірної інформації, підтверджує і той факт, що перед початком повномасштабного вторгнення РФ у січні 2022 р. було здійснено масову атаку на вебсайти державних органів. Так, Державна служба спецзв'язку та захисту інформації повідомляє, що в ніч на 14 січня 2022 р. від кібератаки постраждали 22 сайти органів державної влади, 6 зазнали «значної шкоди», 70 – відключили за вказівкою Держспецзв'язку та Служби безпеки України².

28 лютого 2022 р. Управління СБУ в Івано-Франківській області на фейсбук-сторінці оприлюднило інформацію, що ворог запустив нову кампанію з дезінформації шляхом надсилання на адреси електронних скриньок державних установ листів від імені нібито СБУ про нібито евакуацію. Ці листи містили вірус.

Щодо соціальних мереж, то вони стали чи не найефективнішою та оперативною платформою для дезінформації завдяки можливості створення дописів «в один клік», наявності гіперпосилань, можливості коментарів, створення повідомлень у великих групах тощо. Суспільно значущі новини часто з'являються найшвидше саме в соцмережах. Крім того, вони, як правило, мають лаконічний характер, що

¹ Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-ХІІ // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12> (дата звернення: 07.06.2022).

² Від кібератаки 14 січня постраждали 22 державних органи // Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України : офіц. сайт. 24.01.2022. URL: <https://cip.gov.ua/ua/news/vid-kiberataki-14-sichnya-postrazhdali-22-derzhavnikh-organi> (дата звернення: 07.06.2022).

заощаджує час на ознайомлення. Соцмережі роблять роботу державних органів більш помітною для громадян, дозволяють доносити швидше і більше актуальної інформації, ніж через офіційні вебсайти чи традиційні медіа¹.

У зв'язку із цим, а також тим, що протидію дезінформації ефективніше здійснювати на платформах, де вона поширюється, органи державної влади також створюють офіційні сторінки на таких ресурсах, як Facebook, Telegram і Twitter.

Водночас робота на таких платформах має свої недоліки. По-перше, поряд з офіційними сторінками існують ще неофіційні, які за назвами збігаються чи є тотожними (наприклад, сторінка СБУ у Facebook) і у пошуковому запиті з'являються першочергово, що вводить в оману не дуже уважного користувача такими ресурсами. У цьому випадку рекомендуємо заходити на офіційний вебресурс органу та переходити за наведеним там посиланням у потрібний додаток. По-друге, питання розміщення офіційної інформації в соціальних мережах зазвичай внутрішньо не регламентовано. Зміни у внутрішні накази міністерств, відомств, служб не вносяться, а ведення та наповнення таких додатків здійснюється хаотично, вибірково, зазвичай несистематично на основі актів про розміщення інформації на їх офіційному вебсайті.

Хоча в цілому робота державних органів на поширених соціальних платформах значно спрощує донесення потрібної інформації до кінцевого споживача.

СБУ також було створено офіційні сторінки у Telegram, Facebook, Instagram, Twitter, YouTube. При цьому через них здійснюється також популяризація офіційного вебсайту. Так, в одному з повідомлень у Telegram-каналі СБУ зазначається, що російські окупанти атакують Україну не лише на фронті, а ворожі фейки та дезінформація також зброя. Щоб не потрапити під вплив інформаційних атак агресора, закликають підписуватися на офіційні верифіковані сторінки державних установ та отримувати перевірену інформацію з першоджерел: сайту СБУ www.ssu.gov.ua (без жодних додаткових символів), сторінок у Telegram і Facebook (тільки верифіковані канали, обов'язково із синьою галочкою).

Ще одним дієвим механізмом боротьби з дезінформацією є виступи посадових осіб СБУ в засобах масової інформації. Це може бути участь у брифінгах, обговореннях, телемарафонах тощо.

¹ Ближче до людей, або як державні органи України представлені у соцмережах // УКРІНФОРМ : сайт. 01.12.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-antifake/3360371-blizce-do-ludej-abo-ak-derzavni-organi-ukraini-predstavleni-u-socmerezah.html> (дата звернення: 07.06.2022).

Крім публікацій на сайтах, виступів у ЗМІ, СБУ задовольняє потребу в інформації про діяльність СБУ через розгляд запитів на публічну інформацію, що здійснюється, зокрема, відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації»¹. Проте в умовах воєнного стану реалізація права на доступ до публічної інформації має свої особливості. Так, існує думка, що цілком доцільним було б в умовах воєнного стану тимчасово призупинити надання СБУ відповідей на листи та звернення підприємств, установ і організацій, запитів на публічну інформацію, адвокатських запитів, звернень громадян, що не стосуються воєнного стану, військової діяльності, надання медичної допомоги, евакуації населення тощо.

За такої умови конституційне право на звернення до суб'єктів владних повноважень, гарантоване ст. 40 Основного Закону України, є одним із 18 прав і свобод людини та громадянина, яке не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану відповідно до ст. 64 Конституції України. Таким чином, обмеження конституційного права громадян направляти індивідуальні чи колективні звернення та отримувати відповідь навіть в умовах воєнного стану є неприпустимим.

Українським законодавством в умовах воєнного стану є оперативний доступ до публічної інформації (через офіційні вебсайти, соцмережі), що становить значний суспільний інтерес і пов'язаний з реалізацією, зокрема, прав людини на життя, здоров'я, свободу і безпеку (про аварії, катастрофи та інші надзвичайні події, що сталися або можуть статись і загрожують безпеці громадян). При цьому на офіційному вебсайті Уповноваженого з прав людини роз'яснено особливості реалізації права на доступ до публічної інформації в умовах воєнного стану. Зазначається, що в умовах воєнного стану доступ до публічної інформації є надзвичайно важливим правовим інструментом, здатним врятувати життя та вберегти здоров'я людини. Завчасне інформування громадян про загрозу нападу, окупації може сприяти своєчасній евакуації населення, запобігти гуманітарним катастрофам і вчиненню злочинів проти людяності, геноциду російськими військами².

Під час реалізації права на доступ до публічної інформації не варто забувати про ведення ворожими силами інформаційної війни і

¹ Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 07.06.2022).

² Розгляд звернень та запитів громадян на публічну інформацію в умовах воєнного стану // Уповноважений Верховної ради України з прав людини : офіц. сайт. 14.04.2022. URL: https://ombudsman.gov.ua/uk/news_details/rozhlyad-zvernen-ta-zapitiv-gromadyan-na-publichnu-informaciyu-v-umovah-voeyennogo-stanu (дата звернення: 07.06.2022).

важливість розрізняти, чи ми маємо справу із запитом реальних громадян чи штучними повідомленнями ботоферм, які особливо загострюють свою роботу в умовах військової агресії. Наприклад, у повідомленні СБУ від 28 березня 2022 р. йдеться, що з початку війни СБУ ліквідувала 5 ворожих ботоферм потужністю понад 100 тис. фейкових акаунтів¹.

Зусилля органів державної влади, громадськості і ЗМІ повинні бути об'єднані, адже коефіцієнт корисної дії від боротьби з дезінформацією підвищуватиметься, якщо ця діяльність сфокусована на організаційно-інституційні стратегічні напрями [9, с. 128]. Так, яскравим прикладом протидії дезінформації є випадок, коли найбільші технологічні компанії Facebook, Google і Microsoft, а також LinkedIn, Reddit, Twitter і YouTube повідомили у спільній заяві, що вони взаємодіють із метою протидії шахрайству і дезінформації про новий тип коронавірусу, відсилаючи користувачів соціальних мереж, які коментували відповідні пости, ставили під ними лайк або ділилися цією інформацією з будь-ким, на сторінку Всесвітньої організації охорони здоров'я².

У цьому контексті позитивною практикою було би запровадження необхідності обов'язкових гіперпосилань на першоджерело (особливо в контексті інформації про діяльність державних органів, зокрема СБУ), а також автоматичне відсилання на офіційний сайт органу.

Проте універсальних рецептів боротьби з фейками та іншими проявами дезінформації досі не існує, загальновизнаною залишається орієнтація на те, що еталоном захисту від маніпуляції свідомістю людини є передусім міцність демократичних традицій кожного суспільства [10, с. 26].

Висновки

Наголосимо, що виступи у ЗМІ, підготовка відповідей на запити, ведення офіційного вебсайту та сторінок на інтернет-ресурсах є найбільш поширеними механізмами доступу до інформації про діяльність СБУ.

¹ З початку війни СБУ ліквідувала 5 ворожих ботоферм потужністю понад 100 тис. фейкових акаунтів // Служба безпеки України : офіц. сайт. 28.03.2022. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/z-pochatku-viiny-sbulikvidovala-5-vorozhykh-botoferm-potuzhnisti-ponad-100-tys-feikovykh-akauntiv> (дата звернення: 07.06.2022).

² В Facebook придумали новий спосіб боротьби з фейками о коронавірусе // ЛІГА.Tech : сайт. 16.04.2020. URL: <https://tech.liga.net/technology/novosti/v-facebook-pridumali-novyy-sposob-borby-s-feykami-o-koronaviruse> (дата звернення: 07.06.2020).

У статті досліджено загальні причини виникнення дезінформації, розглянуто можливість ефективного використання доступу до інформації про діяльність СБУ в контексті протидії дезінформації. Проаналізовано такі механізми доступу до інформації, як ознайомлення з інформацією на вебсайтах, виступи у ЗМІ офіційних представників, підготовку відповідей на запити тощо. Також описано низку особливостей реалізації права громадян на доступ до інформації у воєнний час.

Перспективи подальших розвідок полягають у необхідності пошуку універсальних способів запобігання виникненню дезінформації, а також більш детальному опрацюванні всіх особливостей дезінформації з метою дослідження можливості її спростування чи використання на користь роботи державних органів.

Список бібліографічних посилань: 1. Дворовий М., Людва А. Протидія дезінформації в Інтернеті: куди рухатися Україні. Грудень 2021 : аналіт. звіт. Київ, 2021. 29 с. URL: <https://www.nrada.gov.ua/protydiya-dezinformatsiyi-v-interneti-kudy-ruhatysya-ukrayini> (дата звернення: 07.06.2022). 2. Петренко Г. Володимир Боролянський: Проєкт закону про дезінформацію потребує краш-тесту // Детектор медіа : сайт. 20.01.2020. URL: <https://detector.media/infospace/article/174053/2020-01-20-volodymyr-borodyanskyu-proiekt-zakonu-pro-dezinformatsiyu-potrebuie-krash-testu> (дата звернення: 07.06.2022). 3. Філіппов М. О., Зубовський Д. С. Проблема дезінформації як предмет аналізу в сучасних психологічних дослідженнях. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. № 4 (35). С. 286–291. 4. Лісовська Ю. П. Адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2017. 19 с. 5. Карпенко О. В. Вироблення стратегічних підходів та практичних рекомендацій із протидії поширенню в Україні дезінформації засобами соціальних медіа. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія: Державне управління*. 2021. № 1. С. 7–14. 6. Шлапаченко В. М. Дезінформація як спосіб інформаційно-психологічного впливу. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2013. № 2. С. 78–86. 7. Брайчевський С. М. Дезінформація як нелінійний ефект взаємодії інформаційних тематичних потоків. *Інформація і право*. 2011. № 2. С. 91–97. 8. Кулеш С. Кибератаки и фейки: какими бывают, как распознать и защититься // ІТСua : сайт. 17.03.2022. URL: <https://itc.ua/news/kiberataki-i-fejki-kakimi-byvayut-kak-raspoznat-i-zashchitsya> (дата звернення: 07.06.2022). 9. Батиргареева В. С. Основні напрями протидії поширенню дезінформації (на прикладі пандемії COVID-19). *Інформація і право*. 2020. № 2. С. 121–131. 10. Маляренко В. І. Крайні практики зарубіжного досвіду боротьби з фейками та дезінформацією. *Інформація і право*. 2021. № 3. С. 21–27.

Надійшла до редколегії 12.06.2022

Marushchak A. I., Kudriavtseva N. O. Access to information about the activities of the Security Service of Ukraine in the context of countering disinformation

Rapid globalization and informatization of everyday processes, mass use of Internet resources and social networks contribute to the uncontrolled spread of disinformation. A general analysis of the concept of disinformation was carried out, its various interpretations were considered, and it was highlighted in broad and narrow understandings. The measures implemented by Ukraine to combat this dangerous phenomenon are outlined. Separate characteristics of the concept of “disinformation” are provided.

On the example of the Security Service of Ukraine, the peculiarities of citizens' access to information about its activities are considered, the possibility of using mechanisms of access to public information in the context of countering disinformation about the state body is investigated. Thus, the role of timely and high-quality filling of official web resources of authorities, in particular the Security Service of Ukraine, was considered. It has been proven that the sites are official sources of reliable information about the work of state bodies, which is why they most often become the object of cyber attacks.

The effectiveness of speeches in the mass media, control over the work of electronic mailboxes, as well as the peculiarities of official publications in social networks were analyzed. An overview of the official pages of the Security Service of Ukraine was carried out, and the information posted there was analyzed.

The issue of access to public information through the provision of answers to requests was studied, the list of features of the realization of the right to information in wartime was analyzed. Since operational access to public information (via official websites, social networks) that is of significant public interest and is, in particular, related to the implementation of human rights to life, health, freedom and safety (about accidents, disasters and other extraordinary events, that have happened or may happen and threaten the safety of citizens) is important in wartime conditions, then any restrictions by the state bodies on the constitutional right of citizens to send individual or collective appeals and receive a response are inadmissible.

The importance of the research lies in its universality and the possibility of practical use of the analysis results to improve the effectiveness of the work to counter disinformation of other state authorities.

Key words: disinformation, Security Service of Ukraine, access to information, speeches in mass media, website, request for access to public information.

НАШІ АВТОРИ

- Акопян М. А.** ➤ Міністерство внутрішніх справ України (заступниця міністра)
- Артеменко Р. М.** ➤ Харківський національний університет внутрішніх справ (далі – ХНУВС) (аспірант)
- Бортник С. М.** ➤ ХНУВС (проректор), д-р юрид. наук, доц.
- Гонтаренко В. П.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Греченко В. А.** ➤ ХНУВС, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін, д-р іст. наук, проф., заслужений працівник освіти України
- Гусаров С. М.** ➤ ХНУВС, кафедра адміністративного права та процесу (професор), д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України
- Дедурін Г. Г.** ➤ ХНУВС, кафедра теорії та історії держави і права (доцент), канд. іст. наук, доц.
- Древаль Ю. Д.** ➤ Національний університет цивільного захисту України (м. Харків), д-р наук з держ. управління, проф.
- Дьомін Ю. М.** ➤ д-р юрид. наук, проф., адвокат
- Жорнокуй В. Г.** ➤ ХНУВС, кафедра правового забезпечення підприємницької діяльності та фінансової безпеки, канд. юрид. наук, доц.
- Жорнокуй Ю. М.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу, д-р юрид. наук, проф.
- Ільчишин Н. В.** ➤ Восьмий апеляційний адміністративний суд (суддя), м. Львів, канд. юрид. наук
- Казанчук І. Д.** ➤ ХНУВС, кафедра адміністративного права та процесу (доцент), канд. юрид. наук, доц., член-кор. Академії адміністративно-правових наук
- Кікінчук В. В.** ➤ ХНУВС, кафедра криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки (завідувач), канд. юрид. наук, доц.
- Колодчина Р. В.** ➤ Київська міська прокуратура, відділ представництва інтересів держави в суді з питань земельних відносин (прокурор)
- Кудрявцева Н. О.** ➤ Національна академія Служби безпеки України (м. Київ)
- Лисенко А. М.** ➤ Головне управління Національної поліції в Харківській області, канд. юрид. наук, доц.

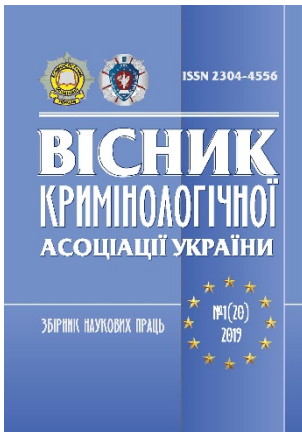
- Лисенко І. В.** ➤ Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кафедра права, канд. юрид. наук, доц.
- Лісойван Я. М.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Марущак А. І.** ➤ Національна академія Служби безпеки України (м. Київ), д-р юрид. наук, проф.
- Марцун М. І.** ➤ Чортківська окружна прокуратура Тернопільської області (керівник)
- Моргунов О. А.** ➤ ХНУВС, д-р юрид. наук, доц.
- Муртіщева А. О.** ➤ Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України (м. Харків), сектор порівняльного правознавства, канд. юрид. наук
- Нікітін А. А.** ➤ Львівський державний університет внутрішніх справ, кафедра адміністративного права та адміністративного процесу (доцент), канд. юрид. наук
- Рубаненко А. М.** ➤ Сумський державний університет (аспірант)
- Сліпченко А. С.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу, канд. юрид. наук
- Співак В. О.** ➤ Академія праці, соціальних відносин та туризму (аспірантка), м. Київ, Полтавська міська рада (депутат), департамент економіки та інвестицій, управління стратегічного розвитку
- Степанюк Р. Л.** ➤ ХНУВС, кафедра криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Фоміна Т. Г.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства (доцент), д-р юрид. наук, доц.
- Шульженко А. В.** ➤ Сумський національний аграрний університет, кафедра правосуддя (старший викладач), д-р філософії
- Ярмиш О. Н.** ➤ Державний науково-дослідний інститут МВС України (м. Харків), д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, заслужений юрист України

ДО УВАГИ АВТОРІВ

**ПЕРІОДИЧНІ НАУКОВІ ВИДАННЯ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Крім збірника наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», Університет є засновником і видавцем ще трьох періодичних наукових видань – збірника наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**», наукового журналу «**Право і безпека**» та електронного видання «**Форум права**».

Вісник Кримінологічної асоціації України

Збірник наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**» видається з 2012 року. За період існування було видано 20 номерів збірника, в яких опубліковано близько 550 наукових статей та значну кількість інформаційних матеріалів з питань, що стосуються діяльності Кримінологічної асоціації України. У 2016 році збірник став переможцем конкурсу на краще видання в системі МВС України.

Програмні цілі: розвиток теоретичної складової наук кримінально-правового циклу, здійснення наукового передбачення тенденцій розвитку науки і практики боротьби зі злочинністю, наукове забезпечення діяльності Національної поліції, сприяння реалізації правоохоронними органами державної політики у сфері протидії злочинності, співробітництво з міжнародними кримінологічними організаціями, аналіз та поширення кращих зразків та досвіду їх роботи.

Категорії читачів: науковці, юристи, курсанти, слухачі та студенти навчальних закладів МВС України, юридичних закладів вищої освіти, працівники правоохоронних органів.

Із 2018 року **періодичність** випуску видання становить 2 рази на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <https://visnikkau.webnode.com.ua>.

Право і безпека

Науковий журнал «Право і безпека» видається з 2002 року. За період існування було видано 72 номери журналу, в яких опубліковано близько 3300 наукових статей та значну кількість інформаційних матеріалів наукового спрямування з питань, що стосуються тематики видання. Журнал неодноразово ставав призером конкурсів на краще видання в системі МВС України.

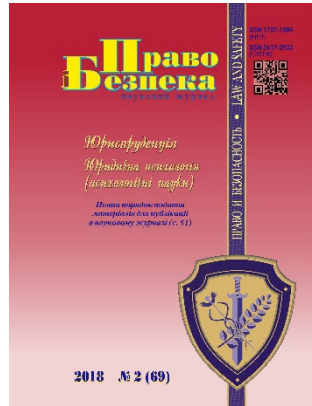
Програмні цілі: поширення результатів наукових досліджень теоретичних і практичних проблем права і безпеки, наукове забезпечення законотворчого процесу та практичної діяльності правоохоронних органів України, сприяння реалізації державної політики у сфері забезпечення прав і свобод громадян та протидії злочинності тощо.

Категорії читачів: усе населення.

Періодичність випуску видання: 4 рази на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <http://pb.univd.edu.ua>.

Форум права

Електронне видання «Форум права» видається з 2005 року. За період існування було видано 55 номерів збірника, в яких опубліковано близько 4100 наукових статей.

Призначення журналу: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях у галузі права.

Категорії читачів: науковці-юристи, працівники правоохоронних органів.

Нинішня **періодичність** випуску видання становить 5 разів на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <http://forumprava.pp.ua>.

Редагування *С. С. Тарасової, В. В. Ільєнкової*
Внесення правок *С. С. Тарасової, В. В. Ільєнкової*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій *О. В. Статівки*
Дизайн обкладинки *І. Є. Єсіної*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 23375-13215 ПР від 27.12.2018.

Підп. до друку 29.06.2022. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 17,27. Тираж 50 прим. Зам. № 2022-

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.